का॰ श्री॰ १

ॐ नमः शारदायै ॥ सिन्दूररक्तकुङ्कुमद्रुमाशनविद्रुमार्करक्ताब्जदाडिमनिभाय चतुर्भुजाय हेरम्बभैरवगणेश्वरना
यकाय सर्वार्थसिद्धिफलदाय नमोऽस्तु तस्मै । सृष्टिस्थितिलयहेतुं जगतामजमीश्वरं प्रणम्याहम् लोकव्यवहा
रार्थं गणितं संक्षेपतो वक्ष्ये । जगतां भुवनानां भूर्भुवःस्वर्लक्षणानां त्रयाणां जनमहस्तपःसत्याख्यैः सह वा सप्तानां
कालाग्निरुद्रभुवनाद्यारभ्याशिवावधिभुवनाध्वपरिगणितानां ये सृष्टिस्थितिलया उत्पत्तिव्यवस्थानविध्वंसा निर्मा
णपालनसंहारा वा निर्माणावस्थानविध्वंसाः एवं वा तेषां हेतुं यथायोगं कर्तारं प्रवर्तयितारं निमित्तं वा तथा अजं
जन्मरहितम् अर्थात् स्थितिविनाशरहितं महासत्ताख्यनिजस्थितिमन्तं यावत्संभविपदार्थसार्थगर्भजगदवस्था
त्रयस्य तदधीनत्वात् परिशेषाभावात् स्वात्मनि प्रसंभवाद्विधातारं एवमपि अनादिसिद्धा-- वात्सल्यधीयां तद्विपरी
तमीश्वरं परमकारुणिकत्वेन प्राप्ते काले तेषामपि निवारयितुं प्रभुं प्रणम्य नमस्कृत्याहं श्रीधराचार्यः लोकानां
व्यवहारार्थं गणितं पाटीरूपं संक्षेपतो ग्रन्थलाघवमाश्रित्य वक्ष्ये कथयिष्ये संक्षेपतः स्वल्पतोऽनेकगणितानन्तसं १

२१५।२८८।२८।।२ अनेन २५ ५ मितित्रियाभेदाजात्याश्रयाः पृथक्। एकभेदास्त्रयोदशद्विभेदा प्रत्युत्पन्नमित्यादि
यावत् त्रयोदशभेदपर्यन्तमिति। प्रमाणफलेच्छाख्यैस्त्रिभिः राशिभिर्भवतीति त्रैराशिकम्। तच्चद्विविधमन्तरव्याहृति
हीनमितरच्च मानयोर्न्यूनाधिकयोरेकतरेणमानेन स्थानसंख्यैर्व्यस्तवस्तुनः इतरेणस्थानमिच्छामानान्तरं त्रिभिरेवराशि
भिः प्रमाणफलेच्छाख्यैः संभवात्त्रैराशिकमेवसत् आद्यन्तयोः समानजातीयत्वाद्व्यस्तत्वव्यस्तत्रैराशिकम्। पंचभिः स
प्तभिर्नवभिरिति राशिभिर्भवं पंचराशिसप्तराशिनवराशि स्थानमूल्यादिनाभाण्डेनस्थानमूल्यादिनएवभाण्डान्तरस्यपरि
वर्तग्रहणेच्छायां इयताकियदिति भाण्डप्रतिभाण्डकं जीवस्यविक्रियोजीवविक्रियः यत्रवयसावृद्धोमूल्यमपची
यते जीवस्यआयुषोहानिर्वयसस्तु अत्यये स्वभूतस्यआयुषोभावसंभावनान्मूल्यंच वृद्धंभवति द्व्यसेति गुणभागहारस्या
ननियमाद्गुणितकर्मप्रक्रमस्थानार्थत्वान्यपरिकर्माणि ॥ इयताकालेनइयतः प्रयुक्तधनस्यइयान्लाभ इत्येवंकालविशेषेण
धनविशेषस्यलाभविशेषंनियम्याज्ञातधनंप्रयुक्तंतत्कालेधनंलाभसहितमानीयतेश्रेणीनाम्नाकिंत यथैकेनमासे

क॰
श्री॰
८

नष्टानस्यलाभः पंचेतिव्यवस्थयाश्वस्तनधनंशतमुक्तंतद्द्वादशभिर्मासैरानीयलाभसहितंशतद्वयंहृष्टंयथाषण्णवतिस्तत्र
नत्रायनेकियन्मूलंमासीयस्तनयाव्यवस्थयासमुवित्तलाभसहितस्यवर्षेणैवषण्णवतिर्मिश्रंभवतीतिमूललाभवि
भागानयनंतथान्येषामपिनानाविधानांमिश्राणामभिमतविभागपरिज्ञानंयच्चक्रियतेतन्मिश्रकम् आद्युत्तरपदात्मिकाश्रेढी
ल्यविस्तारा उपरिमहाविस्तारा भूमवाह्यतिः क्षेत्रविशेषः ‒ श्रेढी क्षेत्रंदशविधं यत्रचतुरस्रंपंचप्रकारं समचतुरस्रं
त्रिसमचतुरस्रंद्विसमचतुरस्रं विषमचतुरस्रं आयतचतुरस्रमिति त्र्यस्रंत्रिप्रकारं समत्र्यस्रं द्विसमत्र्यस्रं विषमत्र्यस्र
मिति वृत्तमेकविधं चापंच एवमेतद्दशभेदाः अन्यानिजगदन्तनेमिबालेन्दुयववज्रषडष्टाश्रिप्रभृतीनिक्षेत्राणि
यथासंभवंसमुद्दिष्टक्षेत्रदशकल्पनयासाधितफलानितदिदंक्षेत्रं आयामविस्तारतलवत्त्वात्त्रिविषमः खातंक्षेत्र
वदेवकिंतुआयामविस्तारतलवत्त्वात्त्रिराशिस्तत्रत्र्यस्रघनस्यैवविषयः चितिः आयामविस्तारविष्कम्भात्मकत्वात्
खातसदृशासदृशत्रिराशिविषयएव क्राकचाः कटपत्रिकाः तेषांव्यवहारः ऊर्ध्वच्छेदेविस्तारायामवान् तिर्यक्छे

देविस्तारविष्कम्भवान् बहुतिर्यक्के दीपितया तत्रापि दारुविशेषात्श्रयात्रविशेषः राशिः मूलपरिधिसमुच्छ्रायगुणितः
तदनुसारं ज्ञेयद्रव्यप्रमाणः तत्रापि द्रव्यविशेषात्प्रमाणविशेषनियमनम् छायापरिधिप्रदेशसंख्यादिनावरोध
तद्धीनप्रदेशकास्यं तदनुसारेण शृङ्गदीपायत्तत्वलाभः सूक्ष्मतत्त्वं सूक्ष्मकल्पनाभिरकल्पषम् तत्त्वं पारमार्थ्यः तस्मा
त्त्रिलोकस्थितत्वाज्ज्ञानपर्यालोचनालभ्यत्वाच्चेति शास्त्राभिधेयोद्देशः ॥ एकदशशतमस्मात्सहस्रमयुतं ततः परं
लक्षम् प्रयुतं कोटिमथार्बुदमब्जं खर्वं निखर्वं च तस्मान्महासरोजं शंकुं सरितांपतिं ततस्त्वन्त्यम् मध्यं परार्धमाहुर्य
थोत्तरं दशगुणं तज्ज्ञाः ॥ एकं १ दश १० शतं १०० सहस्रं १००० अयुतं १०००० लक्षं १००००० प्रयुतं १०००००० कोटिः १०००००००
अर्बुदं १०००००००० अब्जं १००००००००० खर्वं १०००००००००० निखर्वं १००००००००००० महापद्मं १०००००००००००० शंकुः १०००
००००००००००जलधिः १०००००००००००००० अन्त्यं १००००००००००००००० मध्यं १०००००००००००००००० परार्धं १०००००००००००००
००००ह्येपरार्धे २००००००००००००००००० षोडशपणाः पुराणः पणो भवेत्काकिनीचतुष्केन पंचाहतैस्स्वगुणभिर्वराटकैः

का॰
श्री॰
५

काकिनीचैका विंशतिभिर्वराटकैः काकिनी तच्चतुष्टयेन पणः तैः षोडशभिः पुराणः ततश्च पुराणायदा पण
सहितास्तदा पणानामधः षोडशांके देयः पुराणः काकिनीयुक्ताश्चेत्तदा काकिण्यः चतुष्षष्टिच्छेदाः कार्याः एत
वतीभिरेताभिस्सहइति पौनस्तु काकिण्या युज्यमानाश्चतुश्छेदा एव एवमन्यदप्यूह्यं, माषाद्दशार्धगुंजः षोडशमाषा
निगद्यते कर्षः सुस्तुवर्णस्य सुवर्णस्तैरेव पलं चतुर्भिश्च। पंचभिर्गुंजाभिर्माषः तैः षोडशभिः कर्षः स एव सुवर्णसंब
न्धी सुवर्णसंज्ञः तैः कर्षैश्चतुर्भिः पलम्। खार्येका षोडशभिर्द्रोणैः चतुराढको भवेद्द्रोणः प्रस्थैश्चतुर्भिराढकः प्र
कः प्रस्थश्चतुष्कुडवः। एष चतुश्चातुर्थिकः तच्चतुष्टयेन कुडवः तच्चतुष्टयेन प्रस्थः तच्चतुष्टयेनाढकः तच्चतुष्टयेन
द्रोणः तैः षोडशभिः खारी इत्यनया कल्पनया द्वात्रिंशाङ्कुनपलप्रमाणा खारी भवति ततः षोडशभागः पलशतद्वयं
द्रोणः ततश्चतुर्भागः पंचाशत्पलानि आढकः ततश्चतुर्भागः पलद्वादशकं सार्धं प्रस्थः ततश्चतुर्भागः पलत्रयमष्टां
शश्च कुडवः तच्चतुर्भागः पंचविंशतिः द्वात्रिंशद्भागः चातुर्थिकः ततश्चतुर्भागः २५/१२८ एतेवस्तुयमत्रपञ्चेदास्तत्त्वप

लांशाः षोडशिका अथ यथाक्रममंकन्यासः खारीपलानि ३२०० द्रोणपलानि २०० आढकपलानि ५० प्रस्थपलानि १२॥
कुडवपलानि ३ चातुर्थिकपलानि ३५ षोडशिकापलानि २५। हस्तोंगुलविंशत्या चतुरन्वितया वा चतुष्करो दण्डः
तद्द्विसहस्रं क्रोशो ४ क्रोशैर्योजनमेकं चतुष्क्रोशेन। चतुर्विंशत्यंगुलैर्हस्तः तैश्चतुर्भिर्दण्डः तत्सहस्रद्वयेन क्रोशः तैश्चतुर्भिर्यो
जनम् भवति घटीनां षष्ट्याहोरात्रस्तैस्त्रिसंगुणैर्दशभिः मासो द्वादशभिस्तैर्वर्षं गणितेत्र परिभाषा। षष्टिर्घटिका अहोरात्रः
त्रिंशदहोरात्रो मासः द्वादशमासा वर्षम् इत्येवं देशान्यतः प्रभृति गणितेत्र परिभाषा संख्यांकस्थापनसंज्ञाः द्रव्यदेशका
लपरिच्छेदः त्रिविधं द्रव्यमानं गुरुत्वमानं गुंजमाषकर्षपलानि षोडशिकाचातुर्थिके कुडवप्रस्थाढकद्रोणखार्यादि ग्रा
यामविष्कम्भमानं अंगुलदण्डक्रोशयोजनादि भेदमानं काकिणीपणशाणादि देशस्य गुरुमानं काकिन्यादिमानं च ना
स्ति कालस्य त्रिगणनेनैव सत्त्वेन वषकादिमानेन स्थूलेन गुणादिमानेन च लोकव्यवहारो नास्तीति इह नोक्तः अनेकका
मतात् अव्यवस्थानमनादरान्नास्यतः॥ अनन्तरं यथोद्देशक्रमं संकलितादिविधयो निदर्श्यन्ते सैकपदाहतपदद्दलमे

क॰ कादिचयेनभवतिसंकलितम्।सहएकेनवर्तितंसैकम्एकसहितंएकगुणमेकेनाधिकीकृतंयत्पदंगच्छः अवधिःते
श्री॰ नाहतंगुणितंयत्पदंतस्यदलमर्धंतदेकाद्येकचयेनसंकलितंभवति एकाद्येकचये अनेकाद्येकचयेइदंकरणंनभवति
९ तत्रइदंचसामान्येनज्ञेयम्। व्येकपदार्धघ्नचयसमादिः पदसंगुणोभवेद्गणितमितिवक्ष्यति एकाद्येकचयेतुकर्मणिअनेना
6 नेप्रकारेणलाघवमस्तीतिपृथक्सूत्रारंभः कर्मलाघवार्थः एवंचभूयांसिसूत्राणिस्थितानि तद्यथाव्यपकलितेसैकंव्यप
कलितपदमित्यादिश्लोकाभ्यामितिसंकलितपदात्संकलितधनंव्यपकलितपदाच्चव्यपकलितधनमानीयान्तरंकृत्वाशेषंज्ञा
तंभवेत्तद्गौरवंतुस्यात् उदाहरणम् एकादिदशान्तानांसंकलितंकिंस्याद्दशगुणानाम् एकाद्येकचयेनदशसंकलितंस्यात्
देश्यात्र। एकादशगुणादश आदिग्रहणाद्द्वादयोगृह्यन्तेतेनदशगुणाः विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् पंचाशत् षष्टिः स
प्ततिः अशीतिः नवतिः शतमितिभवंति एतेषांपदानामेकाद्येकोत्तरेणसंकलितंकिंस्यादितिप्रश्नवत्त्वंकथय तस्मात्पदंवा
सुइतिसंकलितात्पदानयनेप्रश्नार्थाद्वाक्यान्तरादाशुपदम् इहाभयप्रश्नेशेषत्वात्तस्यतेनशीघ्रंकथयेत्यर्थः एतत्करणसू

आरम्भसाफल्यमुत्पादयति करणस्त्वेतत्क्रमेण लघ्यादेरपि तावानेव श्रमलेशः यावान्द्वयोः संकलितानयने अ
भ्यस्त्रितक्रमेणवद्वयोः संकलितम् आदौ रूपं न्यस्य तदनन्तरं रूपद्वयं तत्रापि रूपस्य रूपयोश्च युतिरिति त्रीणि कर्माणि जा
न्येव तत्र क्रमेणैकं पदमित्येकं आहृतपदमिति द्वितीयं दलमिति तृतीयम् अथ इह पदस्यानमिति त्रीणि कर्माणि यु
तिश्चतुर्थं यदि वा रूपेण रूपद्वयस्य युतिस्तदा रूपरूपत्रययुतिरिति अत्र पंच कर्माणि भवंतीत्यस्मादेव प्रभृति करण
क्रमो लघुर्भवति अपि च भिन्नभागात्मके वा पदे संकलितस्यानयनमस्त्विति तस्यैव शंकां न यावद्धि रूपस्य तावद्रूपमेव सं
कलितं रूपार्धस्य किं संकलितमित्यपेक्षायां रूपार्धमेव स्यात् नैवं यावद्धि अर्धं १/२ सैकमिति सवर्णीकृतं रूपसहि
तं त्रयो द्विभागाः संपद्यंते ३/२ पदेन रूपार्धेन १/२ अनेन गुणितं भिन्नप्रत्युत्पन्नकर्मणा प्रत्युत्पन्नफलं स्यात् अंशवधच्छे
दघातसंभक्तः इत्यंशयोस्त्रिकैकयोर्वधः छेदयोर्द्विकैकयोर्घातेन ४ भक्तः त्रयश्चतुर्भागा जायंते ३/४ तेषां दलमिति
चतुर्भागत्रयेऽस्मिन् ३/४ दलिते अर्धेनानेन १/२ भिन्नप्रत्युत्पन्नकर्मणा गुणितेन त्रयोऽष्टभागा जायंते ३/८ आनुपा

क· श्री· ७

तिकस्य रूपार्धस्य पर्यवान्तरमष्टभागाः । नवाउपातिकउपपद्यते रूपार्धयोरपि परस्परं न्यूनाधिकधनत्वापपत्तेः । अ
न्यथा रूपार्धधनं तद्द्विगुणं रूपस्य तदन्तरेण द्वयोर्द्वयं स्यात्त्रयमिति तस्मात्करणं श्रेयः । उदाहरणानां क्रमेण प्रदर्श्यते ।
तद्यथा पदं १० सैकं ११ एतेनाहतस्य पदस्य १० एवं जातस्य ११० दलं ५५ एतद्दशानां संकलितं पदं २० सैकं २१ आहत
पदं ४२० दलं २१० पदं ३० सैकं ३१ आहतपदं ९३० दलं ४६५ पदं ४० सैकं ४१ आहतपदं १६४० दलं ८२०
पदं ५० सैकं ५१ आहतपदं २५५० दलं १२७५ पदं ६० सैकं ६१ आहतपदं ३६६० दलं १८३० पदं ७० सैकं ७१
आहतपदं ४९७० दलं २४८५ पदं ८० सैकं ८१ आहतपदं ६४८० दलं ३२४० पदं ९० सैकं ९१ आहतप
दं ८१९० दलं ४०९५ पदं १०० सैकं १०१ आहतपदं १०१०० दलं ५०५० द्विगुणीकृतसंकलितान्मूलं गच्छाव
शिष्टसमः । एकाद्येकचयेन संकलिते दृष्टे गच्छातपदानयनार्थोऽयमारम्भः द्विगुणीकृतसंकलितान्मूलं वर्गमूलं
गच्छः पदं भवति अनेकमूलसंभवे अवशिष्टसमं मूलं ग्राह्यम् अस्य संकलितस्य द्विगुणीकृतस्य सर्वं यातिरवशेषम्

लतानास्ति अतोमूलमित्युक्ते करणीत्वं प्रसज्येत यदुक्तं प्राह्यमूलाय मूलस्य करणीसंज्ञितो ऽभावपि ति नवतदिष्यते य
दिष्टासंज्ञं मूलं शेषेण तत स्वब्धा विदानिष्टप्रसंगः अथवा राशेर मूलदस्याहृतस्य वर्गेण वर्गेणकेनविन्महता मूलंशेषेण
विनाविभजेद्गुणवर्गमूलेनेति कर्मक्रियेत तदपिनेष्यतेएव। उदाहरणम् एकाद्येकोत्तरेणपंचपंचवा प्रान्संकलितपदे
इष्टेकिमस्यपदंस्यात् तेनाद्विगुणं ११ अतोमूला विषमात्पदं तत्त्यक्त्वा वर्गस्थानयुतेनमूलेन द्विगुणेनभजेच्छेषंल
ब्धंविनिवेशयेत्क्रयाम् तद्वर्गंसंशोध्याद्विगुणंकुर्वीतपूर्ववल्लब्धम् उत्सार्यततोविभजेच्छेषंद्विगुणीकृतंदलयेदितिकर्म
मूलप्रकारेणविषमात्पदं तदहृतावच्छेत्स्यस्यानादवर्गंत्यक्तेति रूपमेवसंभवितं वर्गंत्यक्त्वा तस्यवर्गस्यमूलेन रूपेणवस्या
नच्युतेनशतस्यानादशस्यानगतेनद्विगुणेन रूपद्वयेनांगतेन उपरितनंशुद्धवर्गशेषंराशिंभजेत नचेह दशस्थानगतेन
नरूपद्वयेन उपरितनस्यदशकान्त्यस्यरूपस्यभागइति शून्यमेवभागलब्धंभवति तच्चपंक्त्यांप्राकस्यापितंशुद्धवर्गस्यरू
लरूपस्याधः दितोविनिवेशयेत् उपरितनस्यराशेरेकस्यानाधइत्यर्थः येनाधोविंशतिर्जायते तस्यशून्यस्यपंक्तौस्थापितस्य

व· श्री· ८
8

वर्गस्थानमेवोपरिष्टात्संशोध्य राशिरविहृतः स्वयोजनापगमे इति विधिना द्विगुणं कुर्वीतेति शून्ये द्विगुणीकृतेपि शू
न्यतामपरित्यजत्येव एकस्यानादर्शनतो भावाडुत्सार्येत्यादिकमतिदृष्टौ अथः विंशतिं दलयेत् तेन दश भवंति उपरि
वदशैवावशिष्यंते एतदेकाद्युत्तरसंकलितस्य पंचपंचाशतः पदम् अन्त्यसंकलितं २१० द्विगुणं ४२० अतो मूलं २०
उपरिष्टात्तद्वर्गस्थानचतुष्टयं परित्यक्ताः वशिष्टा विंशतिरेव अन्त्यसंकलितं ४६५ द्विगुणं ९३० अतो मूलं ३० तद्वर्गस्थान
नवकस्थत्वे अवशिष्टं त्रिंशदेव ३० अन्त्यसंकलितं ८२० द्विगुणं १६४० स्थानषोडशके वर्गे त्यक्ते चत्वारिंशदवशिष्ट
सममेव अन्त्यत् १२७५ द्विगुणं २५५० अतः स्थानपंचविंशके वर्गे त्यक्ते शेषः पंचाशत् वर्गमूलं च पंचाशत् अन्त्यत् १८३०
द्विगुणं ३६६० अतः स्थानषट्त्रिंशके वर्गे त्यक्ते शेषः षष्टिः वर्गमूलं च षष्टिः अन्त्यत् २४८५ द्विगुणं ४९७० एकोनपंचा
शतत्कृत्वान्यपरस्य शेषं मूलं च सप्ततिः अन्त्यत् ३२४० द्विगुणं ६४८० अतो मूलशेषावशीतिः अन्त्यत् ४०९५ द्विगुणं
८१९० अतो मूलं शेषश्च नवतिः अन्त्यत् ५०५० द्विगुणं १०१०० अतो मूलं शेषश्च शतम् अनेन क्रमेण मूलानयेन सर्वं याव

शिष्टसममेव भवत्यवशिष्टग्रहणमनर्थकम् अथोच्यते अमूलदत्वात्करणीत्वादिति प्रसज्येतेति तर्हि आसन्नग्रहणमेव
मूलविशेषणं कार्यम् द्विगुणीकृतसंकलितान्मूलं गच्छः समासन्नमिति एवंविधेऽस्याने ह्यासन्नग्रहणं कृतमेव यथा
द्विचयधनाच्चयदलरहितादिष्टात्त्रिगुणात्समासन्नमूलमिति न यावद्राशेरमूलदस्याहतस्य वर्गेणकेनचिन्महता मूलं शे
षेणविनेति उच्यते अवशिष्टग्रहणं नियमार्थं तन्मूलं ग्राह्यं यद्वर्गेण शुद्धे शेषमूलयोः साम्यं भवतीति अन्यथाऽऽसन्नमूलग्रह
णे पदमनिष्टमापद्येत तथाहि नवभागौ द्वौ २/९ वा तस्य संकलितमिति द्विगुणं चत्वारो नवभागाः ४/९ मूलमिति अंशमूलं २
छेदमूलं ३ नचैतदिष्टं नहि द्वयोस्त्रिभागयोरेतत्संकलितं युक्तं सैकं ५/३ आहतपदं १०/९ दलितमिति ५/९ एतस्य संकलितस्य
युक्तत्वात् अस्यापि संकलितस्य शतीयं पदानयनेन द्विगुणमिति मूलमासन्नमूलमंशस्य ३ तदीयस्य वर्गस्य नवानां शुद्धिसंभ
वात् छेदमूलमपि ३ अंशस्य वर्गमूले छेदनमूलेनाहृते मूलमिति त्रयाणां त्रिभिर्भागहृत्यं फलं लभ्यते नचैतदिष्यते तस्मा
देवममूलदत्वेपि निरवशेषराशिमूलमित्यत्रासन्नमूलमनिष्टं यदा तु शेषसमं मूलं तदा चतुर्णां नवभागानां अंशस्य त्रय

क॰
श्री॰
९

9

वर्गो विशोध्यः रूपमेव शेषः २ छेदे नैव विशुद्धवर्गस्य रूपस्य मूलं रूपं छेदमूलेन त्रितयेन भक्तं त्रिभागो भवति शेषस्य त्रयाणां
नव भक्तानामपवर्तने त्रिभाग एवेति शेषमूलयोः साम्यं तात्त्विकं चेन्न तत्पदमिति ॥ पदगुणपदवर्गदलं संकलितं वा ॥ पूर्वेण
संकलितानयनेन सिद्धेऽपि सूत्रारम्भः फलप्राधान्यात्वार्थः येनैकेन विस्तरकारेणाचार्यैः फलमेवान्विष्टं न तु नियतः कश्चि
त्प्रकार आश्रितः पदस्य वर्गः पदगुणपदवर्गः पदेन गुणः पदगुणः तस्मै पदवर्गः पदगुणपदवर्गः तस्य दलं न तु पदेन
गुणं पदं पदगुणपदं तस्य वर्गस्तद्दलमिति पदगुणपदवर्गदलमिति संकलितं भवति पदेन गुणं पदगुणमिति यदि विवक्षि
तं स्यात्तदा द्विगुणपदे इति ब्रूयात् तदवक्तेस्तु पदगुणात्मकपदवर्गः पदशब्दः संबन्धमभिनीयते प्रयोज्यते पदगुणं पद
मिति तद्द्विगुणं पदमित्यर्थोऽविस्ताच्छङ्काः पदस्य संबंधि यत्पदं वर्गमूलं परमासन्नं करणीरूपं वा तेन गुणं तद्वर्गात्मकं सं
कलितापत्त्या पदद्वयपदे शंपदमित्यस्यार्थस्यान्याय्यत्वात् यथा पुत्रेण गुणः पुत्रगुणः पुत्रस्त्वत्र पुत्रसंबंधात्तन्नीयात्तः पुत्रशब्दः
पौत्र इति ज्ञायते न तु यस्य स पुत्रः तस्य पुत्रेणैव सहितः पुत्रः प्रातरादिति प्रतीतिः तर्हि परशणीसंकलितावादमात्रमेतत्
त

स्तत्रामितिनस्फुटाभिमतार्थसमर्पकं वाक्यमरचयन् नवाव्याख्यातृभिस्तत्र व्यवस्थापनाय युक्तिविमर्दः प्रतन्य
त इति। अथ पूर्वोक्तानां दशादीनां शतान्तानां संकलितार्थप्रकारान्तरेण कर्म। पदं १० तद्वर्गः १०० पदयुतः ११० द
लं ५५ पदं २० वर्गः ४०० पदयुतः ४२० दलं २१० पदं ३० तद्वर्गः ९०० पदयुतः ९३० दलं ४६५ पदं ४० तद्वर्गः
१६०० पदयुतः १६४० दलं ८२० पदं ५० तद्वर्गः २५०० पदयुतः २५५० दलं १२७५ पदं ६० तद्वर्गः ३६०० पदयु
तः ३६६० दलं १८३० पदं ७० तद्वर्गः ४९०० पदयुतः ४९७० दलं २४८५ पदं ८० तद्वर्गः ६४०० पदयुतः
६४८० दलं ३२४० पदं ९० तद्वर्गः ८१०० पदयुतः ८१९० दलं ४०९५ पदं १०० तद्वर्गः १०००० पदयुतः १०१००
दलं ५०५० ॥ तदष्टसंगुणितं। रूपयुतं तन्मूलं निरेकमर्धीकृतं गच्छः द्विगुणीकृतसंकलितादित्यादिना पदान
यने सिद्धेऽपि संकलितानयनार्थप्रकारान्तरप्रदर्शनवत्फलप्राधान्यख्यापनार्थः पुनरारम्भः अवशिष्टसाम्या
नुसरणखेदपरिहारार्थं वा तदेकाद्येकचयेन प्रकारद्वयोक्तसंकलितमष्टाभिर्गुणयित्वा रूपेणैकेन संयोज्य वर्ग

क· मूलेन विभज्य रूपहीनं कृत्वा दलयेत् एवमपि पदं लभ्यते यथा संकलितं ५५ अष्टगुणं ४४० रूपयुतं ४४१ मूलं
श्री· २१ निरेकं २० अर्धीकृतं १० सं २१० अष्टघ्नं १६८० सैकं १६८१ मूलं ४१ व्येकं ४० अर्धीकृतं २० सं ४६५ अष्टघ्नं
९· ३७२० सैकं ३७२१ मूलं ६१ व्येकं ६० अर्धीकृतं ३० सं ८२० अष्टघ्नं ६५६० सैकं ६५६१ मूलं ८१ व्येकं ८० द
लितं ४० सं १२७५ अष्टघ्नं १०२०० सैकं १०२०१ मूलं १०१ व्येकं १०० दलितं ५० सं १८३० अष्टघ्नं १४६४० सै
कं १४६४१ मूलं १२१ व्येकं १२० दलितं ६० सं २४८५ अष्टघ्नं १९८८० सैकं १९८८१ मूलं १४१ व्येकं १४०
दलितं ७० सं ३२४० अष्टघ्नं २५९२० सैकं २५९२१ मूलं १६१ व्येकं १६० दलितं ८० सं ४०९५ अष्टघ्नं ३२७६०
सैकं ३२७६१ मूलं १८१ व्येकं १८० दलितं ९० सं ५०५० अष्टगुणं ४०४०० सैकं ४०४०१ मूलं २०१ व्येकं २०० द
लितं १०० ॥ सैकं व्यपकलितपदं संकलितपदे निधाय संगुणयेत् पदयोर्विवरेण भवेद्दलीकृतं व्यपकलितशे
षम् ॥ संकलितासंकलितस्फुटज्ञेयशेषजिज्ञासायां यस्य संकलिताद्यस्य संकलितं शोध्यं तयोः पृथक् संकलि

10

तधने आनीयान्तरे क्रियमाणे प्रयत्नगौरवं स्यादिति एकेन तन्त्रेण करणार्थोयमारम्भः पदे द्वे संकलितपदं व्यापक
लितपदं च व्यापकलितमपि संकलितपदमेव तेन प्रकारेण संकलितधनस्य संकलितधनान्तरान्यातनार्थं किंतु शेष
जिज्ञासार्थत्वादस्य सूत्रस्य व्यापकलितशब्दस्य संकलितशब्दविशेष्यलाभः तेन व्यापकलितं पातितं यत्संकलितं।
तस्य पदं व्यापकलितपदं तत्सैकं संकलितपदं निधाय निक्षिप्य संकलितव्यापकलितपदयोर्विवरेण मध्येन विशे
षेण येयतः पतंति तत्कृति विशेषेण संगुणय वार्थोत्कृयतीन् एवं सति एकस्मात्संकलितादन्यसंकलितव्यापकलिते
पतिते पातिते वा शेषं भवति अर्थात्संकलितधनस्य, यथात्र स्नः। एकादिदशान्तानां दशगुणितानां शतस्य संकलि
ताम् एकाद्येकचयेन व्यापकलिते किं पृथक्छेषम्। एकादिदशान्तानां दशगुणितानां दशविंशत्यादीनां शतान्ता
नां संकलिते शतसम्बन्धिनः संकलिताद्व्यापकलिते पतिते पृथक् पृथक् शेषं किं भवेदिति। व्याप १० सैकं ११ संनिधाय
११ संगुणयेत्पदयोर्विवरेण तत्या ९ ९ ९० दलितं ४ ५ ९ ५ व्याप २० सैकं २१ संनिधाय १३१ पदयोरन्तरेण

क· घ्रीत्यागुणितं ९८८· दलितं ४८४· व्याप ३· सैकं ३। संनिधाय ४। पदयोर्विवरेण सप्तम्यागुणितं ९१०· दलितं
श्री· ४५८५ व्याप ४· सैकं ४। संनिधाय ५। पदयोर्विवरेण षष्ट्यागुणितं ८४६· दलितं ४२३· व्यापक ५· सैकं ५। सं
॥ निधाय ६। पदमध्येन पंचाशतागुणितं ७५५· दलितं ३७७५ व्यापकलितं ६· सैकं ६। संनिधाय ७। पदमध्येन च
त्वारिंशतागुणितं ८४४· दलितं ३२२· व्या ७· सैकं ७। सन्निधाय ८। पदयोर्विवरेण त्रिंशतागुणितं ५१३· दलितं
२५८५ व्या· ८· सैकं ८। सन्निधाय ९। पदमध्येन विंशत्यागुणितं ३८२· दलितं १८१· व्यापकलितं ९· सैकं ९।
सन्निधाय १०। पदस्य मध्येन दशभिर्गुणितं १९१· दलितं ९५५ व्यापकलितप १०· सैकं १०। सन्निधाय ११। पदस्य
मध्येन गुणितं · दलितं · ॥ संकलितपदोन्त्यधनान्यन्त्का व्यापकलितशेषमवशिष्टान् द्वाभ्यां गुणितान्मूलं शेषसमं नि
र्दिशेद्गुरुः॥ संकलितान्संकलितान्तेऽपतिते शेषं हृष्टेन संकलितपदं च ज्ञायते नतु व्यापकलितं व्यापकलितपदं वा तदा शे
षाद्व्यापकलितपदमानेनुमयंपयन्तः तस्मिन्नानीयमाने व्यापकलितसंख्यानयनात् संकलितपदस्य चापकरणेन प्रकीर्त

नात्रयुक्तियोगिन्येव व्यपकलितपदे अवशेषविनापि गच्छप्राप्तावर्तते शेषधने ज्ञाते तत्पदमपि ज्ञातुमिष्यते किंतु तस्य शक्य प
काद्येकोत्तरसंकलितप्रस्ताराङ्केषु धनं पदानयने एकोत्तरत्वान्नास्ति नन्वेकाधिकेति स्वच्छमारमनयः शिष्याः संकलितप
दानयने शिक्षिताः अन्यदीयसंकलितशेषादन्यदीयपदमानेतुं मार्गं न जानन्तीति शिष्यहिताय माचार्येर्व्याचष्टे सं
कलितपदाद्युत्पत्तिस्तत्त्वं यद्धनं संकलितं तत्तत्तदङ्कं ज्ञातुं पातयित्वा शेषं व्यपकलितसम्बन्धिसंकलितधनं जायते तच्च
द्विष्याविदुः द्विगुणीकृतसंकलितान्मूलमित्यनेन तदष्टसंगुणितमित्यनेन वा पदमानयेयुः यदा तु नैवं तदाह अवशि
ष्टाद्द्वाभ्यां गुणितान्मूलं वर्गमूलं तत्पूर्ववदवशेषसमं वर्गस्तुद्धराशिशेषसमं गच्छं व्यपकलितपदं निर्दिशेत् प्राश्निकस्य
ब्रूयात् । उदाहरणं पूर्वसंकलितादज्ञातराशेः कस्यचित्संकलितस्तु शुद्धे शेषं दृश्यते ४९९ एतत्कस्य सम्बन्धिसंकलि
तमुद्दिष्टमितिप्रश्नकर्म संकलितपदं १०· तद्धनं ५५· अतः शेषं ४९ ९५ पूर्वाधोयित्वा अवशिष्टं ५५ द्विगुणं ११० अतो मूलं १०
शेषं १०· सं ५५· शेषं ४८४· न्यस्त्वावशिष्टात् २१· द्विगुण ४२· मूलं २· शेषं २· तथा व्यपशेष ४५८५ सन्त्यक्त्वावशिष्टात्

क॰ ४८५ द्विगुणात् ९३॰ मूलं ३॰ शेषं ३॰ तयाव्यशे ४२३॰ त्यक्तावशेषात् ८२॰ द्विगुणात् १६४॰ मूलं ४॰ शेषं ४॰
श्री॰ द्विगुणात् ३८८॰ मूलं ८॰ शे ८॰ तयाव्यशे ३७७५ त्यक्तावशेषात् १२७५ द्विगुणात् २५५॰ मूलं ५॰ शेषं ५॰ तया
१२ व्यशे ३२२॰ त्यक्तावशेषात् १८३॰ द्विगुणात् ३६६॰ मूलं ६॰ शे ६॰ तयाव्यशे २५६५ त्यक्तावशेषात् २४८५ द्विगु
णात् ४५७॰ मूलं ७॰ शे ७॰ तयाव्यशे १८१॰ त्यक्तावशेषात् ३२४॰ द्विगुणात् ६४८॰ मूलं ८॰ शेषं ८॰ तया ५५
12 त्यक्तावशिष्टात् ४॰९५ द्विगुणात् ८१९॰ मूलं ९॰ शेषं ९ तया ५॰५॰ व्यशे॰ त्यक्तावशिष्टात् ५॰५॰ द्विगुणात् १॰९॰
मूलं १॰ शे १॰ ॥ विन्यस्याधोगुण्यं कवाटसंधिक्रमेण गुणयेत्॥ गुणयेद्विलोमगत्यानुलोममार्गेण वाक्रमशः।
उत्सार्योत्सार्य ततः कवाटसन्धिर्भवेदिदं करणम्। तस्मिंस्तिष्ठति यस्माद्गुण्यगुणस्तः ततस्तस्थः रूपस्थानविभागाद्द्विधा
भवेन्नवखण्डसंज्ञकं करणम्। अनुत्पन्नविधानेकरणान्येतानि चत्वारि। प्रतिरूपमनुत्पन्नोराशिः कदिष्टरूपप्रन्दस्यक्रियान्स्यादि
तिगुणनगुण

प्राग्वत् पूर्वं वदेवं तदधोन्यासः अष्टस्त्वस्याधःस्थितद्विकयोगेन तत्स्थानशून्यं रूपमपि द्विकाधःस्थितं रूपेण युज्यते द्वे भव

तः ततस्तत्स्थानस्थद्विकं गुणयित्वा सर्पति गुण्यराशिः स्थापनम् | २१ / १२०१९ / २ | इदानीं द्वादशानामेकविंशतेश्च गुणप्रगु

णकभावो जातः एकगुणितो द्वौ द्वावेव एकाधःस्थद्विकं त्यक्त्वा जातौ द्वौ द्वाभ्यां च द्वौ गुणितौ चत्वारः स्था

धःस्थितद्विकयोगात्षट् ततः सहस्रस्थानस्थं रूपं गुणयित्वा सर्पति गुण्यराशिः न्यासः | २१ / १९२१९ | इदानीमेकस्ये

कविंशतेश्च गुण्यगुणकभावो जातः तदा रूपेण गुणितं रूपं रूपमेव षट्स्त्रित्वं समभवत् भ्यामेकं द्विगुणि

तं द्वाविति तिः शेषिते गुण्यराशौ गुणके निहते तत्फलं तदेव २७२१९ एवं रूपविभागे यथास्माणि विभागे स्थानानि

तानि श्च यकृत्य गुणकेन गुणयित्वा फलानां युतिः कार्या यथा पंचद्विकसप्तकानि एकविंशतिगुणानि १५२२५

रूपसप्तपंचकानि एकविंशतिगुणानि ११५५१ युतौ २७२१९। एवं स्थानस्थानविभागे यथा सहस्रमेकविंश

तिगुणं २१००० शतद्वयमेकविंशतिगुणं ४२०० नवतिरेकविंशतिगुणिता १८९० षडेकविंशतिगुणिताः १२६।

ब॰ सर्वेयुताः २७२१८ एवं षण्णवाष्टानां समनिगुणानां तथा पंचकषड्द्वाष्टकानां षष्टिगुणानां स्थापनकर्मफलानि द्र
श्री॰ ष्टव्यानि विलोमगत्या कवाटसन्धिः स्फुकर इति सप्तवर्षसर्वमुद्दिष्टः ॥ क्षेपसमं खं योगे राशिरविकृतः खेयोग
१३ नापगमे खस्य गुणनादिके खं संगुणने खेन च खमेव ॥ एवं शून्यं क्षेपेण क्षिप्यमाणेन समं भवति न त्वधिकं फलं जायते
13 कदा योगेऽतो यथा दश शून्यं पंच क्षिप्यमाणाः शून्यस्थाने पंचैव भवन्ति न तु काचिदधिकलातिरिच्यते प्राप्तस्त्वयौगिको
तिरेकः तथा यस्मिन् राशौ खं क्षिप्यते यतो वा राशेः खं शोध्यते स राशिर्न विकारमाप्नोति प्राप्तस्त्वयौगिकातिरेकः वैयो
गिकोपचयः यथा पंच दश शून्ये दशके क्षिप्यमाणे वियुज्यमाने वा पंचानामुपरि शून्यं क्षिप्तं समनतिरेककारि संशोध्यमा
ने वा नापचयकारि दशस्थानस्थपाश्चत्यरूपयोर्योगे पंचविंशतिः वियोगे पंच तथा शून्यस्य गुणने भागे वा खमेव यथा
खरूपयोः पंचभिर्गुणने रूपं पंच जायते शून्यं शून्यमेव तथा शून्येन योः राशिः संगुण्यते वा विभज्यते स शून्यरूप एव य
था शून्येन गुण्यमानाद् दश शून्यमेव शून्येन भागे शून्यमेव योगे न विक्षेपासंभवात् क्षेपसममित्यनेनैव योगात्क्षेपाद्या

गग्रहणं किमिति चेत् उच्यते क्षेपो द्विविधः ऋणात्मको धनात्मकश्च तत्र धनात्मकोपि क्षेपसमत्वविधानार्थं योगग्रह
णम् ऋणक्षेपे हि क्षेपसमत्वं न भवत्येव यथा विंशतेः षट्सु पात्यमानेषु द्वादश भवंति इति ऋणक्षेपसमत्वं न जायते।
तुल्येन संभवे सति हरं विभाज्यं च राशिनाच्छित्वा भागो हार्यः क्रमशः प्रतिलोमं भागहारविधिः॥ येनैव राशिना हरश्छि
द्यते निःशेषं भागं दत्त्वाति तेनैव राशिना यदि विभाज्योपि छिद्यते तदा तेन तेन यथाक्रमं त्वापवर्तितेन हरेणापवर्तिताद्भाज्याद्भा
गो हार्यः इत्थमपि संभवे सतीत्यत्र वर्तते यदि हि हरादधिको भाज्यो न भवति तदा भागलाभो नास्तीत्येव तत्फलत्वात् भा
ज्यात् न्यूने हारे सर्वाणि भाज्यस्थानानि भंक्तुं न शक्यन्ते इत्याह क्रमशः भागप्रदानस्थानात्प्रभृति यथासंख्यं भाज्यभाजकयोः
स्थानसंबन्धः ततः संभवाद्भागापहारः भागलब्धकः पृथगेकान्तेन स्थभाजकं समर्पयेत् यथासंभवं भागहारादुत्पन्नो
भागलब्धकः प्राक्तनभागलब्धवर्गपंक्तौ स्थाप्यः एवं भागहारविधिः प्रतिलोमम् परमान्त्यात्स्थानादारभ्य न तु प्रथमाद
ष्टाशतादिसर्पेण क्रमेण यथा क्रियमाणे फलविनाशात् एवं तत्र स्थानविभागो नास्ति नाधिकवाटसंधिः उदाहरणं।

क॰ प्रत्युत्पन्नफलानांसस्वगुणाङ्केदानांन्यासः २२२१८ तथा ३३१५२ तथा ४८३९०० तत्रप्रथमोदाहरणेप्रक्रियः
श्री॰ हरः २१ विभाज्यः २२२१८ अनयोःतुल्ये २१ नत्रि ३ केनत्रे ९ दस्यासंभवः तस्मात्त्रिभिरपवर्ति
८ तौ ७।९.७२ ततोभागोहार्यः क्रमशः सवर्णितेलोमयथा ९.७२ तत्रप्रः सप्तकंयड्गुणंशुध्यतितद्गुणंशोध्यं अ
त्रैकगुणंशुध्यति शोधयित्वाजातं २.७२ भागहर्ताहर्तार्यः सन् तस्मात्स्थानादन्यस्थानंभागहरणाययाति लब्ध
मूर्ध्वस्थानादुपरिस्थाप्यं न्यासः २.७२ अत्राविंशतेः सप्तकंद्विगुणंशुध्यतीति लब्धौद्वौ २ सप्तद्विगुणाश्चतुर्दशविंश
तेः शोधयित्वाशेषं ६.७२ लब्धंशेषवद्भागस्थानादुपरिमत्राग्निस्थानेस्थाप्यंन्यासः १ २६.७२ अधुनासप्तभ्योधर्भाग
हर्तातिष्ठतिन्यासः ६.७२ सप्ताधिकायाः षष्टेः सप्तकनवगुणंशुध्यतीतिलब्धंनवकंसप्तस्थानोपरिस्थाप्य ल
ब्धगुणोहारः ६३ सप्तषष्टेःशोध्यजातं १२ ९ ४ २ अधुनाभागहर्ताद्विस्थानाधर्यातियथान्यासः १२९ ४३ द्विसाहि
तचत्वारिंशतः सप्तकंषड्गुणंशुध्यतिलब्धंषट् लब्धंपंक्तौनवकादग्रेभागस्थानादुपरिस्थाप्यंल ३ अगुणाः

14

सप्त भाज्यराशेः शोधयित्वा शेषं ० भाज्यराशिर्निःशेषितः लब्धमेकत्र १२५८ यत्रतुल्येन राशिना छेदसंभवो नास्ति
तत्र यथास्थितेन हारेण यथास्थितं भाज्यं विभजेत् यथा द्वितीयराशौ ३३१५२ अत्र हरभाज्ययोरपवर्तनसंभवो नास्ति
इति सप्तत्रिंशता एकत्रिंशदधिकशतत्रयस्य भागे हृते वर्धयद्गुणः शुध्य १२ नीति न तल्लब्धमिति लब्धमष्टौ भाजकादि
मस्थानादुपरिमराशेश्च उपरिस्थाप्यं लब्धगुणश्च भाजकः २५८ उपरिमराशेः शुद्धः शेषं ३५५२ भागहर्ता न्य
स्थानं गतं उपरिमराशिं शान्विभज्य लब्धं नव ९ करोति न चाष्टकादग्रे भाजकादिमस्थानादुपरिस्थापितं लब्ध
गुणश्च भाजको भाज्याच्छुद्धः शेषं २९२ पुनरपि भाजकेन्यस्थानं यानेपाप्यङ्केन लब्धं षट् लब्धं पञ्चोन नवकादग्रे भा
जकादिस्थानादुपरिन्यस्तं लब्धगुणो भाजकः २२२ भाज्याच्छुद्धः शेषं ० लब्धमेकत्र ८९८ एवं तृतीयराशौ भाज्य
भाजकयोस्तुल्येन राशिना दशकेन च्छेदसंभवो वर्तते इति तेनैव च्छित्वा षट्केन ८ भाजकेन भाज्यं ४८३९ ० भक्तं लब्धं
८०८५ प्रतिलोममिति वचनादनुलोमप्रकारेण भागविधिर्नास्ति ॥ वर्गानयने करणसूत्रमार्याद्वयम् । स्थाप्यान्त्यप

का॰ दस्यहतिं शेषपदेर्द्विगुणमन्त्यमभिहन्यात् उत्सार्योत्सार्यपदाङ्कं चोत्सारयेत्कृतये सदृशद्विराशिघातो रूपादिद्वि
श्री॰ चयपदसमासो वा इष्टोनयुतपदवधो वा तदिष्टवर्गान्वितो वर्गः ॥ आर्याद्वयेनतत् राशिरात्महतो वर्गः सकृत्यमान्
१५ गुणो भवतीति चत्वारः प्रत्यक्षपरोक्षाः उपायाः सम्यग्राशिर्दिष्टः प्रत्युत्पन्नोक्तप्रकारस्वपंचेनयदात्मानं गुणयेत्स
तावत्कवाटसन्धिप्रत्यक्षः रूपस्थानविभागयोः प्रत्यक्षपरोक्षः गुणकराशेः प्रत्यक्षत्वाद्गुण्यराशेर्विभागपरोक्ष
त्वात् द्वित्वान्त्यपदस्य कृतिमित्यादिकर्माणि एक प्रत्यक्षता द्वितीयस्यैकेनापि रूपेणानाश्रयणात्परोक्षता परोक्षत्वम
पि द्विविधम् रूपस्थानविभागे गुण्यस्य परोक्षत्वे सति तदारम्भकाणामाश्रयाणां द्वित्वान्त्यपदमित्यत्र तु द्वितीयस्य सकृति
राशेरनेकधा विदाश्रयरूपाश्रितानाश्रितभेदाद्द्विविधं परोक्षत्वम् रूपादिद्विचयपदसमासो वेति परोक्षत्वमेव एकत्रापि
राशिप्रत्यक्षत्वाभावात् अनाश्रितं चात्र परोक्षत्वम् वैकल्पिकं च यातात्मको हि वर्गो न च रूपादिद्विचयादिकर्माणि ज्ञा
तरूपता काचिदस्ति संकलितेन वर्गसिद्धेः रूपस्थानविभागे तु ज्ञानयोगाभ्यामित्येवमपि परोक्षत्वे द्वैविध्यम् केवलेन

निजकर्माविभक्तकवाटसन्धावस्ति यद्यपिवक्ष्यादिद्विवयेत्यत्र कथमपिमूलराशेराश्रयणान्मजेह्रस्वंतयापिवय
स्यावधिमानंविवक्षितंमूलसंमितमिति उपाश्रितात्वेः परोक्तभेदः इष्टेनयुतपदवधेवेत्यत्रापिराशिद्वयापिएउसंख्या
श्रितोप्यपाश्रितात्वेभेदइतिमन्यन्ते तत्रसस्तोत्तक्रमेणप्रकारामाप्ख्यायंते ह्रस्वान्त्यपदस्यह्रतिशेषपदेर्द्विगुणमन्त्य
माभिहन्यात् उत्सार्योत्सार्यपदान् मूलराशेरेकदशादिक्रमेणयदन्त्यंपदंस्थानंतस्यह्रतिवर्गंकुर्यात् तेनैवंह्रत्वाय
द्भवतितस्यापयेत् ततस्तेनान्त्येनद्विगुणेनशेषपदान्यनष्टानिगुणयित्वायद्भवतितच्छेषांयथास्थानंयथाक्रमंस्थापये
त् एषान्त्यपदस्यह्रतिः तत्रान्त्यंपदंनिवर्तते शेषंवोत्सारयेत्ह्रतयेइत्यत्रशेषवचनात् अन्त्यपदेकर्मान्तरानभिधाना
त्ह्रतयेइत्यत्रवर्गह्रतिशिष्टेनद्वयोरपिकर्मणःशेषवशिष्टेनसमर्पणात् वर्गावर्गात्मनांचक्रमेणनिष्ठेतेन्त्यपदेन्त्यदः
न्त्यपदंजायतेतस्यापितथैवकर्म किंतूत्सार्यपदान्पदंशिष्टंसमर्पयेदित्यर्थः उत्सार्योत्सार्यपदादितिशेषपदैर्द्विगुण गु.
मन्त्यमभिहन्यादितिद्विगुणस्यान्त्यस्यशेषपदैरभिजिघांसितस्यइतिकर्तव्यता अन्ययास्वस्मिन्नेवधाम्निस्थितस्यशे

वा॰ षपदाभिधानः स्यात् एवंतावदेकोवर्गानयनप्रकारः द्विस्थानत्रिस्थानाद्यनेकराशेर्वर्गानयनोपयोगी नत्वेकस्थान
श्री॰ स्य अथद्वितीयः प्रकारः सदृशद्विराशिघातइति गुणकारोक्तप्रक्रियया राशिः स्वगुणोवर्गः स्यात् । अथतृतीयः
१८ रूपादिद्विचयपदसमासोवेति यावत्संख्यस्यराशेर्वर्गः कर्तुमिष्यते तावत्संख्यान्येकादीनियथोत्तरंद्विचयानि यथैकं
त्रीणिपंचेत्यादीनिस्थाप्यानि तेषामैक्यंवर्गः अथचतुर्थः इष्टोनेति पदमिष्टेनोनमन्वितंचकार्यं तयोरन्योन्यघातइ
16 ष्टस्यवर्गेणयुतोवर्गः स्यादिति । उदा । एकादिनवान्तानांपंचदशानां षट्सप्ततेस्त्रिषष्टेश्च द्विचतुर्णांचकृतिंवद द्विसहस्राष्ट त्रि
समानाम् । एषांकृतिंवदयथा १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ एषां तथा २५ अस्यतथा ३६ तथा ६३ तथा ४३२ तथा ७८०२
तत्रएकादिनवान्तानांकृतिंज्ञातुमादेस्यकृतिमिति कृतिरेवकृतिः शेषपदाभावादन्यत्रास्तितेनलब्धायथाक्रमंवर्गाः ।
१ । ४ । ९ । १६ । २५ । ३६ । ४९ । ६४ । ८१ पंचविंशतेर्वर्गः क्रियते अंत्यपदे २ अस्यकृतिः ४ तदेवान्त्यद्विगुणं ४
शेषपदेनपंचकेनहन्यात् २० एतस्यशेषपदस्थानात्प्रत्येकोपरिन्यासः तेनपंचकोपरि शून्यस्यस्थानम् द्विकोपरिस्थित

स्यचतुष्टयस्य विंशतिसंबन्धिनो द्विकस्य योगः ६ समुदितं ६२ एवं ह्रसते मूलराशिसंबन्धि अस्य पदं द्विकं निवर्तते इदा
नीं पंचकमन्त्यपदं जातं स्वस्थानात् प्रतिलोमं सर्पति शून्याधः स्थानं परित्यज्य तद्बहिरवतिष्ठते ततः तस्यापि हतिः २५
पंचकोपरिस्थानात् प्रभृत्युपरि क्षिप्यते तेन पंचकोपरि[illegible]षष्टिसम्बंधिनाष्टकेन द्विकस्य योगः द्विकमेव समुदितं ६२५
शेषपदानां हतिमात्रकर्मणैव मूलराशिशेषः पंचकं वर्तते लब्धं पंचविंशतेर्वर्गः ६२५ सहस्राद्विराशिस्थानः अस्यापि
त्ववत् अथवा रूपादिद्विचयपदसमासवर्गः तथा रूपस्य रूपमेव वर्गः १ द्वितीयात्प्रभृति चयप्रवृत्तेः पूर्वपदेन सहसं
योगसंभवात् ततो द्वितीयस्थाने द्विचयात् त्रयं स्थाप्यते पूर्वेण सह योगाच्चत्वारः एषद्वयोर्वर्गः ततस्तृतीयस्थाने द्वि
चयात्पंच भवंति पूर्ववर्गेण चतुष्केन सह यदि वा पूर्वपंचाभ्यां रूपत्रिकाभ्यां सह नव एषत्रयाणां वर्गः इत्यादि पंचविं
शतेस्तु वर्गानयने रूपादिद्विचयात्पंचविंशतिस्थाने च स्थापनम् १।३।५।७।९।११।१३।१५।१७।१९।२१
२३।२५।२७।२९।३१।३३।३५।३७।३९।४१।४३।४५।४७।४९ एषां युतिः ६२५ अथवा २५३

का॰
श्री॰
८

ष्टेन ऊना १८ तेनैव युता ३२ अनयोः अभ्यासः ५७६ इष्टस्य सप्तकस्य वर्गः ४९ एतेनान्वितः ६२५ एषः पंचविंशतिवर्गः
इष्टस्यानियमः । वर्गमूलकरणसूत्रमार्याद्वयम् । विषमात्पदतस्त्यक्त्वा वर्गं स्थानच्युतेन मूलेन द्विगुणेन भजेच्छेषं
लब्धं विनिवेशयेत्पंक्तौ तद्वर्गं संशोध्य द्विगुणं कुर्वीत पूर्ववल्लब्धम् उत्सार्य ततो विभजेच्छेषं द्विगुणीकृतं दलयेत् ॥
उद्दिष्टराशेर्वर्गात्मकस्य किं मूलं स्यादिति तदानयनार्थमिदम् वर्गराशेर्विषमात् पदात् अन्त्यात् एकतृतीयपंचम
सप्तमादेरेकशतायुतलक्षादिस्थानेभ्यो यत्तमस्थानादन्त्यात्पदात्संभविनं वर्गं त्यजेत् तस्य वर्गस्य यन्मूलं स्यात् तत्तस्मा
च्छोधितसंभविवर्गादेकशतायुतादिभ्यो यत्तमादन्त्यात् स्थानात् ऊनस्थानाधः स्थापयेत् द्विगुणं च कुर्यात् तेन तत्रैवास्थि
तेन उपरिष्ठाद्भागमपहरेत् लब्धं पंक्तौ विनिवेशयेत् ततस्तद्वर्गमुपरिष्ठाच्छोधयेत् तेव द्विगुणीकुर्यात् तस्मिन्द्विगुणीकृ
ते क्रियमाणे यदि स्थानमधिकं जायते तत्पार्श्वे योजयेत् तयोरुभयोरेकराशिता ज्ञेया तस्य राशेर्लब्धसंज्ञा तमुत्सारये
त् ततो विभजेत् लब्धं पंक्तौ विनिवेशयेदित्यादि पूर्ववत् यावत्सर्पणसंभवः समाप्तौ सर्वं लब्धं दलयेत् इतिवर्गमूल

लाभः यथा १८६६२४ कस्य राशेरयं वर्गः इत्यानुलोम्येन एकस्थानात्प्रभृति विषमं समं विषमं समामिति संज्ञा
करणं न्यासः स वि स वि स वि
१ ८ ६ ६ २ ४ अत्र चत्वारः षडष्टकानि एकशतायुतस्थानानि विषमपदानि तेभ्यः अयुतस्थानस्य मष्टक
मन्त्यं विषमपदं तदादिः राशिरष्टादशतेषु संभवी वर्गः षोडश एतेभ्यः अपास्य शेषं द्वौ तदन्तो राशिरुपरितनो भवति
ह्यते एवं स्थिते सति षोडशानां मूलं चत्वारः द्विगुणा अष्टौ वर्गशुद्धिस्थानात् तनस्थाने षट्काधो नेयः तद्भागापहारः उप
रितन्याः षड्विंशतेर्न्यासः २६६२४ त्रिभिः पतनाच्चतुर्विंशतौ शुद्धायां उपरि द्वौ शेषः अधोभागलब्धकास्त्रयः ते पङ्क्त्या
निवेश्याः षट्कस्याधः स्थाप्याः एवं वर्गेण च तदुपरिष्टात् द्विशतिः शोधयित्वा ते त्रयो द्विगुणिताः षट्कर्तव्याः अधः
षडशीतिर्जायते एषराशिस्स्पर्धति पङ्क्त्यां द्वयोरधो भवति अष्टकं सत्राधः न्यासः १०२४ ८६ अनया षडशीत्या उपरितनशतस्य
ह्रासमन्त्यधिकस्य भागः द्वाभ्यां पतनात् त्रिः शेषभाज्यान् दृतिः लब्धं द्वौ तौ पङ्क्त्यां निवेश्य एवं चतुर्णामधः स्थाप्यौ तद्वर्गः चत्वा
रः उपरिष्टात् शोधयित्वा तौ द्वौ द्विगुणौ चत्वारः कर्तव्याः तेन शून्याष्टकं चतुर्थ्य षडधिकं जायते उपरितनो राशिर्निःशेषः

कृ. शुद्ध इति सर्पणादिकं कर्मनास्ति केवलं लब्धराशिदलनमेव कार्यम् तथा कृते लब्धं ४३२ एतस्य वर्गः १८६६२४।
श्री. यद्येकरणस्त्वमार्याद्वयम्। स्थाप्योन्त्यघनोन्त्यकृतिः स्थानाधिकां त्रिपूर्वगुणिताश्च आद्यकृतिरन्त्यगुणिता त्रिगु
१८ णाच घनस्तथाद्यस्य निर्युक्तराशिरन्त्यघनेनासौ समचिरभिहतिः एकादिचयेवान्त्यत्र्यादिहते पूर्वघनयुतिः सैके। मूल
वर्गवधो घनः तस्य त्रिभिः प्रकारैः करणम् तद्यथा उद्दिष्टराशेः कीदृशो घनः स्यादिति समावच्छन्नुत्पन्नविधिनादोस्वा
18 भ्यहतः पुनरपि स्वाभ्यहतः कार्यः हृत्वान्त्यपदस्य कृतिमित्यादिप्रकारैरानीतवर्गः स्वमूलेन गुणनीयः अथवा तस्या
द्यौर्विलोमतोन्त्यके स्थाने गृहीत्वा अन्त्यस्थानस्थस्य सम्बन्धी घन एकान्ते स्थाप्यः तस्यैव सम्बन्धी वर्गश्च त्रिगुणः आदिना
राशिस्थानाद्यस्थानाङ्केन गुणितः प्राक्स्थापितघनात्पृथक्कृतो एकस्थानाधिकेन स्थाप्यः स च यद्येकस्थाने भव
ति तदा एकमाद्यस्थानं निरालम्बं कृत्वा स्थापयेत् अन्यानि दशादिस्थानानि प्राक्स्थापितघनेन यथाक्रमं दद्यात् य
उक्तं स्थाप्योन्त्यघनोन्त्यकृतिः त्रिपूर्वगुणितान्तिमगुणकः इति तदित्यमुक्तम् स्थानाधिकामित्यादि अत्र च यद्यपि अन्त्य

वृत्तेः स्थानाधिक्येनन्यासप्राधान्यादुक्तः तथापित्रिप्रभृतिगणितत्वंविधायकर्त्तव्यः त्रिप्रभृतिगणितेतिकृतेसामानाधिक
रण्येयथानुपपन्नस्त्रीलिंगनिर्देशात् अन्यथा ५ दीन्यस्तायांवृत्तौवचनेनसहृययाप्रतिपादितांकंमिश्रेणचनवर्गभूपना
शान्तसमान्यतानपुंसकलिंगेननिर्दिष्टंस्यात् रागरूपेत्यावाउंलिंगेनांकमिश्रवाप्रतीत्यायितव्यं एवमन्यत्रवचने,
न्यवृत्तौचययोक्तवत्प्रस्तायामादिवृत्तिरन्यगणितात्रिगुणाचस्थानाधिक्येनस्थाप्या तेनापिप्रादित्वनः एवंहिस्था
नान्तेनाराशेर्वचनः अथयदिबहुस्थानोराशिस्तदान्त्ययोर्द्वयोः स्थानयोस्तावदित्थंवचनः कार्यः ततः सहान्त्यारा
शिरन्यत्वेनपरिकल्पयितव्यः तृतीयस्थानमादित्वेन एवंसतिस्थाप्यान्यवचनइतिवस्तुनोन्यवचनस्यकृतत्वात् प्र
न्यवृत्तिः स्थानाधिक्यंत्रिप्रभृतिगणितावेत्यारभ्यकर्मतत्पुनर्वचनकरणम् एतदेवविस्पष्टार्थमभिमतमन्यस्थानाद्व
नावनयोर्नाद्याक्रियाकार्येति आद्याक्रियावचनस्थापनम् तदनयोः पुनर्नकार्यमित्यर्थः एवंप्रतिपिसमाप्तावचतुर्थ
स्थानसंभवेपूर्ववदन्त्याद्यपरिकल्पनाकर्मोपक्रमस्तु अथवाचनमूलराशिसंख्येषुस्थानेषु एकादिवयेनएकाद्यु

१८०

क॰ तैरेणराशिषु स्थापितेषु यस्य घनइष्यते स तत्पूर्वराशिव्यपेत्त्यानावदन्त्यो भवति तस्मिन्नन्त्ये विहते तदादिराशिना
श्री॰ वहते सैके तत्पूर्वराशिघनोपि प्रक्षेप्यः एषोपि घनानयनप्रकारः। उदाहरणम् एकादिनवान्तानां पंचदशानांच
१९ कोघनो भवति षट्पंचद्विकराशेस्त्रिविद्विराशेश्चक यथाङ्कः। एषांकोघनो भवतीति वद यथा १।२।३।४।५।
अस्य तथा ६।७।८।९। एषां तथा १५ अस्य तथा २.३ अस्य च तैरेकादिनवान्तानां स्थाप्यो न्त्यघन इति घनपघनः शेषपदा
२५८ भावादन्यत्क्रमेनास्ति तेन लब्धाय यथाक्रमं घनाः १।८।२७।६४।१२५।+३४३।५१२।७२९ अथ पंचदशानां का २१६+
घन इति शेषपदवत्क्रमेयथा अन्त्यस्य १ घनः १ स्थाप्यः तथाः न्त्यस्य १ कृतिः १ त्रिगुणिता ३ पूर्वेण ५ गुणि
19 तास्थानाधिक्येन गुणितः २५ तथा आद्यस्य ५ कृतिः २५ अन्त्येन १ गुणिता २५ त्रिगुणा च ७५ स्थानाधिक्येन गुणिता ३२५
तथाद्यस्य ५ घनः १२५ स्थानाधिक्यं ३३७५ एष पंचदशानां घनः तथा २५८ अस्य घनकरणं स्थाप्यो न्त्यघनः
८ अन्त्यकृतिः ४ त्रिगुणा १२ पूर्वेण ५ गुणिता ६० स्थानाधिक्येन क्षेपः १८० तथाद्यस्य ५ कृतिः २५ अन्त्येन २

गुणिता ५० त्रिगुणा च १५० स्थानाधिकोनेयोगः १५५० तथाद्य ५घनः १२५ स्थानाधिकं १५६२५ असौ पं
चविंशतिरूपो निर्दिष्टो राशिः स एवाधुनान्त्य इति स्थाप्योन्त्यघन इति जातम् अंत्यस्य हतिरित्यतः पुनः कर्मका
र्यं यथा अंत्यस्य २५ हतिः ६२५ त्रिगुणिता १८७५ पूर्वेण ६ गुणिता ११२५० स्थानाधिकेन युता १८७५०० त
थाद्यस्य ६ हतिः ३६ अंत्यगुणिता ९०० त्रिगुणा च २७०० स्थानाधिकं १६७७७०० तथाद्य ६ घनः २१६ स्था
नाधिकेन युतिः १६७७७२१६ एवमस्य षट्पंचद्विकराशेः २५६ अस्य घनः तथा २०३ अस्यापि पूर्ववत्क्र
मेण कृते जातो घनः ८३६५४२७ तत्र घनवर्गवर्गयोः परामर्शेन शून्यस्थानयोः स्थानानामपि घनेन कृते स्थानां
तरसंभवात् अत्र द्वौ हत घनकरणस्यानिष्टत्वात् यस्य यस्य द्विस्थानस्य त्रिस्थानस्यैवमादेर्वा स्थानान्तरेण सं
भवतो घनकरणं ६२५ अंत्यस्य कोऽपि घनो भवति अंत्यः ६ अस्य घनः २१६ हतिः ३६ त्रिगुणिता १०८ पूर्वेण
पंचकेन ५ अनेन गुणिता ५४० स्थानाधिकोनक्षेपः २७०० आद्यहतिः २५ अंत्य ६ गुणिता १५० त्रिगुणा च ४५०

क. स्थानाधिक्येनक्षेपः २७७५· घनस्तथाद्यस्य १२५ स्थानाधिक्येनक्षेपः २७४८२५ इदानीमन्त्यः ८५ आद्यः २
श्री. स्थाप्योऽन्त्यघन इति स्थापितोऽन्त्यघनः २७४८२५ अंत्यकृतिः ४२२५ त्रिगुणिता १२८·५ पूर्वगुणिता च २५
२. २५· अंत्यघने स्थानाधिक्येनक्षेपः २७७१८·· आद्यकृतिः ४ अंत्यगुणिता २८· त्रिगुणा च ७८· स्थानाधि
क्येनक्षेपः २७७१८७८· आद्यस्यघनः ८ स्थानाधिक्येनक्षेपः २७७१८७८·८ एकादिचयेवान्त्य इत्येतद
20 र्थमुदाहरणं मूलराशिः ५ अस्यकोघन इति अंत्य ५ त्रिहते १५ आदि ४ एतेनापि हते ८· पूर्वघने ८४ युते १२४
सैके १२५ इति। घनमूलानयने करणसूत्रमार्याद्वयम्। घनपदमघनपदे द्वे घनपदतोपास्य घनमतो मूलम्
सेयोऽन्यात्तृतीयपदस्याधस्तद् नष्टवर्गेण एकस्थानेनानयाःशेषं त्रिगुणेन संभजेत् तस्मात् लब्धं निवेश्य पंक्त्यान्त वि.
द्वर्गं त्रिगुणमन्त्यहतम् जह्यादुपरिमराशेः शा एवह्यनमादिमस्यस्वपदान् प्रयस्तृतीयपदस्याधः स्थित्वापि
कविधिर्मूलम्॥ उद्दिष्टराशेः घनमूलं किंस्यादिति मूलानयनार्थोयं विधिः घनपदमघनपदे द्वे इत्याद्यान्यस्य

त्रिस्थानानां संज्ञा आद्यस्य घनपदसंज्ञां ततो द्वयोरघनपदसंज्ञा अग्रतनस्थानसंभवे एवमेव संज्ञां कृत्वान्त्याद्घनपदा
त्संभवे तं घनमपास्य तदीयघनस्य मूलं घनस्य शुद्धिस्थानात्तृतीयस्य पंक्तिस्थानानन्तरस्य अघनपदसंज्ञस्य स्थानस्याधः
स्थापयित्वा तस्य तत्र स्थापितस्य शुद्धघनस्य संबन्धिनो मूलस्यानेन वर्गेण त्रिगुणेन घनशुद्धिमूलस्थापनास्थाना
न्तरालवर्तिस्थानस्थितेन उपरितनराशिं भक्त्वा मूलस्थापनस्थानाग्रे निवेश्य भाजकं कृत्वा तार्यमाद्गिनास्य च तदाम
राशिवर्गं त्रिगुणं स्वान्येन तेन शुद्धघनस्थलेन हतं भागापहारस्थानतदाम स्थानमध्यमस्थानाद् उपरिष्ठात्स्थानतोयत्वा
त्यात्तस्यैवास्य स्वस्थानोपरिष्ठाद्धनं घनात्ये देवघनमूलानयने विधिः प्रथमयद्येवं समासेषि कर्मणि इतरवाशि
ष्यते घनराशिस्तदा घनपदतोपास्य घनमित्यादि वाक्य मेहत्वं मनत्यम यद्यद्विस्थानं प्राक्तनविधिनानीतं मूलं तदे
कवाराशीभूतं तृतीयपदस्याधः संयोज्य सर्वं कर्मावर्तयेत् यावत्त्रिस्थानस्य मूलं जायते तदपि घनशेषसंभवे तस्ये
वद्वार्यादिति यावत्संभवमत्र विधिः निःशेषे घनेन निवर्तते शेषेतु घनमूलविध्यसंभवे घनराशिः समूलदोस्त्येयः॥

क· उदाहरणं प्राक्तनस्य घनराशेर्न्यासः घ अ घ घ अ घ घ अ घ अत्रान्त्यं घनपदं २७४ अतो घनेनायं २१६ शोध्यः
श्री· शेषः ५८। शुद्धघनस्य मूलं ६ पङ्क्तिरेवं ७ २ १ ६ ७ ८· ८ स्थानमनन्त्यस्य सम्भावो वर्तिष्यते ६।१६७८·८
२१ तस्य वर्गः ३६ त्रिगुणः १०८ एवमेकस्थानोनतया उपरितनस्य राशेर्भागापहारः न्यासः ६।१६७८·८ ६ भागे
हृते लब्धं ५ भागहर्त्ताहतनार्थत्वानिरतः समानामधः पंच ७१६ ७८·८ तद्वर्गः २५ १·८ त्रिगुणः अन्त्य
हतः ४५· एकस्थानोनतया षड्भ्योऽधः शोध्यते स्वस्थानाच्च पंचानां ६५ घनः १२५ शेषस्यापनं २५४२८·८ घ
नमूलानयने एषविधिः अथ पुनरपि घनराशिरवशिष्यते तस्माद्भूयः सत्त्वतीयपदस्यान्त्यादिकर्मकर्तव्यं यथा
२५४२८· ८ इदं घनमूलं तृतीयपदस्याधः संयुक्तं अस्य ६५ अनष्टस्य वर्गः ४२२५ त्रिगुणः १२६७५ अनेन
एकस्थानोनतया उपरितनं राशिं विभजेत् न्यासः २५४२८·८ भागे हृते लब्धं २ भागहर्त्ताहतनार्थः सन्निवर्तते
लब्धं पंक्त्यां पंचकस्याग्रे उपरिमराशेरष्टकस्याधः १२६७५ स्थापितं यथा न्यासः ७८·८ तस्य लब्धस्य वर्गः ४
६५२

त्रिगुणः ९८ अंत्येन ८५ गुणितः ७८० उपरिमराशेः लब्धस्यानादेकस्यानेनानेन तया शोध्यते शेषं ८ न्यासः ८५२
लब्धस्य २ घनः ८ लब्धस्यानादुपरि शोध्यते ० घनराशिर्निःशेषितः जातं घनमूलं ८५२ अस्यैव घनः २७१
८७ ८०८ एवमन्येषामपि घनानां घनमूलान्यानेतव्यानि. समाप्तं परिकर्माष्टकम्। अथ भिन्नपरिकर्माष्टकम्।
तत्राभिन्नसंकलितेकरणसूत्रमार्यार्धम्। सदृशच्छेदांशयुतिश्छेदनमच्छेदनस्य रूपं स्यात्॥ सदृशच्छेदा
नां तुल्यहराणामंशानां युतिर्योगः कार्यः यस्य च राशेश्छेदो न स्यात्तस्य रूपमेकः छेदो भवेत् समच्छेदकरणं च भा
गजात्या सविभागजातिस्तुल्येन भागजातौ छित्वा छेदेन संभवेच्छेदौ ताभ्यां छेदांशा हतिस्तुल्यच्छेदार्थमन्योन्य
मित्यनेनान्योन्यच्छेदेन सति संभवे तुल्यराशिश्छित्वा सति संभवे यथास्थितेनैवान्यान्यस्य छेदमंशं च गुणयेत्तौ रा
शी तुल्यच्छेदौ स्यातामिति कथयिष्यते तुल्यच्छेदकरणं च सवर्णनार्थं सवर्णितयोश्च राश्योर्योगो वियोगो वा
स्यात् न तु सदृशैव रूपात्मकराशावंशानां योगो वियोगो वेति उदाहरणम्। अर्धत्र्यंशषडंशत्र्यंशान्द्वादशभागं चक

क॰ यथसंस्थाप्य सदलद्विपादवर्जितरूपत्रयरूपषट्कं च ॥ रूपस्यार्धं रूपस्य त्र्यंशं रूपस्य षडंशं रूपस्य द्वादशभागं च सं
श्री॰ योज्य कथयेति न्यासः १/२ १/३ १/६ १/१२ तथा १/२ १/४ [८] तत्र प्रथमराशौ सवर्णनार्थं अर्धस्य १/२ षडंशस्य च १/६ तु
२२ ल्येन २ राशिना छेदौ २।६ छित्वा जातं ।३ एताभ्यां प्रथमेन द्वितीयस्यांशं १ छेदं च ६ गुणितम् एकेन गु
णितं न दोषेति वचनाज्जातं १/६ द्वितीयेन ३ प्रथमस्यांशं १ छेदं च २ गुणितं ३/६ जातौ समछेदौ राशी ३/६ १/६
22 प्रथमांशस्य षडंशेन सह सवर्णनम् १/६ १/३ छेदयोस्त्रिभिरपवर्तेनान्योन्यस्या पितेजातं १/६ १/३ गुणने
जातं १/६ २/६ एकत्र ३/६ १/६ २/६ सह प्रक्षेपे छेदांशयुतिः ६/६ अथ द्वादशांशस्य षडंशेन सवर्णनं २/६ १/१२ प्र शं
नयोरपि पूर्ववदपवर्तनेनान्योन्यच्छेदनय नेवजातं ६ १ छेदांशयुतिः १२/१२ | १/१२ सह प्रक्षेपे
दांशयुतिः १३/१२ द्वितीयराशिर्यथा १/२ १/४ अनयोः प्रथमराशौ ६/६ १२/१२ भागानुबन्धजातौ रूपगण
छेदसंगुणसांशे इति रूपगणः २ छेद २ गुणा ४ सांशाः ५ जातं ५/४ वक्ष्यमाणेन द्वितीयराशौ भागापवाहजातौ शे

ध्यांशच्छेदगुणितरूपेभ्यः इति वक्ष्यमाणेन रूप ३ छेद ४ गुणः १२ व्यंशः ११ जातं सवर्णिते ११/४ अनयोः समच्छेद
करणार्थं न्यासः ५/२ ११/४ द्वाभ्यामपवर्तितेन्योन्यच्छेदनयनेन गुणितेन च जातं १०/४ ११/४ सदृशच्छेदांशयुतिः २१/४ अस्य रूप
षट्केन सह समच्छेदकरणं छेदेनमच्छेदनस्य रूपं स्यादिति षट्कस्य रूपेच्छेदः कल्पिते २१/४ ६/१ अन्योन्यच्छेदगुणिते जातं
२१/४ २४/४ युतौ ४५/४ प्रथमोदाहरणे १३/१२ स्वच्छेदेन भक्ते लब्धं रूप १ रूपभा १/१२ द्वितीयोदाहरणे ४५ छेदभक्ते लब्धं
रूप ११ भाग १/४ एकाद्येकचयेन भिन्नसंकलितोदाहरणं एकाद्येकचयेनोध्यर्धस्य सखे वदाशु संकलितम्
अर्धस्य त्र्यंशस्य चयादिगणितविधिं विजानासि। अर्धाभ्यधिकस्य रूपस्य तथार्धस्य तथा त्र्यंशस्य चैकाद्येकचयेन संक
लितं वद यदि गणितविधौ विज्ञोसि। न्यासः १/२ १/३ १/२ प्रथमराशौ भागानुबन्धेन सवर्णने जातं ३/२ द्वितीयस्य संकलि
तमिति सैकपदेत्यादिकर्म अर्धार्धं ३/२ सैकं ... समच्छेदीकरणाज्जातं ३/२ युतिः ५/२ इयं ५/१ देन ३/२ गुणिता
पदं १ प्रत्युत्पन्नफलं स्यादंशवधे च्छेदघातसंभक्ते इति वक्ष्यमाणसूत्रेण अंशयोः पंचत्रिकयोर्वधः १५ छेदयोः २।२ वधः ४

का॰ जातं १/४ अस्य दलमपास्तनच्छेदं द्विगुणीकृत्य जातं १/८ इदमध्यार्धस्य संकलितम् एवमर्धस्य सं ३/८ त्र्यंशस्य सं ३/९
श्री॰ एवं च पुनरपि मूलानयनं १/८ विमस्य मूलमिति द्विगुणीकृतच्छेदस्यार्धीकरणं १/४ अतो मूलमवशिष्टसमं ३/
२३ अस्य वर्गः ९/४ पूर्वस्मात्पात्यजातं ६/८ द्वाभ्यामपवर्त्यजातं ३/४ अवशिष्टसमं यद्वा १/८ अष्टगुणं जातं १ पञ्चयुतं ९ त-
न्मूलं ३ निरेकं २ अर्धीकृतं १ इदं परम् एवमर्धत्र्यंशयोः कार्यम्। भिन्नव्यवकलिते करणसूत्रमार्यापरार्धम्
२३ तुल्यच्छेदावध्ययराश्योरंशान्तरं कार्यम्। तुल्यच्छेदादायराशेस्तुल्यच्छेदस्य व्ययराशेरंशं पातयेदव्यवकलितम्।
उदाहरणं पादत्र्यंशषडंशान् रूपात्संशोध्य कथय यच्छेषम्। रूपत्रयमर्धोनं द्व्यंशयुतं वा पञ्चभ्यः॥ रूपात्पादत्र्यं-
शषडंशाँश्च संशोध्य शेषं कथय अर्धेनोनं रूपत्रयं तथा त्र्यंशेन सहितं द्वयं पञ्चभ्यः संशोध्य शेषं कथयेति न्यासः
१/४ १/३ १/६ अत्र पादत्र्यंशौ समच्छेदीकृतौ जातौ ३/१२ ४/१२ युतिः ७/१२ अस्य षडंशस्य च समच्छेदकरणे जातं ७/१२|२/१२ यु-
तौ ९/१२ अस्य रूपात्पातनार्थं छेदेन समच्छेदनस्य रूप १/१ स्यादिति रूपस्य रूपे छेदहतेन्यान्यच्छेदगुणेन जातं ९/१२|१२/१२

अंशान्तरेजातं ३ त्रिभिरपवर्त्यजातंधनशेषं ८ तयार्धोनद्व्यपत्र्यस्यभागापवाहककर्माणिजातं ५ अंशपूर्णयोर्द्व
योर्भागानुबन्धकर्माणिजातं ३/२ एतौसमच्छेदीकृतौ ५/६ | १४/८ युतिः २९/८ अस्याः पंचभ्यः पातनार्थंच्छेदनमच्छे
दनस्वरूपंस्यादितिपंचानांद्वपेणच्छेदहतेसमच्छेदार्थंन्यासः २९/८ | ५/८ नौतौसमच्छेदौ २९/८ | ४०/८ तुल्यच्छेदाय
व्ययराश्योरंशान्तरंऊर्ध्वाधितिजातं ११/८ एकाद्येकचयेनभिन्नसं कलितोदाहरणम् । पंचानामर्धयुजामेकाद्ये
कोत्तरेणसंकलितानां सार्धद्विव्यपकलितेशेषपदंकिंभवेत्कथय॥ अर्धयुतानांपंचानामेकाद्येकचयसंकलि
तानांसार्धयोर्द्वयोः संकलितेव्यपगतेशेषपदंकिंस्यादितिकथयेति अत्रपंचानामर्धयुजांसार्धद्वयोश्चभागानुब
न्धकर्माणिजातं ११/२ | ५/२ प्रथमराशेः सैकव्यपकलितपदमित्यनेनसंकलितं १४३/८ सार्धद्वयोः संकलितं ३५/८
अन्योन्यमन्तरेजातेऽस्मिं १०८/८ स्वच्छेदेनभक्तं ठ १३ भा १/२ यद्वाव्यपकलितपदं ५/२ सैकंसमच्छेदीकृत्य ५/२ | २/२
युतं ७/२ संकलितपदेन ११/२ समच्छेदत्वान्नशनस्समच्छेदीकरणं तस्माद्युतंस्वच्छेदेनभक्तंजातं ९ पदयोः ७/२ ११/२

क॰ अंतरं स्वच्छेदेन भक्तं ३/२ अनेन सर्वं ९ गुणितं २७ दलीकृतं २७/२ स्वच्छेदेन भक्तं लब्धं १३ अं १/२ पूर्ववत् समम् अत्र वर्ग

श्री॰ कलितपदोन्मथनादित्यादिना तद्देवपदं सार्धद्वयम् ५/२ ॥ भिन्नघनतुल्यकरणसूत्रमार्यापूर्वार्धम् ॥ घनतुल्य

२४ त्रफलं स्यादंशवधे छेदघातसंभक्ते ॥ अंशानां वधे गुणिते छेदानां घातेन वधेन भक्ते सति घनतुल्यत्रस्य गुणनस्य फ

लं स्यात् उदाहरणम् । अर्धार्धेनाभ्यस्तं सार्धद्वितयं विभागयुक्ता च षष्टिः पंचार्धगुणा किं भवति धनं पृथक् कथय । अ

25 र्धेन सहितं द्वयम् अर्धाभ्यधिकद्वयेन गुणितं किं धनं स्यादिति कथय तथा त्र्यंशेन युता षष्टिः सार्धाभ्यां द्वाभ्यां गुणिता

किं धनं स्यादिति च पृथक् कथयेति भागानुबंधकर्मकृतानां राशीनां न्यासः ५/२ | ५/२ तथा १८१/३ | ५/२ प्रथमराशावंश

वधः १५ छेदवधः ४ जातं २५/४ स्वच्छेदेन भक्तं जातं ६ अं १/४ तथा द्वितीयराशावंशवधः ९०५ छेदघातः ६

जातं ९०५/६ स्वच्छेदेन भक्तं लब्धं १५० अं ५/६ भिन्नभागहारकरणसूत्रमार्यापरार्धम् । छेदांशविपर्यासे हरस्य विहि

तो विधिः पूर्वः । हरस्य भाजकस्य छेदानामंशानां च विपर्यासं कुर्यात् छेदस्थाने अंशस्थापनम् अंशस्थाने छेदस्थाप

नामित्यर्थः एवं कृते सर्वो विधिः प्रत्युत्पन्नवद्विधिः कार्य इति विध्यतिदेशोऽयम् । उदाहरणं । सार्धद्वयेन भक्ताः
षट्पादयुतास्त्रिभिः सार्धैः पादयुतरूपषष्टिः संभक्ता कथय पृथग्गणितम् । पादेन युताः षट् सार्धाभ्यां द्वाभ्यां भ
क्ताः किं लब्धं कथय तथा पादेन युता रूपाणां षष्टिः सार्धैस्त्रिभिर्भक्ता चेत् किं मानं स्यादिति वद कथयेति भागात्र
वंधकर्मणि कृते प्रथमराशिः २५/४ । ५/२ । द्वितीयराशिः २४१/४ । ७/२ प्रथमराशेर्हरस्य ५/२ छेदांशविपर्यासे जाते
२/५ अनेन भाज्यः २५/४ गुणितः ५०/२० लब्धं २ अं १/२ तथा द्वितीयराशेर्हरस्य ७/२ छेदांशविपर्यासे जाते २/७ एवं वि
धिरिति प्रत्युत्पन्नफलं स्यात् अंशवधे छेदघातसंभक्ते इति भाज्ये २४१/४ गुणिते ४८२/२८ स्वछेदभक्ते लब्धं १७ अं
३/१४ । भिन्नवर्गकरणलक्षणमार्यापूर्वार्धेन ॥ अंशाहतौ भक्तायां छेदनवर्गेण भिन्नवर्गफलम् । अंशानां हतिं छेदा
नां हत्या विभजेत् भिन्नवर्गफलं स्यात् । उदाहरणम् । सार्धद्वयस्य वर्गं पंचदशानां च पादयुक्तानाम् अर्धस्याथ
भ्रांशावकथयसखे यदि भिज्ञानासि । हे मित्र यदि त्वं जानासि तदा सार्धस्य द्विकस्य वर्गं तथा पादयुक्तानां पंचद

२५

का॰ ष्टानां च वर्गेण यार्धस्य वर्गेण यांऽशस्य वर्गं कथयेति भागानुबन्धकर्मणा प्रथमो राशिः सवर्णितः २५/४ अस्य व

श्री॰ र्गः २५।४ लब्धं ६ भागः १ छे ४ तथैव द्वितीयराशिः सवर्णितः ८१ छेदः ४ अस्य वर्गः ६५६१ फलं रू

२५ ४१० भागाः १ छे १६ अर्धस्य वर्गो वर्गफलं च १/४ त्रिभागस्य वर्गो वर्गफलं च १/९ भिन्नवर्गस्य करणसू

त्रमार्यापरार्धम्। अंशस्य वर्गमूले छेदनमूलोद्धृते मूलम्॥ वर्गात्मकस्यांशस्य यन्मूलं तस्मिन्वर्गात्मकस्य।

25 छेदनस्य मूलेन भक्ते भिन्नवर्गमूलफलं भवति उदाहरणं प्राक्साध्यवर्गाणां न्यासः रू ६ अं १ छे ४ रू ४१० अं

१ छे १६ अं १ छे ४ अं १ छे ९ एषां यथासंभवं भागानुबन्धेन सवर्णितानां न्यासः रू २५ छे ४ मूलं ५ छे २ अस्मा

त्फलं रू २ अं १ छे २ अं ६५६१ छे १६ मूलं ८१ छे ४ अस्मात्फलं रू २० अं १ छे ४ अं १ छे ४ मूलफलमपि अं

१ छे २ अं १ छे ९ मूलफलमपि अं १ छे ३ ॥ भिन्नघने करणसूत्रमार्यापूर्वार्धम्॥ अंशस्य घनं विभजेच्छेदस्य

घनेन घनपदं भवति॥ उदाहरणम्। समानां सार्धानां समदशानां च पादयुक्तानाम्। अर्धस्यांशस्य कथय घ

नेयदि विज्ञानासि ॥ सप्तानां सार्धानां रूपार्धसहितानां २० घ्नं १ कं २ समदशानां च पादयुक्तानां रूपचतुर्भागसहि
तानां १७/४ पादस्य रूपचतुर्भागस्य १/४ त्र्यंशस्य च नव्या रूपत्रिभागस्य १/३ एषां भिन्नराशीनां घनं भिन्नघनफलं कथय
जाना ४ सि चेत् नव सार्धानां सप्तानां भागानुबन्धविधिना सवर्णनेन न्यासः १५/२ अस्य घनः ३३७५/८ फलं ४२१ ७/८ समदशा
नां सपादानां भागानुबन्धकर्मणा सवर्णितानां न्यासः ६९/४ अस्य घनः ३२८५०९/६४ फलं ५१३२ ६१/६४ चतुर्भागस्य घनः फ
लं च १/६४ त्रिभागस्य घनः फलं च १/२७ भिन्नघनः समाप्तः ॥ भिन्नघनमूले ६४ करणसूत्रम् ६१/६४ र्यापरार्थम् घनस्य घनमू
लराशौ घनमूलं छेदमूलहृते ॥ भिन्नस्य राशेर्घनात्मकस्यांशसंबन्धिनि घनमूले राशौ छेदसम्बन्धिना घनमू
लेन भक्ते भिन्नघनमूलफलं भवति प्राग्लब्धघनफलानां न्यासः ४२१ ७/८ | ५१३२ ६१/६४ | १/६४ | १/२७ अत्र प्रथमो भागानुबंधे
न सवर्णितो घनराशिः ३३७५/८ मूलं १५ फलं २ द्वितीयस्यांशीकृत घनस्य न्यासः ३२८५०९/६४ घनमूलं ६९
फलं १७/४ तृतीयस्य न्यासः १/६४ घनमूलं फलं च १/४ चतुर्थस्य न्यासः १/२७ घनमूलं फलं च १/३ ॥ ६४ भिन्नघनमूलं स

क॰ श्री॰ २८

मानम् ॥ अतः परं कलासवर्णो भविष्यति । तत्र भागजातौ करणसूत्रमार्यामाह । तुल्येन भागजातौ छित्त्वा छेदेन
संभवे छेदौ ताभ्यां छेदांशौ हतिस्तुल्यछेदार्थमन्योन्यम् ॥ श्रुतिः सदृशछेदानामेवोक्ता तत्र येषां छेदसादृश्यं
नास्ति इति सूत्रकर्तुरुपादीयते तेषामयं प्रकारः छेदसाम्यार्थं उपदिश्यते द्वयोर्भागराश्योः पृथक् यदि जेछे
दच्छिन्नयोर्यैश्छेदौ तौ येन केन राशिना छिद्येते तेन तयोश्छिन्नयोर्यौ राशीभवतस्तयोरन्यदीयेनान्यमंशछेदसहितं
गुणयेत् द्वितीयेनाप्यन्यमंशसच्छेदं एवं समच्छेदता जायते अथ छेदयोरेकराशिच्छेदासंभवस्तदैकीयेन छेदेन
छेदतुल्यांकेनान्यमंशछेदसहितं गुणयेत् द्वितीयसंबन्धिना वा गुणितेन छेदेन तमंशं सच्छेदं गुणयेत् एवमपि स
मच्छेदता जायते आद्यच्छेदसमीकरणे लघुत्वं सर्वसंभवि तु विपरीततरमित्यर्थवदुभयम् । उदाहरणम् । रूपादिष
उन्नच्छेदैरेवैकेनांशकेन को राशिः रूपादि नवान्तैश्च हरैर्द्व्यादिभिरंशैस्समायोगात् ॥ द्विच्छेदेनैकेनांशकेन त
यादिग्रहणात्त्रिच्छेदेनैकेनांशकेनैवं चतुर्भागेन पञ्चभागेन षड्भागेन एतैस्समायोगात्को राशिः अपि च द्वाभ्यां

26

त्रिच्छेदाभ्यां त्रिभिस्तु तच्छेदैः चतुर्भिः पंचच्छेदैः पंचभिः षट्छेदैः षड्भिः सप्तच्छेदैः सप्तभिरष्टच्छेदैरष्टभिर्न
वच्छेदैः संयुतः कोराशिः प्रथमोदाहरणेन्यासः १/२ १/३ १/४ १/५ १/६ अत्र द्विभागचतुर्भागयोश्छेदापवर्तनेन द्वाभ्यां
तावनष्टावपवर्त्य क्रमाल्लब्धं १।२ रूपेण चतुर्भागे गुणिते द्वाभ्यां द्विभागे च जातौ राशी तुल्यच्छेदौ २/४ | १/४ युति ३/४
अस्य षड्भागस्य च सवर्णने द्वाभ्यामनष्टौ छेदावपवर्त्य लब्धं क्रमात् २।३ द्वाभ्यां तच्छेदे षड्भागे गुणिते त्रिभिः तच्छे
दे त्रिभागचतुष्टये च जातौ तुल्यच्छेदौ राशी ९/१२ | २/१२ युतिः ११/१२ अस्य त्रिभागेन सह सवर्णने त्रिभिरनष्टौ छेदावपव
र्त्य क्रमात् ४।१ चतुर्भिस्तच्छेदे त्रिभागे गुणिते रूपेण तच्छेदैश्चैकादशसु द्वादशभागेषु जातौ तुल्यच्छेदौ रा
शी ११/१२ | ४/१२ युतिः १५/१२ अत्र च्छेदांशयोस्त्रिभिरपवर्तनमस्तीति तेन तथाकृते जातं ५/४ अस्य च पंचभागस्य छेदयोरपव
र्तनं नास्ति तस्माच्चतुर्भिः तच्छेदे पंचभागे गुणिते पंचभिश्च तच्छेदे चतुर्भागेषु जातौ तुल्यच्छेदौ राशी २५/२० | ४/२०
युतिः २९/२० अनेन लब्धं रू १ भागाः ९/२० इह च युक्तावयमेव नादौ युज्यते पश्चादनेनैवं विधः क्रमो नास्ति तस्मा

व॰ द्विभागस्य चतुर्भागस्य च यथा युतिः तेनैव प्रकारेण द्विभागस्य त्रिभागस्य चेत्येवमन्येनापि प्रकारजातेन युतिः
श्री॰ कार्या अथ द्वितीयोदाहरणन्यासः $\frac{२}{२}$ $\frac{३}{४}$ | $\frac{४}{५}$ | $\frac{५}{८}$ | $\frac{८}{७}$ | $\frac{७}{८}$ | $\frac{८}{९}$ अनयोस्त्रिभागयोस्त्रयाणां चतुर्भागानां छेदयो
२७ रपवर्तनाभावाद्यथास्थिताभ्यां छेदा भ्यामेव परस्परगुणनेन जातौ तुल्यछेदौ राशी $\frac{८}{१२}$ | $\frac{९}{१२}$

27

युतिः $\frac{१७}{१२}$ अस्य चतुर्णां पंचभागानां च सच्छेदानां छेदाभ्यामन्योन्यगुणनेन जातौ तुल्यछेदौ राशी $\frac{८५}{६०}$ | $\frac{४८}{६०}$ युतिः
$\frac{१३३}{६०}$ अस्य पंचानां षट्छेदानां च षड्भिरनष्टछेदावपवर्त्य लब्धौ क्रमाद्गुणकौ १|१ त्रयस्त्रिंशदधिकं शतं स
षष्टिछेदरूपेण गुणितं पंचकस्य षट्छेदरूपगुणितेन जातौ तुल्यछेदौ राशी $\frac{१३३}{६०}$ | $\frac{५०}{६०}$ युतिः $\frac{१८३}{६०}$।
अस्य छेदांशयोस्त्रिभिरपवर्तनमस्तीति तथा कृते जातं $\frac{६१}{२०}$ अस्य च सप्तभागानां च $\frac{६}{७}$ छेद $\frac{६}{७}$ योरपवर्त ना
भावान् छेदाभ्यामन्योन्यगुणनेन जातौ तुल्यछेदौ राशी $\frac{४२७}{१४०}$ | $\frac{१२०}{१४०}$ युतिः $\frac{५४७}{१४०}$ अस्य सप्तानामष्टछेदानां च च
तुर्भिरनष्टछेदावपवर्त्य लब्धौ क्रमाद्गुणकौ ३५|२| तेन च सप्तचत्वारिंशदधिकानां पंचशतानां सप्तसच्छेदगुणितेन द्वाभ्यां च स

चत्वारिंशदधिकशतपंचकेसच्छेदंशगुणितेजातौतुल्यच्छेदौराशी १५४ । ३४५ युतिः १५२९ अस्यवर्ग
२८ २८
स्थानंनवच्छेदानांच्छेदयोरपवर्तनाभावाच्छेदाभ्यामन्योन्यगुणनेजातौराशी २८ १२५१ २५२ ३६ २५२ युतिः
१८२५१ लब्धंरूपाणि ५ भागाः १८५१ अधरहरोर्ध्वांशावधेवोर्ध्वहरेणाधरंहन्यात् । मध्यांशौहराभ्यासंवि
नि २५२ त्रिपञ्चपरिमांशाः ॥ चशा २५२ हः प्रकारान्तरसंभावनासूचनार्थः एकः प्रकारउक्तः अयंद्वितीयोपि
प्रकारः संभवतितस्मादनेनप्रकारेणयुतिः कार्या अनेनैवेतिकर्मणिविकल्पः पर्यवसितः अधरोर्ध्वमध्यतादिशि
ष्टच्छेदांशगुणनादौत्तराधर्येणभागानांसच्छेदानांस्थापनंगमयति रूपाशियोगस्तावदौत्तराधर्येणशिष्याणा
मभ्यस्तः कलायोगोपियदितथैवविकीर्षितः सइत्थंकर्तव्यइतिशिष्यहितायमाचार्यः प्रकारविशेषमुपतिष्ठवा
न् अधरस्यांशस्यहरः छेदोधरहरः अधरांशापेक्षयाऊर्ध्वांशः तस्यवधः ऊर्ध्वांशवधः अधरहरेणोर्ध्वांशवधः
अधरहरोर्ध्वांशवधः तस्मिन्जातेसति ऊर्ध्वांशस्यहरेण एतदपेक्षयाधरं अधरांशसंबंधिहरंहन्यात् गुणयेत् अ

का· श्री· २६

28

धरांशसंबन्धिके दोषे तयाच मध्यौ यो यो अंशहरौ ऊर्ध्वांशसंबन्धी हरः अधरस्थांशहरयोरभ्यासो गुणितं तं विनि
क्षिपेत् उपरिमांशेषु एवं सति भागभागौ सवर्णितौ भवतः अथ भागानन्तरसंभवे यथादृष्टैव कर्मणा योगः का
र्यः अथ अपणीयस्य दृष्टेन पूर्वोदाहरणन्यासः १ अत्र द्विभागत्रिभागयोस्तावत्सवर्णनम् अधरहरेण त्रिक
न ऊर्ध्वांशस्यैकस्य वधः ३ ऊर्ध्वहरेण २ अधरं ह रं ३ हन्यात् ६ मध्यांशहराभ्यासः २ विनिक्षिपेदुपरि
मांशेषु जातं ५ अधुना चतुर्भागस्य योगः अध रहरेण ४ ऊर्ध्वांशस्य ५ वधः २० ऊर्ध्वहरेण ६ अधरं ह
रं ४ हन्यात् २४ मध्यांश १ हर ६ अभ्यासः ६ उप रिमांशेषु २० विनिक्षिपेत् २६ अलिङ्के दोशापवर्तनम्
ज्जातं १३ १२ अधरेण ५ ऊर्ध्वांशस्य १३ वधः ६५ ऊ र्ध्वहरेण १२ अधरं हरं ५ हन्यात् ६० मध्यांश १ हर १२
अभ्यासः १२ उपरिमांशेषु ६५ विनिक्षिपेत् ७७ ६० अधरेण ६ ऊर्ध्वांशस्य ७७ वधः ४६२ ऊर्ध्वहरेण ६
अधरं हरं ६ हन्यात् ३६ मध्यांशस्य हरस्य चाभ्यासः ६ उपरिमांशेषु ४६२ विनिक्षिपेत् ५२२ ३६ अष्टाद

१
१ २
१ ३
१ ४
१ ५
१ ६

ग्राभिश्छेदांशापवर्तनाज्जातं २९ भागाल्लब्धं प्राग्वत् ३१ भागास्त्र ९ एवं द्वितीयोदाहरणे कर्म कर्तव्यम् ॥ प्रभा
गजातौ करणसूत्रमार्यापूर्वार्धमाह । छेदानामभ्यासः प्रभागजातौ भवेत्तथांशानाम् । अंशवधः छेदघातेन संभक्तः
प्रभागजातौ फलम् । उदाहरणम् । अर्धार्धचतुर्भागस्त्रिभागपंचांशषष्ठदशभागः सार्धद्विषष्ठसप्तमभागस्त्र्यध
नं वदैवान्वे ॥ अर्धस्यार्धं तस्य चतुर्भागः तयास्त्रिभागस्य पंचांशः तस्य षड्भागः तस्य दशभागः तथा सार्धयोर्द्वयोः
षड्भागः तस्य सप्तमभागः इत्येते पृथक् संयोगे धनं वद स्थापनं १/२ १/२ १/४ | १/३ १/५ १/६ १/१० | ५/२ १/६ १/७ प्रथमस्या
नेंशानां १।१।१ वधः १ छेदानां २।२।४ वधः १६ जातं १/१६ द्वितीयोदाहरणे अंशानां १।१।१।१
वधः १ छेदानां ३।५।६।१० वधः ९०० जातं १/९०० तृतीयोदाहरणे अंशानां ५।१।१ वधः ५ छेदानां २।६।७
वधः ८४ जातं ५/८४ एषां युतिः ३१०३/२५२०० प्रभागजातिस्समाप्ता ॥ भागभागजातौ करणसूत्रमार्यापरार्धम् ॥
रूपेच्छेदेन हते छेदगमो भागभागविधिः । भागेनभागो भागभागः तस्य विधिर्भवति यस्य भागेन भागः तस्मि

रूपभागसंबन्धिना छेदेन हते नस्य छेदस्य गमो विनाशः अंशइदानीं छेदो जातः रूपराशिस्थांशः। उदाहरणम्।
षड्भागभागाद्दशभागभागस्त्रिभागभागस्य नवांशभागः जानासि चेद्ब्रूहि सखे विचिन्त्य द्विभागभागस्य धनं किमैक्यं॥
रूपषड्भागे रूपं हृष्टं रूपे तु किं स्यात् एवं दशभागे त्रिभागे नवभागे द्विभागेपि एतेषां रूपफलानामैक्यं किमिति य
दि सखे विजानासि तद्विचिन्त्य ब्रूहि न्यासः १ | १ १ १ १ प्रतिकोष्ठमुपरितः प्रभृति रूपमंशः छेदइति स्थितेष्व

यमकोष्ठके रूपे सर्वोपरिस्थे एकांके १ |६| १० ३ ९ २ | छेदेन सर्वाधःस्थेन ८ हते द छेदस्याधस्तनस्य षट्
कस्य गमो लोपः अंशसंबंधिनो रूपस्य छेदतापत्तिः स्वच्छेदेन परिच्छिन्नेनांशेनैव रूपस्य भागोपक्रमात्। यद्विभा
गः वा यं फलवद्धिः तथाहि एषषड्भागभागफलं रूपाणि षट् दशभागभागे दश त्रिभागभागे त्रीणि नवभागभा
गे नव द्विभागभागे द्वे इति यथा शून्यस्य पंचभागे विंशतिः चतुर्भागे पंचविंशतिः नकदाचिद् विभागाज्ज्ञात्याधि
कं फलं दृष्टम् इहतु कथम् उच्यते रूपे भाज्य समो लाभः ऊनो न्यूनाधिके भवेत् अधिको रूपरिक्तेन फलं रूपहीनी

यते यथाप्रतस्यपंचभिर्भागाद्विंशतितिरितिप्रत्येकमितिहतं भवति एवं षड्भागस्यचेद्रूपंतन्तस्कलरूपषड्भिरेवभ
वितव्यम् षड्गुणषडंशास्रूपत्वाद्रूपस्य। वधेप्रवर्तितेरूपाद्भागेनहीयतेफलम्। प्राग्वन्न्यूनाधिकेतद्वद्विपरीतम
योतवे। प्रतो लब्धं रूपाणि २ः द्वितीयोदाहरणम् ॥ आदिषडन्तच्छेदद्व्याद्यंशराशिसंभक्तम् रूपंप्रयच्छियन्स्या
त्संयोगेविनमाचक्ष्व॥ २ ३ ४ ५ स्वबोनकर्मणिकृतेजातं तस्यन्यासः ३ ४ ५ ६ प्रतो लब्धं रूपाणि ५
भागाः ९ भागभाग ३ ४ ५ ६ २ ३ ४ ५ जातिः समाप्ता ॥ भागानुबंधजातौ करणसूत्रमार्यामाह। भागानुबन्ध
जातौ रूपगणः छेदसंगुणः सांशः अधरहरघ्नोर्ध्वहरेर्धांशयुतहरघ्नयाद्यंशः॥ आर्यापूर्वार्धं परभागानुबंधे
परार्धं स्वभागानुबन्धे। रूपगणः सांशइतिरूपशब्दस्सन्निधानात्तदीयांशग्रहणेपरभागविज्ञानात् अधरहरोर्ध्व
हराधरोर्ध्वांशग्रहणेच स्वभागानुबन्धेति स्थितात् परभागानुबंधेहि रूपभागानांसंयोजनं भागजातिकर्मत्वात्
नरहस्योक्तावसरं वसात् नवरूपगणस्यास्ति स्वभागानुबंधोस्ति सत्यं प्राधान्येन भागविषयएवोक्तःरू

क॰ पाणामप्यतिशयात् यदंशच्छेदेनमच्छेदनस्य रूपंस्यादितिच्छेदरहितस्यापिच्छेदंविदधाति रूपराशेरधश्च — निदेश्य
श्री॰ र्थंतत् एवमुत्तरार्धे स्वभागानुबंधनियमात्पूर्वार्धे परभागानुबंधपरिशेषलाभः तदस्यांद्विविधायांभागानुबन्धजातौ
२॰ परभागानुबन्धेत्रिस्थानेसवर्णनेरूपाणांयशच्छेदहतन्यूर्ध्वतः आरभ्यसंज्ञास्तुरूपगणच्छेदनशेषेणनस्यांशः। उदाह
रणं॥ अर्धेनसहितमेकंपादेनयुतानिपंचरूपाणि अंशाष्टसहितानिवाष्टौसमासतः किंफलंभवति। न्यासः १।५। १ ४ ।
30 ८ रूपराशिवयथायथंच्छेदेनगुणितेष्वंशसहितेषु न्यासः ३।२१ ४।३५ सहशच्छेदांशयोजनाल्लब्धंरूपा
२।लि १५ भागाः १२ एषपरभागानुबन्धः॥ स्वभागानुबंधेनुवतः स्थानेसवर्णनयथायंशयोरुतिस्तयोरूधोपरी
भावेनस्थापनेशच्छेदहतिसंज्ञानुसन्धानेः धरेणार्धहरस्यगुणनेकृते नष्टापरहरः धोंशसंयोज्यतेनार्धांशहन्यात्
एवंसतिमहत्यंशेतदपेक्षालब्धव्यपदेशभेदमल्पमंशमनुशेषस्पमहत्त्वरोरूपावयवसंजनितोभवति। उदाहरणं
सार्धंरूपत्रितयंस्वपादसहितंस्वषष्ठसंयुक्तम् अर्धंस्वत्र्यंशयुतंस्वपादसहितंचकिंयोगे॥ रूपत्रयंरूपार्धसहितं

सराशिः स्वचतुर्भागेनसहितः सचनिजषड्भागसंयुक्त इत्येकोराशिः अर्धं स्वत्र्यंशेनयुतंसराशिः स्वचतुर्भागसं

युक्तइत्यनयोर्योगेकिंधनंभवतीतिन्यासः ३ १ ३ ४ ८ | १ २ ३ ४ प्रथमराशेरूपत्रयस्यार्धेनसवर्णनेपरभागानुबन्धकर्मणान

तोभवति ३ अनन्तरंस्वभागानुबन्धकर्म समानांद्विच्छेदानांस्वचतुर्भागेनयुतिः अपरहरेण ४ ऊर्ध्वह

रे २ गुणिते ८ अधोंशेन १ हरे ४ युते ५ अनेन ऊर्ध्वांशे ७ गुणिते ३५ जातं ३५ ८ अस्यस्वषष्ठभागेनयु

तिः अपरहरेण ६ ऊर्ध्वहरे ८ गुणिते ४८ अधोंशयुतहरेण ७ आद्यंशे ३५ गुणिते २४५ ४८ द्वितीयराशावः

र्धस्यस्वत्र्यंशेनयुतिः अधहरेण ३ ऊर्ध्वहरे २ गुणिते ६ अधोंशयुतहरेण ४ आद्यंशे १ गुणितेजातं ४ ६ अस्य

स्वचतुर्भागेनयुतिः २० २४ चतुर्भिरपवर्तिताजातं ५ ६ अस्यपूर्वेणसहच्छेदसाम्यार्थमष्टभिश्छेदांशगुणनेयोगे २८५ ४८

त्रिभिरपवर्तितेजातं ९५ १६ अनेनलब्धं रू ५ भागाः १५ १६ द्विविधाभागानुबन्धजातिः समाप्ता॥ भागापवाहजातौ

करणसूत्रमार्यामाह॥ भागापवाहजातौशेषाधोंशैः ८ ६ प्राक्छेदगुणनरूपेभ्यः अपरहरोर्ध्वच्छेदवधेधोंशेनहस्त्र

क॰ ऊर्ध्वांशः ॥ इहापि पूर्वार्धपरभागापवाहे प्राग्वत् भागापवाहज्ञानावनष्टेन छेदेन गुणितेभ्यो रूपेभ्योंऽशः पूर्णाध्यः
श्री॰ भागभागजातौ रूपच्छेदेन हतेच्छेदगम इति गुणकत्वेनैव सिद्धेच्छेदलोपवचनादिहानष्टच्छेदता । उदा॰ ॥
२१ अर्धेन हीनमेकं पादविहीनानि पञ्च रूपाणि अंशस्वहितानि वाष्टौ संयोगविज्ञमावद त्वम् ॥ न्यासः १ १ २ | ५ १ ४ | रूप ८ १ ३
राशित्रयस्यास्य यच्छेदगुणितेष्वंशस्वहितेषु न्यासः १ २ | १५ ४ | २३ ३ सदृशच्छेदांशयोजनाल्लब्धं रूपा
31 णि १२ भागाः ११ १२ एवं परभागापवाहः । स्वभागापवाहे तु प्रथमे हरेण ऊर्ध्वच्छेदस्य वधः कृते पुनः कीर्तना
दनष्टेनाधरहरेण अधोंशेनेन इदानीं राशिना ऊर्ध्वांशं गुणयेत् पुनरूर्ध्वग्रहणं स्वच्छेदादपास्तस्य लोपिनः
अधरांशस्यानष्टतापत्तिप्रसंगनिवारणार्थम् । उदाहरणम् । रूपत्रयमर्धोनं स्वपादरहितं स्वषष्ठसत्यक्तम्
अर्धं स्वत्र्यंशोनं स्वपादरहितं च किं योगे ॥ रूपत्रयमर्धोनमिति परभागापवाहः उत्तरेषां भागानां स्वशब्देन
विशेषणात् ३ १ १ १ ४ ६ | १ १ १ ३ ४ ४ प्राग्वल्लब्धः प्रथमो राशिः १५ १६ द्वितीयो राशिः ८ सदृशच्छेदांशयोजनाल्लब्धं

द्र । भागास्तु द्र अथानयोरेव स्वभागाद्बन्धापवाहयोर्भेदान्तरस्याद्बन्धापवाहभेदभिन्नस्य वल्लीनाम्नः
पृथक्करणस्य १८ क्रमार्यामाह । प्राक्छेदांशे गुणयेच्छेदेनाधःस्थितेन पूर्वांशे ऋणधनमधःस्थितांशं कुर्वी
त सवर्णनेव वल्ल्याः ॥ वल्ल्यान्यासस्थाने यत्र उपरि कश्चिद्राशिरंशात्मकः स्वच्छेदभिन्नः तदधस्तदंशात्मकः
भागजातिविषयत्वात् नाप्युपरितनस्य स्वभागाद्बन्धापवाहाभ्यामनन्यत्वात् नाप्युपरितनस्यानन्तरावस्थि
तस्वभागसहितस्यांशात्मकः स्वभागात्मकादेव तर्हि स्वपूर्वतनतानपेक्षया सावेशः एवमुत्तरांशेषु सैषा युग
वर्षमासदिननाडिकाचषकसंपिण्डना युगेषु वर्षीकृतेषु वर्षाः तेषु मासीकृतेषु मासाः तेषु दिनीकृतेषु दिना
नि तेषु नालिकीकृतेषु नालिकाः तासु चषकीकृतासु चषकाः तत्र सहसैव युगेषु चषकयोगोऽस्ति तद्वदे
तत् तत्रापि अंशस्यैवायमंशोऽधस्तनांशगणस्य एवमात्मके गणिते छेदराशिधर्मेण राशीनां स्थापने उपरिस्थि
तच्छेदांशे अधस्तनच्छेदेन गुणयेत् ततोऽधस्तनांशं पूर्वांशे ऋणात्मकं शोध्यं कुर्यात् धनात्मकं वर्धने एवं कृते

क॰ द्वौ राशी एकराशीभूतौ अधरस्य राशेरर्धं न गणितकर्मणा सर्वेण राशेर्योजितत्वान्निवृत्तिः ततस्त्वापरराशिसंभवे इदमेव

श्री॰ कर्मेति यावद्रूपप्रयोगं करणमावर्त्यम् ॥ उदाहरणम् पंचद्रम्माणां त्रिपणं काकिन्येका वराटिकैकोना तत्वं व

३२ दभागेन च समासतः किं धनं भवति ॥ अत्र द्रम्माणां रूपच्छेदतास्त्वान्यान् पणादीनां चावयवविशेषत्वे संख्या

विशेषत्वाच्छेदलाभः यतः द्रम्मषोडशभागः पणः पणचतुर्भागः काकिनी काकिनी विंशतिभागो वराटकः

32 अतस्तैरेव रूपच्छेदस्थापनम् ५ लब्धं द्रम्माः ५ द्रम्मभागाः ९४७ भागापवाहजातिः समासा वल्लीवा

भागमातृजातौ करणसूत्र १ ६ मार्यामाह ॥ भागादीनां यस्यां १२॥८ संभूतिर्भवति भागमाता सा तस्यां यथा

क्रकारैः पृथक्पृथक्कल ९ ४ विनिष्पत्तिः ॥ भागप्रभागभागभागपरभागानुबंधस्वभागानुबंधपरभागा

पवाहस्वभागापवाहवल्लीसं १ २ कलितव्यपकलितादिगणितानि समानि विष्टानि हि शस्त्रिशइत्यादियत्र

हरूपं ते सा भागमाता संभूतिरि तिहि संमिलितानां भूतिर्भावावस्थानं निगद्यते भागमातेति भागजातिरितिन

ष्यते नापि भागहारवत्कर्म किंतर्हि भागप्रभागभागभागादिकर्माश्रयभूतान्यंशास्ते ५ षां मा ना एवं सति लक्षणस्य सं
ज्ञायाश्चाभिसंबन्धो भवति किंतु एवंविधस्यास्य गणितस्य युक्तिविशेषेण करणविशेषः कर्तुं न शक्यते ततो यत्र यागा
तिः प्रत्यभिज्ञायते तत्र तत्कर्म यथोक्तं न दीयकरणैरेव पृथक्पृथक्फलं निष्पाद्य समनंतरं तेषामपि फलानां यथोक्त
संयोगवियोगाभ्यां सच्छेदवर्गेण मूलानयनादिकर्म कार्यम् नन्विह पृथक्फलावस्थानमस्ति प्रश्नसाहित्यमात्रेणाव
मेसाहित्यमात्रेण वा गणितान्तरत्वाभावात् अतएव गणितान्तरगर्भगणिते भागमानेन युष्यते न गणितसंघातमात्रे भा
गसेकरइतिहि स्यात् ततः पूर्वोक्तान्येव नोदाहरणानि तेषां परस्परानपेक्षत्वात् इदं तूदाहरणम्॥ अर्धं पादात्याद
स्त्रिभागभागोर्धमर्धसंयुक्तम् त्र्यंशोर्धेन विहीनः समासतः किंधनं भवति॥ इयं भागजातिः स्वेतरजातिगर्भा अर्ध
मितिभागजातिरेव पादात्पाद इति प्रभागः त्रिभागभाग इति भागभागः अर्धमर्धसंयुक्तमिति स्वभागानुबन्धः
त्र्यंशोर्धेन विहीन इति स्वभागापवाहः स्थापनं १ ४ ४ | १ ३ | १ ३ २ | १ ३ २ एषां पृथक्पृथक्फलानि १ | १८ | ३

क॰ ३/४ | २/८ गुणितौ लब्धं ३ ४ भागाः ३/५६ परभागानुबन्धो नाद्राह्न नइन्मुदाह्रियते पादानपादइति पादस्यह्नानिरित्यपिगणि
श्री॰ तेनफलानिष्पन्नानीतिप्रभागजा निरपिप्रसाधारणविषयाप्रदर्शने तद्यथा पादत्र्यंशस्यदलं द्विभागभागोर्थसं
३३ गुनान्वैष्टा योगे क्रियइत्वंवद्यत्दिगणितविधिं विजानासि॥ पादइतिभागजातिः त्र्यंशस्यदलमितिप्रभागः दर्शि
33 नार्थः नोद्दिष्टलक्षणभेदक्रमेणैव ---- गर्भगणितानिभवंतीतिन्यासः १/४ | १/३ | १/२ | १/२ प्रथांशस्यक्रमस्थवक्त्रकर
णेनलब्धानिफलानि ३/४ | १/८ | २/२ | १२/२ गुणितेर्लब्धं १/११ भागमातृजातिः समाप्ता॥ २ समाप्तः कलासवर्णः।
अतः परंत्रैराशिकमुच्यते ॥ यस्यकरणसूत्रमा १२ र्यामाह॥ आद्यंतयोस्त्रिराशावभिन्नजातीप्रमाणमिच्छाव
फलमन्यजातिमध्येतदन्त्यगुणमादिनाविभजेत्॥ सर्वमिदंत्रैराशिकं तस्मिन्नाद्यन्तयोरभिन्नजातीतुल्यस्वभावौरा
शीस्थाप्यौ तत्राप्याद्यःप्रमाणराशिरन्तइच्छाराशिः तयोर्मध्येफलंतद्विजातीयम् परन्त्वनेनफलमनेनइच्छारा
शिनागुणितमादिनाप्रमाणराशिनाविभजेत इत्यंजिज्ञासितफललाभः तत्रजातिरितिव्यवहारवेलायांरूपम्

तेनैव सजातीयत्वं भिन्नजातीयत्वं चेति विवादितम् ननु ब्राह्मणादिका जातिः अन्यथा पंचानां चेद्द्विशतिस्तत्र
सां किमिति ब्राह्मणेषु पंचस्तु षट्सु वान्यजातीयेषु निरवकाशं स्तत्वं स्यात् नत्वमूलराशिश्चेद्गणनीयस्तदिच्छारा
शिरपि गणनीय एव तज्जातीयो भवति मूल्यराशिश्च मध्यमः परस्परापेक्षत्वान्न्याय एव मूल्यभावस्य एवं मूल्ययोराद्यंत
योः पण्यं मध्यमराशिः कर्मकरजातीययोराद्यंतयोर्भृतिः कर्मकालः कार्यपरिमाणमन्यद्वा तदा अयं मध्यमोरा
शिः एषामन्यतमजातीययोर्वाद्यन्तयोस्तदन्यतमो मध्यमो राशिर्यत्सजातीयं जिज्ञासितं भवति। उदा०। चन्दनपलं
सकर्षं सार्धैर्यदि लभ्यते पणैर्दशभिः तत्कियता लभ्यंते पलानि नव कर्षयुक्तानि॥ चंदनपलं सकर्षं पलचतुर्भाग
सहितं सार्धैर्दशभिः पणैर्लभ्यते इति ज्ञातं ननु ज्ञायते तस्यैव चंदनस्य नव पलानि कर्षयुक्तानि कियता लभ्यंतर
नित्स्थापनम् १ १/४ | १० १/२ | ९ १/४ आद्यौ पण्यज्ञानमूल्यं प्रमाणराशिः अंते पण्यमेवाज्ञातमूल्यमिच्छाराशिः मध्ये मू
ल्यं प्रमाणरा शिमुद्राव्यक्रयफलं फलराशिः जिज्ञासितसंख्यासमानजातीयत्वाद्वा फलराशिः

का.
श्री.
२४

34

गणितक्रियाप्रयोजनफलमिह व्यवहरंति लौकिकं वफलम् तत्र सर्वराशीनां रूपांशसवर्णनेभागानुबन्धविधि
नाहतेजातं ५/४ | २१/२ | ३/४ तन्मध्यमन्त्यगुणितमितिप्रत्युत्पन्नफलं स्याद् शूववधेच्छेदघातसंभक्ते पतन ११२/८ श्रा
दिनाविभजेदिति छेदांशविपर्यासे हरस्यविहिते विधिः पूर्वः चतुर्भागपंचके पंचभागचतुष्टये जाते पूर्वः प्रागु
त्यत्रिकपचविधिरिति भवति ३१८/४ छेदांशयोरेकेन राशिना चतुर्भिरपवर्तनेन ११२/२ पतल्लब्धमूल्यं पणाः
११ षोडशाधिकाः पणाः पुरा ४ णीभवंतीति पुराणाः ४ पणाः १२ शेषः २/१। पणाभावात्काकिनी कार्या।
चतुष्केन गुणिके नतदा २/८ अनेन लब्धं काकिन्यो २ द्वे शेषः द्वाभ्यामपवर्तितः जातं ४/१ पतत्काकिन्यसंभवा
द्वराटकार्थं विंशत्या गुणितमिदं ५/८ भक्तमपवर्तितं वा निःशेषं जातं वराटकाः १८। द्वितीयोदाहरणम्।म
रिचपलं सत्र्यंशं पणेन यदि लभ्यते सपादेन तत्व्यंशेनैव द्रम्माभिः पणैः कियत्क थ्यतामाशु॥ मरिचस्यपलंप
लत्रिभागेन सहितं सपादेन पणेन लभ्यते तदनुसारेणाद्रम्माभिः पणैः पणत्रिभागन्यूनैः कियन्मरिचस्य लभ्यते अत्रा

द्रौ मूल्यराशिर्ज्ञातपण्यपरिमाणः इच्छाद्रम्मपणाः पणत्रिभागरहिताः मरिचपलं त्रिभागसहितमूल्यं मध्यमो

राशिः १/४ | १/३ | ९/३ आदिमध्ययोर्भागानुबंधेनानेभागापवाहेन सवर्णने आदेर्हरत्वाच्छेदांशविपर्यासे च हते

च्छेदानां बधेनांशवधे भक्ते च लब्धं मरिचपलानि ९ शेषं १४/४५ पलाभावात्कर्षीकरणाय चतुर्भिर्गुण

नेजातं ५६/४५ अतो लब्धं कर्ष १ शेषं ११/४५ कर्षाभावान्माषीकरणाय च षोडशभिर्गुणनेजातं १७६/४५ लब्धं माषाः

३ शेषं ४१/४५ माषाभावात्त्यवभि र्गुंजकरणं कृत्वा जातं २०५/४५ लब्धं गुंजाः ४ शेषं २५/४५ पंचकेनांशस्थाने

च्छेदे चापवर्तने ५/९ तृतीयोदाहरणम् । धान्यद्रोणः सार्धः कुडवैस्त्रितयं च लभ्यते षष्ठाभिः रूप्यकैर्द्रोणस्तु

तातत्कियता कथय यदि वेत्सि ॥ धान्यस्य द्रोणः अर्धेन पश्याष्टकेन सहितः तथा कुडवैस्त्रिभिर्युक्तः षष्ठाभि

र्यैः कैश्चिद्दशनियतैर्व्यवहारिके दृष्टे रूप्यैर्लभ्यते तदापकारी द्रोणस्तु कियता लभ्यते अत्र धान्यद्रोणाय

योजनस्य कुडवान्वितो ज्ञातमूल्यत्वात्प्रमाणराशिः तत्र प्रमाणेच्छाराश्योः सवर्णनमुपादीयते द्रोणार्धं स्वा

का॰ दीकार्या। तन्नवार्येवद्रोणकार्या द्रोणस्य अस्यादिसाऽवंधत्वात्आनिपत्तिगौरवंस्यात् खारीतुषोडशगुणाद्रोणाः
ली॰ तावंतएवैकद्रोणाधिकाः सप्तदश। द्रोणस्ययदिरूपार्थेतयोगंकृत्वाकुडवैर्योगः क्रियतेतदाकुडवाद्याविंश
३५ च्छेदाः कार्याः तावत्कुडवैर्द्रोणाइति अथद्रोणस्यार्धेनपरभागाऽवन्यः कुडवैर्वल्लीइतितन्नइत्यक्रियाया
मायास्तत्तदाद्रोणोरूपच्छिन्नउपरि तदंशाः अस्याष्टकंषोडशच्छिन्नं तदधस्त्रयः कुडवाः अस्यचावस्थयाच | प्र | १ १ | यवा १
तुर्भक्ताः स्थाप्याः उभयत्रापिप्रमाणराशिःसवर्णितइदंभवति ५९ मध्यमराशिःस्वरूपस्यएव ८ अंत्यराशिः | मा॰ | १ ८ | १ २
१७ प्रमाणराशेर्हरत्वाच्छेदांशविपर्यासेनन्नतरं प्रभागकर्मणिल ६४ ब्धं ८७ भागाः ५१ चतुर्थोदाहरणम्॥ | १९ | ३
खारीषष्टिः सार्धारूपशतेनत्रिभागयुक्तेन धान्यस्ययदिततः कियद्वाप्यतेरूपपादेन ५९॥ धान्यसंबन्धिनीनांखा | ३ ४ | ३२
रीणांषष्टिः खार्यर्धयुक्तारूपाणांशतेनरूपत्रिभागयुक्तेनयदिलभ्यतेतद्रूपपादेनकियद्धान्यंलभ्यतेइतिप्र
तस्यसत्यंप्रश्नस्यपण्यपरिमाणविशेषविज्ञानात्प्रमाणत्वं पादस्याभिजिज्ञासितपण्यत्वादिच्छात्वं मूल्यसमध्य

35

मत्वम् एवं सति प्रमाणफलयोः परभागानुबन्धेन सवर्णिते हरस्य भाजककर्मणि कृते प्रभागवल्लब्धं द्रोणा २
शेषं १२४ द्रोणाभावादाढकालब्ध्यर्थं चतुर्भिराढकैर्द्रोण इति चतुर्गुणिते भाज्ये ४९८ लब्धम् आ १ शेषं
१९५। ३ १ आढकालाभात्प्रस्थालब्ध्यर्थं चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थ इति चतुर्गुणिते भा ३ १ ज्ये २८ ३ १ : लब्धं कु २
३ १ कुडवशेषं १२८ पंचमोदाहरणं।। यत्र सुवर्णो लभते रूपाणां सप्ततिं त्रिभागयुताम् तत्रैको माषः किं दशभा
गोनः स त्वेक ३ १ थय।। सुवर्णसंबन्धी कर्षः पलचतुर्भागः षोडशमाषकपरिमाणः सुवर्ण इति पुंल्लिंगेन
सुवर्णशब्देनाख्याते स सुवर्णः रूपत्रिभागयुक्तां रूपसप्ततिं यत्र लभते तत्रैको माषः दशभागेन रहितः किं लभते
अत्र सुवर्णस्य ज्ञातमूल्यत्वात्प्रमाणराशित्वं दशभागोनस्य माषकस्य ज्ञेयमूल्यत्वादिच्छाराशित्वं रूपत्रिभाग
युक्तायाः रूपसप्ततेर्मध्यमो राशिः सुवर्णस्य माषकेन सजातीयत्वार्थं षोडशगुणाकारः मध्यमराशौ परभागानु
बन्धकर्म इच्छाराशौ भागापवाहकर्म प्रमाणराशेश्छेदेनाधोपिहतेन रूपस्य हरत्वाच्छेदांशविपर्यासे राशित्रय

क॰
श्री॰
३८

36

स्यत्रभागवत्कर्मणि ८३३ लब्धं ३५ ३ शेषः १५३ षष्ठोदाहरणम् पं०ः अथानिकश्चिद्दिवसत्र्यंशेनयो
जनाष्टांशम् योजनष्ट १८ तं स्यायास्यतिनिगद्य १८ तां केनकालेन ॥ कश्चित्पंगुर्गतिवैकल्यवान्दिवसत्र्यंशे
नयोजनस्याष्टांशं क्रोशार्धं गच्छति सतथागच्छन्योजनशतं क्रोशचतुश्शतानि कियताकालेनयास्यतीतित्र
त्रयोजनाष्टभागगमनस्यदिवसत्रिभागकालत्वानाम्प्रमाणत्वम् योजनशतस्येयकालत्वादिच्छात्वम्
त्वातःकालोमध्यमोराशिः प्रमाणराशिश्छेदांशविपर्यासेराशित्रयस्यत्रभागवत्कर्मणिकृतेजातं ८ ३ अ
तोलब्धं दि २८८ शेषं ३ दिनानांत्रिंशताभागंदत्वालब्धं मासाः ९ दि २८ शेषं ३ सप्तमोदाहरणम् ।
कीटोंगुलषड्भागंगच्छत्यह्नश्चतुर्थभागेन दशयोजनानियास्यतिकियताकालेनसार्धानि ॥ कीटः क्रिमिर्दि
नचतुर्भागेनांगुलषड्भागंगच्छन् दृष्टः तथाविधोसौयोजनार्धसहितानिदशयोजनानिकियताकालेनग
मिष्यति अत्रांगुलषड्भागगमनस्यदिवसचतुर्भागकालत्वानाम्प्रमाणत्वं हरत्वाच्छेदांशविपर्यासस्य सार्धा

नांदश्रयोजनानांज्ञेयकालत्वादिच्छात्वं ज्ञातः कालोदिनचतुर्भागोमध्यमोराशिः इच्छाराशेर्भागात्तुबंध
कर्म प्रमाणराशेरंगुलात्मकत्वादिच्छाराशेरंगुलीकरणार्थं प्रथमं क्रोशगुणकेनचतुष्केनगुणनेस्वच्छेद
नद्विकेनचभक्तेजातं क्रो ४२ ततोदण्डगुणकेनसहस्रद्वयेनगुणनेचजातं ८४··· ततोहस्तगुणकेनच
तुर्भिर्गुणनेजातंहस्ताः ३३६··· ततोऽङ्गुलगुणकेनचतुर्विंशत्यागुणनेच ८०६४··· राशित्रयस्य
प्रभागवत्कर्म ८३८४··· स्वच्छेदेनचतुर्भिरपवर्तितंलब्धंदिनानि १२·५६··· दिनानांषष्ट्यधिकेन।
शतत्रयेनभागेतेनैवापवर्तितेसति लब्धंवर्षाणि ३३६··· गतिनिवृत्तौकरणसूत्रमार्यापूर्वार्धम्॥ त्यक्तै
कदिननिवृत्तिंदिवसगतेरेकदिनगतिःशेषः॥ इदंकरणमेकतरोदाहरणविशेषप्रवृत्तत्वान्नाश्रयेणप्रवर्ति
तंसात्तूप्यादन्योदाहरणेष्वपिव्याप्रियतेइति दिवसेनगतिर्दिवसगतिस्तस्याएकदिनसाध्यांनिवृत्तिंप्रत्या
वृत्तिंत्यक्त्वाशोधयित्वायःशेषःक्रियतेसदिनगतिः शोध्यविशुद्धाभवतितदनुसारेणगत्याध्वकाल

क॰ ग्री॰ ३२

लाभः एकाह्निनादधिकेन कालपरिच्छिन्नगत्यनुसारेण दिनगतिरानीतव्या तथैवैकदिनादधिकेन काल
परिच्छिन्नव्याहृत्यनुसारेण दिनव्याहृतिरानीतव्या ततो दिनगतेर्दिनव्याहृतेरपातितायां शेषः स्फुटा दिनगति
भवति तां प्रमाणीकृत्य दिनमेकं फलत्वेन व्यवस्थाप्य गन्तव्यस्य कालविशेषमिच्छेत् तान्येतानि त्रीणि
त्रैराशिकानि दिनगत्यानयनार्थमेकं दिनव्याहृत्यानयनार्थं द्वितीयं गन्तव्यकालानयनार्थं तृतीयमिति प्रा
क् सत्यसिद्धान्तेऽपि गन्तव्यकालानयनोपयोगि प्रमाणराशिफलराशिस्फुटीकरणार्थं गतिव्याहृतिशुद्धः
वसरस्पर्शनेन शिष्यहितार्थत्वादुक्तानि अन्ये हि शिष्येभ्यो व्याहृतिमश्रावयित्वैव वर्षयोजनया गत्या गन्तव्यका
लमानयेत् तावता कालेन व्याहृतिं ततस्तदनन्तरं नवतत्वम्। उदाहरणम्॥ नागेन्द्रो दिनपंचमांशन
वमत्र्यंशैः स्वपादान्वितैः षड्भिर्यातिसपादयोजनदलं त्र्यंशोनमर्धान्वितम् अन्यायाति च योजनं द्विगुणितं
स्वत्र्यंशहीनं सखे सार्धाहेन वतत्रयोजनशतं कालेन केनैष्यति॥ दिनस्य यः पंचमो भागस्तस्य यो नवमो भागस्त

स्ययस्त्रिभागस्तैः प्रभागकर्मणा पंचविंशाङ्गत्तरस्थानभागैः षड्भिः षड्गुणैः स्वपादान्वितैरर्थरहस्योर्ध्वे न्यादिना
दिनाष्टादशभागः तेन दिनाष्टादशभागेन सपादस्य योजनस्य दलं प्रभागकर्मणाष्टभागपंचकं नागेन्द्रो गच्छ
ति प्रत्यागच्छति योजनं द्विगुणितं स्वत्रिभागरहितं स्वभागापवाहकर्मणा त्रिभागवर्जुष्टयं सार्धेन दिनेन इत्यम सं
सौ योजनस्थानं कियता कालेन निर्वाहयिष्यति अत्र दिनाष्टादशभागस्य गतिपरिज्ञानात्प्रमाणत्वं एकदिनस्यै
य गतित्वादिच्छात्वं ज्ञाता गतिरष्टभागपंचकं मध्यमो राशिः प्रमाणराशेश्छेदांशविपर्यासे कृते राशित्रयस्य प्र
भागवत्कर्मणा लब्धा दिनगतिः ४५ तया सार्धस्य दिनस्य निष्पत्तिपरिज्ञानात्प्रमाणत्वं दिनस्यैतस्य निष्पत्तिरि
च्छात्वं ज्ञाता निष्पत्तिस्त्रिभागवर्जु ४ ष्टयं मध्यमो राशिः ततस्त्रैराशिककर्मणा लब्धं दिननिष्पत्तिः ६ ५ दिनगते
रेतामेव दिननिष्पत्तिं लब्ध्वापवर्त्यशेषः २७२ एषा निष्पन्ना दिनगतिः गन्तव्यानिर्वाहाज्ज्ञातकाले यत्र प्रमा
णराशिः योजनस्थानगतिस्तस्यैव कालेनो ३६ इच्छाराशिः ज्ञातकालो मध्यमः त्रैराशिककर्मणा लब्धं दि एभा

का॰
श्री॰
३८

38

गाः २४३ छे ३३ द्वितीयोदाहरणम् अर्धाष्टमद्रम्माणि त्र्यंशयुजाह्नार्जयन्नदन्नर्धम् अह्ना कश्चित्कियता का
लेन शते स्थेयो भवति ॥ कश्चिन्नरस्त्रिभागेन दिवसेन सार्धानि सप्तद्रम्माण्यर्जयति प्रत्यहं च द्रम्मार्धमश्नाति अशि
तशेषं च संचयं करोति स एवमर्जयन्नेवमश्नन्कियता कालेन द्रम्मशतस्य स्थेयो भवति द्रम्मशतस्य संग्रहं यातीत्यर्थः
अत्र गतितुल्यमर्जनं ज्ञायते दिनस्य सत्रिभागस्येति प्रमाणत्वम् दिनस्य ज्ञेयमितीच्छात्वम् ज्ञातमर्जनं मध्यमो
राशिः अतस्त्रैराशिककर्मणा लब्धं दिनार्जनं ४५ छे ८ दिनादनं तु अशनार्थमेव १/२ एतद्दिनार्जनादपास्य व्ययस्य
शेषं शुद्धं त्वरं कार्यमिति एवं कर्म कृत्वा जातं ४१ छे ८ एष व्यवस्थितो दिनसंग्रहः ज्ञातकालत्वात् प्रमाणं द्रम्मशतं
ज्ञेयकालमितीच्छा ज्ञातः कालो मध्यमो राशिः अतस्त्रैराशिककर्मणा लब्धं दिन १९ भाग २१ छे ४१ अत्र
गतिनिवृत्तिशब्देऽप्यत्याहृतिर्गत्यात्मिकाभिधीयते न तु गत्यभावः गतिकालविरतिकालमतिपरिच्छिन्नप्रायगति
प्रमाणेयेन इष्टाध्वप्राप्तिकालपरिज्ञानस्य गतित्वात् योजकर्मविरोधाच्च तथा गतियोजननिवृत्तियोजनयुक्तिम्

मार्गेण इष्टाध्वक्रमणप्रयत्नकालस्याहर्निशमधिकीभूतगंतव्यपरिमाणेन जिज्ञासितः आवर्तमानस्यैकः
कोशो द्वौ भवतः यावच्छतसहस्रादिसंख्यः॥ व्यस्तत्रैराशिके करणसूत्रमार्यार्धमाह॥ आद्यगुणेनो
न्यभक्तो मध्यो मानान्तरेण गणितम्॥ मीयते परिच्छिद्यते इयत्पलमियदंगुलमियद्द्रोणमिति वेत्यादि येन मे
यद्वस्तु तन्मानं तेन परिच्छिन्नं वस्तु यदान्येन तद्विलक्षणपरिमाणेन परिच्छेदकवस्तुना मीयते तदा तस्यैव
स्यमानभेददृष्टतः संख्याविशेषो भवति तन्मानान्तरमित्युच्यते तत्त्वेन परिच्छिन्नस्य स्वरूपज्ञानं तस्य कार्यत्वा
त्प्रमाणत्वं येन तु परिच्छेदयितुमिष्यते तस्येच्छात्वं ज्ञानतः परिच्छेदो मध्यमो राशिः प्रमाणेन गुणितः आद्ये
न भक्तः गणितं व्यस्तत्वं च गुणभागहारविपर्ययमात् विपरीतमसंव्यस्तमिति यदि वा ह्रस्वपरिमाणप
रिच्छिन्नस्याल्पसंख्यात्वम् स्तोकपरिमाणपरिच्छिन्नस्य बहुसंख्यात्वमिति अथ वा मानद्रव्ययोः प्रयोज
कस्वरूपवैलक्षण्याद्व्यक्तिसंख्याविशेषदृष्टतोऽभिभेदो विजातीयत्वं तत्प्रवर्त्यं येन नाष्टप्रास्यैव गणितवि

क॰ श्री॰ ३९ षयत्वात् यथा द्वाभ्यामेताभ्यां मानाभ्यामिदमेवमितं मेयं जातं अनयोरेकेन चेन्मीयेत किं स्यादिति तदाहि
त्रैराशिकस्यैव विषयः। उदाहरणम्। अष्टसैनिकहारेण मापिता हारा विंशतिः सा षट्सैनिकहारेण
का संख्या गण्यताम्॥ मुक्ताफलानामष्टभिरष्टभिः सैनिकैरेकको हारः कृता विंशतिश्च हारा जाताः त
एव हारा मुक्तावलीकृता। षट्सैनिकहारकल्पनया कियन्तो भवंति स्थापनं ८।२०।६। करणम् आदिना
39 नेन ८ गुणितो मध्यो सो २० जातः १६० अंत्येनानेन ६ भक्तः लब्धं हाराः २६ शेषं द्वाभ्यामपवर्त्य जातं भागै
२ छे ३। द्वितीयोदाहरणम्। पंचरक्तिकमाषेण स्वर्णस्य शतत्रयम् तत्षड्रक्तिकमाषेण कियत्स्याद्वि
निगद्यताम्। क्वचिद्देशकाले वा पंचरक्तिकमाषकल्पनया स्वर्णशतत्रयं षड्रक्तिकमाषेण स्वर्णपरि
माणं स्यात्तुमिष्यते तदर्थं स्थापनं ५। ३००। ६। पूर्ववन्न्यस्तांकक्रमेणाप्तं लब्धं स्वर्णमाषाः २५० तृती
योदाहरणम्। षोडशवर्णकस्वर्णशतमष्टषष्टिसंयुक्तम् तत्कथय भवेत्कियदेकादशवर्णं

कंचनकम् ॥ यत्कांचनं हेम षोडशवर्णकं तस्य संबन्धिनां सुवर्णानां कर्षाणां पलचतुर्भागानां शतमष्टषष्टिभि
रूपेतं यद्येकादशवर्णकैः सुवर्णैर्व्यवस्थाप्यते तदा कियती सुवर्णसंख्या जायते अथ महेमशब्देन पादवर्णा
पकर्षो भवति तुलाहद्धिस्थ यदि वा वर्णशब्देनात्र माषको ऽभिधीयते तेन षोडशभिः षोडशभिर्माषैः सुवर्ण
स्थापनायां कांचनशतमष्टषष्टिसंयुक्तं एकादशमाषकसुवर्णकल्पनया कियत्सुवर्णं स्यात् तथापि वर्तं
नास्ति यदि तिभाण्डप्रतिभाण्डकं वस्तूल्याज्ञानेन स्थितमितिनायास्तस्य विषयः त्रैराशिकमेतत् पंचराशि
कविषयस्तु स इति वा स्थापनम् । १६ । १६८ । ११ सुवर्णोक्तकर्मणा लब्धं सुवर्णा २४४ माषाः ५ रत्तिकाः ४
भागाः १ चतुर्थोदाहरणम् । त्रिकनवककम्बलानां विष्कम्भायामतः शतद्वितये द्विकषट्ककम्बलाः क
ति जायन्ते कथ्यतामाशु ॥ यावता सूत्रेण त्रिहस्तपार्श्वा नवदैर्घ्योद्देशे कम्बला भवंति तावता सूत्रेण द्वि
हस्तपार्श्वाः षड्हस्तदैर्घ्याः कम्बलाः कति भवंति अत्र विष्कम्भायामयोर्यथान्मानः परिच्छेदाः तेन त्रिक

का. नवकवधः सप्तविंशतिः द्विकषट्कवधो द्वादश द्वितयं सप्तविंशतिमानस्य ज्ञातमेयसंख्यत्वात्प्रमाणत्वं द्वादश
श्री. कस्य विपर्ययादिच्छात्वम् ज्ञातासंख्यामध्यमो राशिः स्थापनं २७।२।।१२ सौत्रेण कर्मणा लब्धं कम्बलाः
४. ४५। पंचमोदाहरणम्। सार्धद्वादशवर्णिकस्त्ववर्णशतमष्टमाषकोपेतम् दत्त्वाप्यते कियद्दशसवरणदशव
40 र्णिकं कनकम्। सार्धद्वादशवर्णिकानां स्त्ववर्णानां कांचनकर्षाणां शतमष्टभिर्माषकैरुपेतं दत्त्वा सपाददशवर्णिकं
80 कनकं कियदाप्यते अत्र सार्धद्वादशवर्णिकस्त्ववर्णशतमष्टमाषकोपेतं मानं तस्य स्वरूपमेवमेयपरिच्छेदः सव
रणदशवर्णिकनवकं मानान्तरं ज्ञातमेयप्रमाणं मध्यमो राशिः स्थापनं भागानुबन्धेन सवर्णे २५ । १६ । ४१
लब्धं स्त्ववर्णाः १२२ माषाः ८ रक्तिकाः ४ भागाः ३८ छे ४१। पंचसप्तनवराशिकेकरणसूत्रमार्या॥ २ । १६ । ४ ॥
नीतेफलेन्यपक्षं विभजेद्बहुराशिपक्षमितरेण छेदानां व्यत्यासं कृत्वाभ्यासं च राशीनाम्॥ इहाप्युदाहरणद्व
यं तेन लक्षणनिर्देशः यदा ज्ञेयराशिर्न फलशब्देनोक्तः अपितु धनप्रयोगव्यवहारे आभाषितमासादिकालेन

ग्राभाषितप्रयुक्तप्रशांतादिमूलविशेषाद्राभाषितपंचकादिलाभः फलं विक्रयेपिसर्वव्यवहारेष्वस्सादृश्याद्
गणितसिद्धेः तत्रत्रैराशिकप्रमाणमध्यमराशी एकः पक्षः अन्त्योराशिरन्यः पंचराशिकेधनप्रयोगादात्रा
नपक्षः पक्षः प्रज्ञातोद्वितीयः एतयोर्यत्रलाभादिकंफलंतिष्ठतितत्पक्षान्तरंनेयेत् ज्ञातपक्षेस्थितोलाभः
अज्ञातेकतरपक्षेनेयः अज्ञातकालमूल्याभ्यन्तरपक्षेस्थितोज्ञातपक्षम् उभयस्थितिव्यवसनीयः एवंकृतेस
तिबहवोराशयोयस्मिन्पक्षेजायंतेव्यासेनतत्राश्रूर्वस्थितेवावर्तन्ते सबहुराशिपक्षोविभाज्यः इतरः पक्षोभा
जकः भाज्यपक्षस्थानांराशीनांयत्सम्भ — छेदाः भाजकपक्षस्थपसंक्रामयितव्याः इतरपक्षसंभविनस्तुतम्
तेवपरपक्षोपसंक्रान्तास्छेदधर्मंजहतिभाज्यधर्मंप्रतिपद्यंते तेनयथास्वपक्षराशीनामभ्यासःकार्यः यावद्भा
जकराशिरेकोभाज्यराशिश्चैकोभवति भाज्याद्भाजकेनाप्तंफलम् अज्ञातकालमूललाभपण्यमूलाद्यन्यत
रज्ञानम् राशिगणनायांछेदानांप्रयग्गणनानास्ति पंचराश्यादिफलमनेकत्रैराशिककर्मसाध्यंप्रमाणय

लेख्यायावत्स्ययावानयनसरणिः शिष्यस्यावबुद्धेर्यैवेति सूत्रान्तरारम्भः। उदाहरणं त्रैराशिकीयेतावद्वन्दनप
लंसकर्षमित्यादिन्यासः ६/४ | ५/४ इह मूल्यकाकतालीयजिज्ञासितराशिसमजातीयमध्यमराशित्वादपि
फलं भागानुबन्धेन चसवर्णि १/१ | १/४ णिते जाते ५/४ | २७/४ अत्र मूल्यैकविंशतिशुद्धिच्छेदेषु परपक्षेनीते इच्छा
राशिपक्षस्य पसंक्रमिते प्रमाणराशिपक्षच्छेदस्य २१/१ | ४ राशिको जातः फलेच्छाराशिपक्षयोर्द्विराशिकः क्र
मादेकः भाजकपक्षः अन्यो भाज्यपक्षः भाजकपक्षच्छेदस्थानीयो भाज्यपक्षे संक्रामति भाज्यकपक्षच्छेदो व
र्द्धितो भाजकपक्षस्य संक्रामतः तेन भाजकः ५।४ भाज्यपक्षः २७।४।२१ भाजकभाज्यपक्षस्थयोश्चतुष्क
योः परस्परापवर्तनाल्लोपः तेनो भाजकः ५।२ भाज्य २७।२१ भाजकराशिवधः १० भाज्यराशिवधः ५६७ एव
भाजकराशिवधेन दशकेन भक्तः प्राग्वत्पुराणादिफलम् पणेभ्यश्चपुराणाः ५६। पणाः १३ का १ वरा
१८॥ पंचराशिकोदाहरणम्। मासेनपंचकशतेन षष्ठवर्षेण किं फलं भवति फलतस्त्वकथयकालंतान्याम

ज्ञातमूल्यं च॥ पंचलाभो यस्य तद्रूपशतस्य तत्त्वं वक्तुं शक्यं यस्मिन्व्यवहारे च पंचकलाभः तस्मिन्मासलभ्यला
भे व्यवस्थापिते तदनुसारेण धनिकप्रयुक्तायाः षष्टेर्वर्षजातं तांसवार्षिकलाभमध्याणिकोदाउमिष्कतिनव
जानात्येतयावत्स्वयाप्रत्यावनाकालेन कियांल्लाभ इत्येकः प्रश्नः तस्याप्यवषेष्टेः प्रयोगकालप्रभृततेरेप्रका
मति कूणिकेनानीयधनिकायषाड्रिंशद्दत्तानदा धनप्रयोक्तानजानाति कियतः कालस्यापच लाभः इतिद्विती
वा यः प्रश्नः। प्रभृततरेधनेप्रयुक्ते वर्षेणषड्रिंशद्गणिकेनधानिनेलाभाद्दत्तानवस जानाति कियतो मूल्यस्यैवंवा
र्षिकोलाभः इतितृतीयः प्रश्नः। प्रथमस्यन्यासः १.. ५ | १२.. जीतेफलेन्यपक्षमितिकृत्वाजातं १.. ५ | १२.. आद्या
ल्पराशिन्वाङ्गाजकः अन्याभाज्यः छेदानामभावा ५ न्यासेनास्ति यथास्वस्वपक्षता ५ शि
वधे १०० | ३६.. भाजकेनभाज्यादाप्तं ३ ३६ अन्ताते प्रयुक्तधनकालेन्यासः १.. ५ | ६.. फलयोर्व्यत्यासे १.. ५ | ६..
आद्योभाज्यापरोभाजकः राश्यपन्यासः ३६.. | ३.. भाजकेनभाज्यादाप्तं १२ | ५ | ३६ अन्ताते प्रयुक्त | ३६ | ५

क॰ श्री॰ ४२

42

मूल्येन्यासः १ | १२ फलत्वान्यासमंस्थापनं १ | १२ आद्योभाज्योपरोभाजकः ८ एवंन्यासः ३८ .. आप्तं ८ ।
सार्धस्यशतस्य ५ | ३८ सफलंमासत्र्यंशेनद्व्यंशे ३८ | ५ पमध्यार्धम् पादसमन्वितषष्ठेः किंस्या ८ दर्धाष्टमै
मीसैः ॥ रूपार्धसहितस्यद्व्यपशतस्यमासत्रिभागेनयद्यध्यर्धं रूपंलाभस्तद्रूपपादसमन्वितायाद्रूपषष्ठ्यर्धाष्ट
मैः सार्धैः सप्तभिर्मासैः कियांल्लाभः स्यादितिभिन्नोदाहरणम् अत्रलाभोत्रानव्यइति वन्स्तजातीयाध्यर्धरूप
परिमाणज्ञातोलाभः फलाख्यमध्यमोराशिः यस्यमूलस्यसार्धशतात्मनोयावतापालेनसार्धत्रिभागात्म
नामासेनज्ञायतेसोप्रमाणराशी यस्यमूल्यस्यपादान्वितषष्ठ्यात्मनोयेनकालेनसार्धमाससप्तकात्मनाला
भोत्ताज्ञुमिष्यते सोइच्छाराशी ज्ञातलाभः ज्ञातसम्बन्धिनोवेत्येकः पक्षः अज्ञातसंबन्धिनाविनरः न्यासः १ ३ १ २ २
भागाज्ञवन्ध्यजातावितिसवर्णनम् लाभइच्छापक्षनीते सपक्षबहुराशिपक्षनामापक्षेणान्येनभाज्यः छेद ८
त्वान्यासोयथा स्वपक्षराशपभ्यासस्त्वप्रशाग्वदितिलब्धंद्र २॰ भागाः १२५ षोडशवर्णिकहेम्नोमूल्यापाष। ८
५३८ ४

शिष्टंदासुवर्णस्य कथयतदाद्शवर्णकसुवर्णषष्टेस्त्रिगुणजातायाः॥षोडशवर्णस्यकांचनस्ययःसुवर्णःकर्षः
तस्ययदिषष्टिर्मूल्यंतत्रिगुणजातायाःसुवर्णमष्टेस्त्रिषष्टेःसुवर्णानांदशकेवर्णकेकियन्मूल्यंस्यात् अत्रमूल्यं
ज्ञेयमितिज्ञातमूल्यंमध्यमोराशिः तत्संबन्धिनोसुवर्णपरिमाणवर्णोप्रमाणराशिः जिज्ञासितमूल्यसम्बन्धिनो
वर्णतुलावर्णकाविच्छाराशिः ज्ञातयज्ञातसम्बन्धिनोवैकैकः पक्षः अज्ञातसंबन्धिनोद्वितीयः तंप्रथमपक्ष
त्फलेनीतेन्यासः १६ १ | १ ६३ ६ प्रथमपक्षराशुभ्यासः १८ द्वितीयराशुभ्यासः ३७८ प्रथमपक्षेणद्वितीयाह्त
ब्धं२३६ भा कल्याणं | सुवर्णदलंगुणेनानंसदलविंशतिंलभते सार्धैकादशवर्णकगुंजचितयंकिमाप्रो
ति॥ २॥ अत्रज्ञेयमूल्यंसजातीयंमूल्यस्वपणपद्व्यतुलावर्णकराशिसहितमेकःपक्षः अज्ञातपक्षोद्विती
यः आद्येपक्षेमाषाष्टकस्यमाषपंचभागगुंजगुद्विरधरहरोर्धकेदवधेपांशेनहरघ्नेऊर्ध्वांशइतिक्रियतेद्विती
यपक्षेरक्तिकाचितयंपंचकेछेदंक्रियतेशेषपरपूर्णाभागाउवन्यइतिद्वितीयंपक्षेफलेनीतेन्यासः १६ ३१ ५ | ३३ ५ ३ ५ ४१ २ प

का॰
श्री॰
८३

43

त्रयोः समच्छेदे लोपे शेषच्छेदव्यत्यासे यथासंभवं राशीनामपवर्तनेन यथास्वपक्षराशिघाते प्रथमपक्षेण द्वितीया

ल्लब्धं ३ । भागाः १११/८९३ ॥ अष्टौ व्रीहिद्रोणानीयं येन योजनं पणैः षड्भिः खारीद्रोणेन युता कियता वद योजनानि

नयम् ॥ एकं योजनम् अष्टौ व्रीहिद्रोणाः षड्भिः पणैर्यदि नीयन्ते तन्त्रीणि योजनानि द्रोणयुता खारी सप्तदश

द्रोणाः सा कियद्भिर्नीयते न तत्र भृतिर्जिज्ञासितेति ततस्सजातीया भृतिस्तत्संबन्धिनौ चनेन व्याधानावित्येकः पक्षः

अस्तानभृतिसंबन्धिनौ नेनव्याधानौ द्वितीयः सप्तजिपक्षानीतभृतिसहितौ बहुराशितां शतिपत्र आद्यपक्षेण भा

ज्यः न्यासः

१	३
८	१७
	८

भाजकपक्षाष्टकस्य भाज्यपक्षषट्कस्य च द्वाभ्यामपवर्तनेन यथास्वपक्षराशिघाते भाजकेन ४

भाज्यात् १५३ लब्धं पणाः ३८ पणेभ्यः पुराणौ द्वौ २ पणाः ६ काकिन्यौ २ ॥ यदि कर्मकरत्रितयं द्वि

सद्वितयेन पंचरूपाणि प्राप्नोति ततदष्टजना दिवसैर्नवभिः किमाप्नुयुः ॥ त्रयः कर्मकरा द्वाभ्यां दिवसाभ्यां पंच

रूपाणि प्राप्नुवंति यदि भृतिं लभन्ते तदष्टौ नवभिः किम् । अत्र भृतिर्जिज्ञासिता तत्सजातीया भृतिस्तत्संबन्धिनौ

चकालकर्त्तराशीइत्येकः पक्षः अज्ञातभृतिसंबन्धिनौ कालकर्तृराशीइत्यन्यः प्रथमपक्षानीतभृतिस
हितौ वङ्गराशितो प्राप्नोति भाज्यः आद्यो भाजकः एतत्पक्षस्थद्विकेन भाज्यपक्षस्याष्टकस्यापवर्तने आद्य
राशेरभ्यासेन १८ भक्ते लब्धं ६ ॥ सप्तराशूदाहरणानि। आयामव्यासपिण्डेषु नवपंचककरहस्तिका लभते
शैशिलान्येकिं दशसप्तद्विहस्तिके ॥ आयामो दैर्घ्यम् व्यासः पार्श्ववैपुल्यं पिण्डः समुच्छ्रयः तेषु यथा
संख्यं नवपंचद्विहस्तिका नवायामा पंचव्यासा द्विपिण्डा एवंका शिला यद्यष्टौ रूपाणि लभते तदन्ये दशशिले
दशदैर्घ्ये सप्तव्यासे द्विसमुच्छ्रये किं लभेत अत्र मूल्यं जिज्ञासितं तत्स्वजातीयं ज्ञातमूल्यं तत्संबन्धिनश्चप
ण्णायामव्यासपिण्डपरिमाणराशयइत्येकः पक्षः शिष्टमन्यः तस्मिन्प्रथमपक्षानीतमूल्ययोगाद्गुणराशि
भावापन्नेइतरेण भाजिते न्यासः

२	२
९	१०
५	७
१	२
	८

भाजकपक्षस्थितेन पंचकेन भाज्यपक्षस्थितेदशके: पवर्तिते पा
द्यराशेरभ्यासेन ९ द्वितीयराशेरभ्यासे ४४८ भक्ते लब्धं ४९ भागाः ७/९ ॥ द्विव्यासषट्समुच्छ्रायस

क०

श्री०

४४

णायामस्य दन्तिनो द्रोणाः त्रिव्यासनवसङ्ख्याय दशदैर्घ्य गजस्य किं भुक्तौ ॥ एकस्य हस्तिनो द्विहस्तविस्तारस्य
षट्सङ्ख्यायस्य सप्तदैर्घ्यस्य भोजने यदि द्रोणास्तदन्यस्यैकस्य हस्तिनः त्रिव्यासस्य नवसङ्ख्यायस्य दशदैर्घ्य
स्य किम् अत्र भोज्यद्रव्यपरिमाणं न ज्ञायते इति तत्सजातीयमेव भोज्यद्रव्यपरिमाणं ज्ञातं तदीयाश्च व्यासपिं
डायामराशयः एकः पक्षः शेषमन्यः ततोऽन्यपक्षानीतभोज्ययोगाय पञ्चबहुराशिभावसाध्येन विभजेत भाजक
पक्षस्थितेन द्विकेन भाज्यपक्षस्थिते षड्दशास्तु तथा भाजकपक्षस्थितानां षण्णां भाज्यपक्षस्थितानां च नवानां त्रि
भिरपवर्तने भाजकराश्यभ्यासेन १४ भाज्यराश्यभ्यासस्मिन् ८५ भक्ते लब्धं द्रोणाः ३ आ० ४ र् कु १ भागाः
५ ॥ एवं नवराशिकं समाप्तम् ॥ भाण्डप्रतिभाण्डके करणसूत्रमार्यापूर्वार्धमाह ॥ विपरीतो हतमूल्ये भाण्डप्र
तिभाण्डके विधिः पूर्वः ॥ ज्ञातमूल्येन भाण्डेन ज्ञातमूल्यस्य भाण्डस्य परिवर्तनेऽन्यान्यमूल्यपरिवर्तने पूर्वो विधिः
नीतफलेऽन्यपक्षमित्यादिकः कार्यः इह च प्रयोजनार्थेन नैमायिकद्रव्यार्थेन्यजनीय---- -गं मूल्यं स्याप

44

नीयत्वात्फलं तन्नियतत्वेनाधिकसजातीयद्रव्यपरिमाणव्यवस्थितनियतमूल्यराशिसहितमेकः प
क्षः पंचराशिकादिविधेयम् ॥ उदाहरणम् । शुण्ठ्याः पलद्वयं षड्भिः पिप्पल्या नवभिः पलम्
ततः शुण्ठीपलैः षड्भिः पिप्पली कियती भवेत् ॥ षड्भिः रूपैः शुण्ठ्याः द्वे पले त्रिभिः पलमितिनाद्रूपाः
शुण्ठ्याः पलषट्केन कियती पिप्पली स्यात् तस्याः पलेन नव रूपाणि लभ्यन्ते अत्र पिप्पलीपरिमाणं तज्ज्ञा
यते इति तन्मूलस्थानीया शुण्ठी ज्ञातपरिमाणा तदीयमूल्यपरिच्छिन्नद्रव्यपरिमाणसहितमेकः पक्षः शे
षमन्यः अत्र षड्भिर्द्वे पले तत्षट्पलानि कियन्तेत्यष्टादश भवंति मूल्यं शुण्ठीपलषट्कस्य पिप्पल्यास्तु प
लस्य नव मूल्यम् परिवर्तनव्यवहारे शुण्ठीपलषट्कं रूपाष्टादशकं परिकल्प्य पिप्पलीमूल्यं नव ज्ञातपण्य
त्वात्प्रमाणराशिः ज्ञातपण्यं मध्यमराशिः त्रैराशिकाल्लभ्यते पिप्पलीपलद्वयं स्वज्ञातकर्मफलं चैतत्क्र
लं तथा च स्थापनं ६ | ९ पक्षयोर्मूल्यपरिवर्तनेन पूर्वविध्यतिदेशाच्च फलेन्यपदं नीते न्यासः ९ | ६ अत्र भा
६ २ ६

क॰
श्री॰
४५

45

जकपङ्क्तिस्थितस्य नवकस्य भाज्यपङ्क्तिस्थस्य चैकत्रयस्य षट्कस्य त्रिभिरपवर्तने तथा भाजकपङ्क्तिराश्यभ्यासेन ३।
भाज्यराश्यभ्यासे ८ भक्ते जायते २ अतिपञ्चिकमलाद्यर्थं च भाण्डप्रतिभाण्डके रूपक्करणम्। द्वितीयोदा
हरणम्। पणाभ्यां षोडश आम्राणि कपित्थानां शतं त्रिभिः षड्भिराम्रैः कपित्थानि लभ्यन्ते कति कथ्यताम्। षो
डशाम्राणि द्वाभ्यां पणाभ्यां पणेनाष्टाविति तथा त्रिभिः पणैः कपित्थानां शतं षड्भिराम्रैः कति कपित्थानि
लभ्यन्ते इह लिखितकपित्थस्थानीयत्वात्फलत्वमाम्रषट्कस्य तद्वत्तत्संबन्धिनो च नियतद्रव्यपरिमाणप
रिच्छिन्नमूलराशी एकः पक्षः शेषमन्यः तयोर्मूल्यविपर्यासे फलान्यपक्षनयनेन च कृते न्यासः ३ १६ | २ १ ८ अत्र
भाज्यपङ्क्तिस्थितेन द्विकेन भाजकपङ्क्तिस्थितेषु षोडशस्वपवर्तितेषु भाजकपङ्क्तिस्थितेन त्रिकेन ष ड्वु
वत्तथा भाज्यपङ्क्तिस्थितेन द्विकेनाष्टसु तथा भाज्यपङ्क्तिस्थितस्य शतस्य चतुष्केनापवर्तने भाजकराश्य
भ्यासेन द्वयेन १ भाज्यराश्यभ्यासे २५ त्रैराशिकाभ्यां चैतदेव तथा हि पणाभ्यां चेत्षोडश तत्षट्कतिभिर्भवंति

३ ४ । त्रिभिस्त्र्यंशकपिण्यशांतेनांत्रिभिः पादैः कियदिति फलं तुल्यं ॥ भाग३इति भाग३कं समासम् । जीवविक्रयेक
रणस्तत्समार्यापरार्धम् । जीवस्य विक्रये स्यान्तस्पष्टपरिवर्तितेनवयांसि ॥ जीवनं जीवः आयुः तस्य विक्रये कर्तव्ये
वयः परिवर्तनं कृत्वा स एव विधिर्नीतेन फलेन्यपद्यामित्यादिः कार्यः नियतेन वयसा नियतं मूल्यमुपलभ्य तदनुसा
रेण वयोन्तरे मूल्यान्तरे जिज्ञासिते जीवद्रव्यभेदेः भेदे वाऽल्पवयोमूल्यान्न्यूनवयोमूल्यं रिक्तं जायते इति स
तु नवैराशिकीयेन कर्मणा सिद्धिर्नास्तीति सूत्रारम्भः । तथा चोदाहरणम् । षोडशवर्षानार्यः पंच लभन्ते
शतद्वयं विद्वन् तर्हि विंशतिवर्षकथं लभन्ते समाचक्ष्व ॥ पंच स्त्रियः षोडशवर्षाश्चायुषो भुक्ताः षोडशव
त्सरा यदि शतद्वयं लभन्ते तर्हि स्त्रियो विंशतिवर्षा किं लभन्ते अत्र मूल्यस्य त्रैयत्वात् तस्य जातीयं मूल्यमेवस्या
तं स फलम् पणनीयद्रव्यं वयस्तु तत्संबंधेनवेत्यतः पक्षः शिष्टमन्यः तयोरन्योन्यपरिवर्तनेष्टे ते सर्वं नर
विध्यतिदेशात्फलेन्यपद्यनीतेन्यासः ५ । १६ पंचकेन शतद्वयस्य विंशत्या वर्णा विंशतेः अपवर्तनेभाजकः ॥
२० । २०

कुः
श्रीः
४९

गुणाभ्यासेन १ भाज्यराशिगुणाभ्यासे ६४ भक्ते ६४ फलम्॥ त्रैराशिकेन तु पंचानां शतद्वयमूल्ये एकस्याश्चत्वारिंशद्द्वयो
रशीतिः षोडशवर्षयोरशीतिर्विंशतिवर्षयोः शतमायाति नचैतदुपपद्यते भुज्यमानवस्त्रन्यायेन तारुण्यान्त्ये
जीर्णतापत्तेर्मूल्यापचयात् यावत्तु वयसोऽन्तरे तावदपचितेर्मूल्येऽधिकवयसस्त्वाल्पिकमूल्यमूनवयसस्त्वपचि
46 ते यथेह षोडशानां वर्षाणां स्वचतुर्भागाधिकाद्वर्षविंशतिर्भवति तस्मात् षोडशवार्षिक्या अशीतेः स्वपंचभागेषो
डशास्त्वाधिकेन विंशतिवार्षिकीवत्सस्य षष्टिर्मूल्यम् नचैवंस्त्वक्रमारमतयः शिष्यास्तानुमन्तसहेनेन कर्मगौरवं च।
स्यादिति सुस्थितम्॥ उदाहरणम्। दशवर्षाः षोडशितयं गुणाशतमष्टसंयुतं लभन्ते तत्किं नववर्षाः षष्ठाः पंचल
भन्ते समाचक्ष्व॥ अत्र उक्षा दशवर्षा अष्टोत्तरशतं गुणानां लभन्ते तन्त्वं च उक्षा नववर्षाः किं लभन्ते अत्र ज्ञातं
मूल्यं तत्सम्बद्धे च पण्यसंख्या वयसी एकः पंचः शिष्टमन्यः तयोर्वयोर्व्यत्यये पक्षान्तरे फलानयनेन वस्यापनं
त्रिकेन नवकेन च तद्वधेन वा सप्तविंशत्याष्टोत्तरशते पवर्तिते भाजकराशेश्च्छाभ्यासेन १ भाज्यराशिगुणाभ्यासे ॰॰

३	५
९	९
	१०८

भक्ते फलं २‥ त्रैराशिकेन वासनावैचित्र्येणानयने शाग्वत् ॥ परिकर्माणि व्याख्यातानि। अथ व्यवहाराः। उद्दे
शक्रमप्राप्ते मिश्रकव्यवहारे करणसूत्रमार्ययाह। निजकालेनाहत्याथप्रमाणराशिं फलेन परकालम्। तैस्व
युतिहृते स्यातां मिश्रगुणौ मूलवृद्धिधने॥ इयता कालेनायतः प्रयुक्तधनस्येयांल्लाभ इतीयं कालविशेषेण धनवि
शेषस्य लाभविशेषं नियम्य तदनुसारेण तत्संबंधनमूनाधिकं वा किंचिदन्यदज्ञायमानं प्रयुक्तम्। अतएव तस्या
नुपातिकलाभपरिज्ञानाभावः तस्य तु मूलधनस्य प्रयोगकालात्प्रभृति गतिकाले ज्ञायते तत्कालसंभवितलाभ
सहितमूलधनैक्यं वसतिमिश्रं क्षणिकेनानीय दत्तवान्मूललाभप्रविभागः अज्ञायमानो यत्र जिज्ञासितस्तं विषय
मवलम्ब्य करणं प्रवर्तितम्। एवंविधेषु सादृश्यात्कर्मातिदेशः तथाहि अत्रैव लाभव्यवहारे मूलकालमिश्रं का
लप्रमाणमिश्रं लाभप्रमाणमिश्रं लाभमिश्रमिति मिश्राणि भवन्ति। तद्वृद्धिधनमिश्रकल्पनया साधकर्मणा विष
यः कर्मतु प्रयुक्तधने लाभानुपातार्थं प्रयुक्तधनराशिः प्रमाणराशिर्लौकिकव्यवहारदृष्टः किं क्रियते स्यैतेवयं लाभ

८

क॰ याचा यत्त्रिमासं प्रतिशतादिष्टलाभं नियम्य मूलान्तरं प्रयुंजते तदुपन्नादिकालं पंवा शदादिकं च मूलम् एतच्च

श्री॰ द्रुपप्रयोगे धान्यप्रयोगे प्रतिवर्षं प्रतिखारीतः तत्रापि गुणमयी वृद्धिः अर्ध्यार्धगुणाद्विगुणेत्यादि नानाप्रकारव्य

८० वस्थाना लोकव्यवहाराः एवमपि च प्रचुरेषु व्यवहारेषु व्यवहर्तॄणां परस्परं संप्रतिपत्तिभिरिक्तातः संविदः प्रवर्त

47 न्ते सैषा प्रचुरा वृद्धिः संविद्योत्सर्गापवादेन प्रवर्तते प्रवर्तत प्रवर्त्यमानेनेति तं प्रमाणराशिं व्यवस्थाप्यैकेन कालेन

न गुणयेत् प्रमाणराशिनियतेन च लाभेन फलेन परस्य मिश्रस्य संबन्धिनं कालं एवं सति तो प्रमाणनिजकालवधं

प्रमाणलाभमिश्रकालवधं च वधद्वययुत्याहृयकृ यन्विभक्तो मिश्रेण गुणयेत् ततः प्रमाणनिजकालवधात्

याहृतान्ययुक्तमूलराशिर्लभ्यते प्रमाणलाभमिश्रकालवधाच्च तयाहृतान्ययुक्तधनलाभराशिः अथ यएकला

भेन्यलाभो यो स्तिध्यति॥ उदा॰ मासेन पंचकशतेन मूलफलैक्यं चतुर्विहीनशतम् दृष्टं वर्षेण सतैव किं मूलं तत्र विं

यफलम्। एकेन मासेन तु पशतस्य लाभात् पंचकमितेन याव्यवस्थया॰ तानधनं प्रयुक्तं मासद्वादशकेयया पक्षमा

नलाभसहितं षण्णवतिर्दृष्टं तत्र किं प्रयुक्तं धनं किं वा तात्कालिकं फलं न्यासः १ | १०० | ५ | १२ | ९६ अत्र प्रमाणराशौ १००
निजकालेन १ आहते १०० फलेन ५ परकाले १२ आहते ६० तस्मिन् १०० | ६० स्वयुत्या १६० भागेऽप
वर्तिते ५/८ | ३/८ मिश्रेण ९६ गुणितेन गुणयोश्छेदेनापवर्तितेन १२ प्रत्येकगुणेनैव लब्धं मूलधनं ६० लाभः ३६ पं
चराशि कात्त्र्ययः पञ्चकेन मासेन यदि शतस्य लाभः पञ्च तद्द्वादशभिः कियन्तः षड्विंशाविति पत्त्रयोर्लाभ
व्यत्यासे कर्मान्तरे च कृते लभ्यते मूलं ६० मिश्रविभागसूत्रं पञ्चराशिकेनापि केन त्रैराशिकद्वयेन सिध्यति तथा च मा
सेन यस्य पञ्चशतस्य वर्षेण षष्टिः एवं सति वार्षिकलाभसहितं १६० एतन्मिश्रं यदि शतं मूलं तत्षण्णवतौ किमि
ति लभ्यते ३६ किन्तु सूक्ष्मगत्यर्थः कर्मलाघवार्थं सूत्रस्यारम्भः ॥ सार्धस्य शतस्य फलं सपादमासेन त्र्यपमध्यर्धम्
मूलफले कां षड्दृष्ट निरर्धयुतार्धो हेमे मासैः ॥ सचतुर्भागेन मासेन त्र्यपार्धयुक्तस्य त्र्यपशतस्य सार्धत्र्यपं लाभ इ
त्यनया व्यवस्थया प्रयुक्तं सप्तभिर्मासैः पञ्चत्रीणि वा पद्यमानलाभसहितं त्र्यपार्धयुक्ता षड्विंशा हृष्यपेने नवत्रायेन ।

का॰ श्री॰ ४८

48

विं मूलं किं वा तात्कालिकं च फलमिति सर्वराशिषु भागानुबन्धेन सवर्णितेषु न्यासः ५/४ | १५/२ अत्र निजकालेन ५/४

प्रमाणराशिरयं २१ आहतः १०५ फलेन १/२ परकालः १५/२ आहतः ४५/४ पत्नौ | १०५/२ ४५/४ | स्ववृत्त्या १०५ छे

दांशविपर्यासे हरस्य विहितविधिः सर्वेऽपि हृतौ ६० | ६ पत्नौ मिश्रेण ७२ | २/१ | गुणितौ मूलं धनं ६०

वृद्धिधनं १२ । करणसूत्रमार्या ॥ कालप्रमाणघातः प ... स्वकालहताः फलादये ऽथैते स्वगुणिता हृता मिश्रे

गुणा भवन्ति मूलाद्यः क्रमशः । यद्येतावता कालेन यत इयांल्लाभो धनस्य प्रयोक्तुरुपचयः तावतैव कालेन तावतो धनस्य

प्रयोक्तृग्रहीत्रोर्मध्यवर्तिनः प्रतिभाव्यादेरियांल्लाभः तावतैव च कालेन तावत एव धनस्य यतो वृद्धिर्मूललाभगणा

नाहतेर्भृतिः यत एवं व्यवस्थया ऋणपत्रं काललिखितं तस्यैतेनैव कालेन तावतो धनस्य यतो भृतिरिति क्रमेण विय

ज्जनप्रयुक्तं तस्य भागकविशेषयापद्यमानलाभादिसहितस्य मिश्रं तद्रूपेण नष्टायते किं मूलं किं तात्कालिकलाभा

दय इति तद्यथामिदं सकलं मूलवृद्धिमिश्रमात्रनियत्रिनामिव सर्वं स्वरमिदं न प्रभवतीति तदिहायं कर्मक्रमः ॥ नि

नकालेन प्रमाणराशिं गुणयेत् फलादयस्तु यावंतस्तावंतो भविनः परकालहताः प्रयुक्तधनव्यतीतकालगुणिताः
सर्वे एवैते प्रत्युत्पन्नराशयः सकलराशिपिंडभक्ता मिश्रगुणाः क्रमेण ज्ञातमूलतात्कालिकफलभृत्यादयो यथासं
ख्यातं तत्ता लाभवंति। उदाहरणं मासेन शतस्य फलं पंचैव कोभाव्ययेर्धमयं द्विहे लेखकपादे वर्षे पंचाधिकनवशती
मिश्रम्॥ एकेन मासेन रूपशतस्य लाभः पंच प्रतिभुवे रूपं गणकस्य रूपार्धं करणपत्रलेखकस्य रूपचतुर्भागः इति नी
त्या नत्तायते कियद्दत्तं प्रयुक्तं किंतु वर्षेण कालत्रयतत्कालानिक लाभादिपद्यमानधनसहितमूलमानीय करण
नादत्तं तत्र मूलधनादिविभागेन ज्ञायते किं स्यादिति स्थापनं १०० | ५ | १ | १/२ | १/४ | १२ | ९०५ अत्र कालस्य १ प्रमा
णस्य १०० घ्नातः १०० परकालेन १२ फलादयः ५ | १ | १/२ | १/४ हताः ६० | १२ | ६ | ३ | एतद्युत्या १८१ सहिता इ
ति तुल्यच्छेदाः मिश्रगुणेन ९०५ तुल्यच्छेदापवर्तनेन पंचगुणिता मूलं ५०० लाभः ३०० प्रातिभाव्यकः ६० रूपे
३० लेखकस्य १५ रूपविभागप्रत्युत्पन्नवत्पृथगेव स्थिता लाभादयः पृथगेव च सकलराशिप्रगुणितैक्येन मिश्रगु

क॰
श्री॰
४५

49

एणः क्रियंते तदा न कदाचिद् व्याप्तिः पूर्वसूत्रस्य । यदि वा लाभादिविण्डफलं परिकल्प्य पूर्वैस्तैरेण स्थूलबुद्धीयानी
यद्बुद्धिं लाभादिषु स्वयुक्तिहृतप्रदेशेपानिति विभज्येतत्तदेव फलम् । एवं हानेकप्रमाणत्वेः नैककालके व्यवहा
रेण गणितसिद्धिः । करणसूत्रमार्याद्वयम् । ईप्सितकालापनये मूलं मूलात्पृथक्कृत्य यत्प्राप्तं त्यात् शेषस्य मासिक
फलं विश्लेषध्येन्मासिकोपनयात ॥ शेषेण मासिकफलं मासगुणं मासशेषगुण्य विभजेत लब्धं गतमासयुतं धनं शेषे
शेषभवेत्कालः ॥ ईप्सितेषु धनर्णकाभ्यां परस्परं सम्प्रतिपत्त्याभ्युपगतेन लोकव्यवहारेण प्रत्यादेयेन तदाभिप्रायव
शात्तु कदाचिदिन्नापि कालेन मासद्विमासादिनोपनीयते इत्युपनयः प्रतिदानं ऋणिकहस्तस्थं हिरण्यं धनिक
स्वत्वात्परिच्युतं परहस्तागतत्वाद्विप्रकृष्टं यदा ऋणिकेन प्रतिदीयते तदा उपचरितमिवदत्तान्यर्थस्वामिसमीप
प्रापणमात्रं स्वस्यक्रियते इतिन्यायात् तस्मिन्नीप्सितकालापनये मूले कथमपि तदीयमात्कालिकलाभस
हितत्वात्मध्यात्मकेवानितकाले न्याय्यानीतं फलं परमूलात्पृथग्यत्प्राप्तं सद्विमासादिकालविभागेनापनीतमिश्रं

वर्त्यंन्यान्यमूलविभागेन महाङ्काच्छोधयेत् शेषस्य यथाहृतव्यवस्थया मासिकफलं पंचवरा पूणाद्यानीतं मासिको
पनयादीप्सितकालोपनयाद्विशोधयेत् शेषेणानेन शाङ्कन शेष मासिकफलं गतमाससंख्यागुणं परममूलशेष
गुणं विभजेत प्राप्तं गतमाससंख्यान्वितं समग्रस्य मध्यमानलाभसहितस्य परममूलस्य परमशक्तिनिर्यातनकालो भ
वति येन धनं तत्कालोत्पन्नलाभसहितमियद्रूपवितं जातमित्यपि ज्ञायते इदं वस्तुतत्त्वं यावन्मासिकोपनयाद्धेतोरेव
एव मूलशुद्धिवारसम्मितमासपरिज्ञानवार्यपि मूलशेषनिरवशेषशुद्धिकालज्ञानार्थं मूढमतीनाम् मासिको
पनयस्य मूलत्वेनैव परममूलस्य लाभं विशोध्य शेषमपि मूलतया मासशोधीत्येतदर्थं वा त्रयोरेते सदसन्तः पन्था
नः शेषं वो दाहरणदर्शयिष्यामः । उदाहरणम् । पंचकशतेन दत्तं रूपशतं यस्य कस्यचिद्धनिना गृहमादत्तं तस्मा
त्यतिमासं द्विगुणविंशत्या ऋणशुद्धिस्तत्कियता कालेन भवेद्गणीसमावद्त्व धनिनः प्रविशन्ति विद्वान्किंस्वद
स्यानलाभेन ॥ द्वौ पुरुषौ स्तः तयोरेकस्य रूपशतं विद्यते परस्य गृहाः तस्मात्कृतधनाद्गृहवता पंचकेन लाभेन तद्

८

का॰ श्री॰ ५॰

पश्चात्तं गृहीतं चत्वारिंशन्मासमभा ऽवेन चवसतये ऋणशुद्धिपर्यन्तं गृहं दत्तं तत्र न ज्ञायते कियता कालेन ऋणी
ऋणमुक्तः स्यात् ऋणिकस्य न किंचिद्व्याद्दानः केवलं गृहोपभोगमात्रेण प्रत्यागतपद्यमानलाभो वित्तमू
लधनो भवति येन ऋणिनो गृहमपि मुक्तो भवति स्थापनम् १ १० ५ | १ ४० १० ॥ अत्र प्रथममासोपनीतायाश्चत्वारिंश
तो मिश्रान्मूलपरिज्ञानार्थं कर्म १ १० ५ | १ ४० निजकालेन १ ५ प्रमाणराशिम् १० आहन्यात् १० फलेन ५ प
रकालम् १ आहन्यात् ५ एतौ ५ ४० १०।५ स्वयुत्या १५ हृतौ पंचभिरपवर्तितौ २ २१ | १ २१ मिश्रेण ४०
णौ ८० २१ | ४० २१ एते मूलवृद्धिधने मूलं ८० ऋ २१ वृद्धिधनमत्र प्रयोगाभ्यन्तरे मिश्रधनोद्भूतं मूलधनं प्रयुक्तमू
लधनादस्मात् १० ऋ इदं साम्यं हृत्वा जन्यात् शेषं १३ ऋ २१ इदं मूलशेषमस्तु लाभमेवास्ते अस्य लाभपरि
ज्ञानार्थं न्यासः १ १० ५ | १ ३ नीतं फलेन्य पक्षमित्यादिना लब्धं ८५ इदमृणस्य धनिकस्य वर्तते। अथ द्वितीयमासोप
नीतभाटकमूलार्थं २१ नयनार्थं न्यासः १ १० ५ | ८ निजकालेन १ प्रमाणराशिं हन्यात् १० फलेन ५ परकालं २

56

हत्वा त १० षष्ठौ १०॥१० स्वभक्त्या ११० हतौ १० ॥ मूलवृद्धिधने मूलपनं ५०० प्रयुक्तमूलधनशेषात् १२०० छेदे
२१ विशोध्य ९०० छेदे २३१ इदं मूलशेषमेतदेव लाभमेवास्ते अस्य द्विमासिकलाभार्थं न्यासः १/९०० | ५९०/२३१
नीतेफलेनापवर्त्तमित्यादिना लब्धं ५९० छेदे २३१ मूलशेषं संयोज्य एकादशभिरपवर्त्य ५९०० | ३५ | २३१
दस्मणमृणिकस्य वर्तते अस्मात्तृतीयमासे तापनयोन शुध्यति तथाहि ४० छेदे दसाम्यार्थमनेनत्रिगुणिता द८० ऋ
णमपचीयते तस्मात्तृत्यासन्नः शुद्धिकालोऽन्वेष्यः शेषसमासिकफलं तदर्थं न्यासः शतस्य यदि मासेनैव पंच
तदृतशेषस्य स्यात्किमिति १/९०० | १/५९०० तेनानीतेफलेनापवर्तं छेदे द्वयन्यासे च १/९०० | ५९००/५ | अपवर्त्यं चाभ्यासे फ
लं २९५ इयांश्च शतशे ५ | २३१ अस्य लाभः एतन्मासिकापनयान् | २३१ | अस्मात् ४० सदृश
छेदाते २३१ ९२८० विशोध्य शेषं ८९४५ शतशेषस्य द्वौ मासौ संघटितौ तेन मासद्वाभ्यां गुणने तच्छेष
लाभं ५९० २३१ एतल्लाभसंबन्धिशेषं ५९०० २३१ अनयोरैक्यं धनेनालब्धव्यः अनयोर्योगः ६४९० २३१ एतत्सर्वशेषेणा

का॰
श्री॰
५२

नेन ८९४५ विभजेदिति परिवर्त्य २३१ शुनद्वयेनैकत्रिंशद्गुणेनापवर्त्य जातं ८४९॰ पुनः पंचभिस्त्रा

पवर्त्य २३१ जातं १२९८ अतो मासोनैलभ्यन्ते तत्त्रिंशतादिनैर्मासः अतस्त्रिंश ८९४५ द्गुणं जातं ३८९४॰

अतो लभ्यते दि २१ | १७८९ | भागाः १३७१ एतत्क्रमेण मासद्वयेयुतं जातं मा २ दि २१ दि १३७१ एषधन १७८९

प्रवेशकालः फलेसिद्धेस्मिन १७८९ एषावल्ली अनेकच्छेदांशो ११२ अधः छेदेन ३ गुणयित्वा ३ ८॰ अधः स्थितांशं २१ सवर्णांशे ८॰ धनात्मकत्वाद्धनं कृत्वा ८१ एतौ छेदेनाधः स्थितेन १७८९

गुणयित्वा जातौ १४४९॰९ अधः स्थितांशं १३७१ सवर्णांशे धनात्मकत्वाद्धनं कृत्वा जातं

१४८२८॰ त्रिंशता ५३८९७ पंच ती ४८७८ | १७८९ एतत्पंचराशिकं यद्येकेन मासेन शनस्य पंच नदने

नकालेन दर्शितेनास्य शेषस्य किमिति १ | १७८९ अत्रनीतफलेन्यपक्षं छेदानामभ्यासं कृत्वा जा

तं प्रथमे स्थपक्षे १७८९ २३१ द्वितीयेबक्षू ५ | १७८९ ५९ २३१ | राशिपक्षे ४८७८ ५९ ५ अनयोरभ्यासा वेनौ १४३८४२॰ ४१३२५९

51

पञ्चाशद्वृद्धिः धनमिदं ५९०० अनयोस्तुल्यच्छेदार्थमनेन १७८९ छेदांशौ संगुण्य जातं १०५५५१०० संयो
ज्य ११५९१३५२ं त २३।१ तोनेनराशिना २३।जातमिदं ५१५२ं एतद्धनिनालब्धंधनं ४।३२५९ ततश्च
त्रैराशि १।३२५९ केनदर्श्यते यदि मासेनत्रिंशद्भिर्दिनैश्चत्वा १७८९ रिंशद्दीनारालब्धंतेनदानावताकिमि
ति ३ं ४ं । १ । अन्त्यं चतुर्थ्याजात्यासवर्णीकृत्यजातं ३८९४ं मध्यान्त्यहतिरियं १५५७८०० आद्येनाप्तमिदं
२१।२३।१ । १७८९ । ५१५२ं एतद्वृद्धिर्धनिनोदेयं १७८९ ऋणधनसमत्वादृणीऋणाद्विमुक्त इति ॥ क
रणस्तत्रमाया॥ गतकालेफलसमासेमासफलेवाज्ञातेभवेत्कालः प्राप्तगुणमासफलेकोधनयोगाहृतेप्राप्तस्य
फलस्य कोस्यविषयः ऋणाधानेप्रवृत्तव्यवस्थान्तरेलाद्यवाद्ययंफलाविरोधेनैवव्यवस्थान्तरस्थापनंप्रथमा
नुसारेण सर्वकृतव्यवस्थोनानात्मिकाव्यवस्थास्तत्सर्वाविरोधिफलंकयाविदेकयाव्यवस्थयायदानिर्धार्यतेतमिष्य
तेतदाप्रभृतितानांव्यवस्थानांकालप्रमाणफलः परकालगुणंधनमन्त्याकालान्तिकलाभेलीयमानेनालकवितव्यम्

का.
श्री.
५२

52

अभिन्नव्यवस्थायांच कालप्रमाणे मासप्राप्ते लोकप्रसिद्धे एवाश्रयणीये प्रतिमासं प्राप्तं प्रतिलाभस्तु व्यवस्थाप्यः
प्रयोगकालेभ्यश्चापरः कालः प्रयुक्तधनानांच प्राप्तिरेव व्यवस्थानस्य निखिलप्राप्तेन व्यवस्थायां यत्र तत्काला
निकलाभपि एतस्य सा अपि व्यवस्थायास्तुल्यः किंतु ऋणस्येदं प्रस्तुतत्वान्नोपादेयः तस्मात्तत्कालः मा
सफलंच व्यवस्थापनीयं नान्यदिति निदेवाह । एवं कर्षयन्नतः कालैर्यानि फलानि तेषां संयोगे सं प्रयुक्तधनो वित्तमा
सिकफलैकाहते व्यवस्थानतीयोऽतीतः कालो भवति प्रयुक्तधनमासफलैक्ये प्राप्ते न च लोकवृद्धिलब्धेन प्रमा
णेनाधिनाशिते प्रयुक्तधनयोगभक्ते प्राप्तस्य फलं यदनुसारेण प्रयुक्तधनयोगात्मके धने फलमुत्पद्यते ॥ उदा
हरणम् । द्विके त्रिके चतुष्के च दत्तं स्वं पंचके प्राप्ते एवं द्वे त्रीणि चत्वारि प्राप्तान्येषां यथाक्रमम् । द्वौ त्रयः पंच चत्वा
रो गता मासा द्विसंगुणाः तत्कालं कथ्यतां मे ते रेवासत्वं भविष्यति ॥ अस्ति धनप्रयोगोऽहं सैपं कपात्रं यत्र प्रयुक्त
धनं प्राप्तं प्रतिमासं प्रतिप्राप्ताल्लाभः २ अतीतसमयो मासचतुष्टयम् अपरमपि यत्र प्रयुक्तधनं द्वे प्राप्ते प्रतिमा

संप्रति शतात्लाभो रूपत्रयम् अतीतकालो मासषट्कं तृतीयंपत्रं यत्र प्रयुक्तधनं त्रीणि शतानि प्रतिमासं प्रति
शतात्लाभो रूपचतुष्टयम् अतीतकालो मासदशकं चतुर्थंपत्रं यत्र प्रयुक्तधनं चत्वारि शतानि प्रतिमासं प्रति
शतात्लाभो रूपाणि पंच अतीतकालो मासा अष्टौ इत्येवंविधे श्चतुर्भिः पत्रैरेकपत्रं विकीर्णितम् यत्रकालप्र
माणलाभगतकालप्रयुक्तधनानां प्रत्येकं भेदेन भवति तत्क्रियं स्यात् चतुर्णां पत्राणां स्थापकस्यापनम्

१ / १०० / ३	६ / २००	१ / १०० / ४	१० / ३००	१ / १०० / ५	८ / ४००	१ / १०० / २	४ / १००

प्रथमपत्रे गतकालफलं ८ द्वितीये ३६ तृतीये १२० चतुर्थे १६०
एषां समासः ३२४ प्रतिपत्रं मासफलानि यथा प्रथमपत्रे २ द्वितीये ६ तृतीये १२ चतुर्थे २० एषां योगः ४० अनेन मासफलैक्येन गतकालफलसमासे ३२४ हृते चतुर्भिश्छेदांशावपवर्त्य भागहारे लब्धं मासाः ८ दि ३ एवमेकपत्रे गतः कालः मासफलैक्यं ४० शतगुणितं ४००० धनयोगेन १००० हृतं लब्धं ४ एतत्प्रतिमासं प्रतिशतं लाभः तथावष्टयकाले स्वयंयावत्प्राप्तलाभपिंडः प्रदर्शितः ३२४ मास

ली॰
श्री॰
५३

फलयोगः ८। एकपत्रे शतं प्रति चतुष्के लाभे मासेषु दिनीकृतेषु २४३ एकपत्रे मासेन यदि चत्वारिंशत्तदै
भिः २४३ दिनैः किम् ३।४।२४३ आद्यस्य मध्यस्य च दशभिरपवर्तने ३।४ आद्येनान्त्यस्यापवर्तने १।८।
८। मध्यमान्त्ययोर्वधः ३२८ आद्येन त्र्येण भक्तः स एव चयापचयसहस्रस्य चत्वारिंशन्नवैषां १००।२००।३००।
४०० इष्टकर्मयक्तिमितिगुण्यासहस्रेणाहृताः १/१० । १/५ । ३/१० । २/५ फलेन ८ हताः अपवर्तिताः ४।८।१२।१६ प्र
थमं शतस्यैव फलं द्वितीयं द्वयोरिति द्विभक्तं तृतीयं त्रयाणामिति त्रिभक्तं चतुर्थं चतुर्णामिति चतुर्विभक्तं चत्वार्येव ॥
उदाहरणम् पूर्वोक्तैरेव फलैः शतस्य त्र्यर्धसंयुजे विद्वन् मासैश्च पञ्चयुक्तैः कथय कथमेकपत्रं स्यात् ॥
पूर्वप्रोक्तैः फलैः प्रति शतं द्वयैः द्विकत्रिकचतुष्कपंचकैः किंतु प्रत्येकं त्र्यर्धसंयुतैः तथा पूर्ववदेव प्र
थक्कृथग्यथाविभागं प्रयुक्तधनैः शतेन शतद्वयेन शतत्रयेन शतचतुष्केन पूर्ववदेवकदन्यानि पत्राणि संति ते
षां यथासंख्यं गतकालाः पूर्वोक्ता एव मासचतुष्टयं मासषट्कं मासदशकं मासाष्टकं किंतु प्रत्येकमेकैकप

53

त्र्यंशेनार्धं पादोनं च बन्धमित्यर्थः तैः पत्रैरेकपत्रं कर्तुमिष्यते तावत् यामिति भागानुबन्धेन सवर्णने न्यासः

द्वि	१	१२	१	२१	१	१०
	१००	२	१००	२	१००	२
	३	२०	९	३००	११	४००
	२		२		२	

अत्र प्रथमे गतकालफलं ४५ द्वितीये ९१ तृतीये ५६० चतुर्थे १८० पञ्चांसमासः ७७१ तथा प्रथमे पत्रे मासफलं ५/२ द्वितीये ७ तृतीये २७ चतुर्थे २२ पञ्चांसमासः ४५ अनेनास्मिन् ७७१/२ भक्ते छेदांशाव

१	९
१००	२
५	१००
२	

पर्यासे इत्यादिना जातं ७७१/२० छेदांशौ त्रिभिरपवर्त्य २५७ लब्धं मासाः ८ शेषं १७ अतो मासालाभे दिना

अर्थं त्रिंशद्गुणे कार्यं छेदेन परस्परं निहत्य इति लब्धं ३ दिनानि १७ पञ्च ३ कपत्रके गतः कालः।

मासफलैक्यं ४५ पत्रक्रमगुणं ४५०० धनयोगेन १०० हृतं ४५०० शतपंचकेनापवर्तितं ९ प्रतिमासं

शतिशतं लाभो यत्र प्रत्ययः १/१००/९/२ | २५७/३ अत्रानीतफलेन्यापवर्तितं मिलित्वा भवति ७७१/२ पञ्चवर्षे कारणं

गतकालफलसमासः॥ | १०० करणसूत्रमार्यावृत्तार्धम्। कालप्रमाणज्ञातः फलभक्ताव्येकाग

क॰ गृहीतः कालः। धनप्रयोगे नियमितकतिपयरूपोपचयात्मिका वृद्धिरस्ति यत्र मासेन शतस्य पंच वेति तदर्थं नीते
औ॰ फलेन्यपञ्चमित्यादि प्राक्तनप्रकरणारम्भः अत्रैव यदा नियमः प्रवर्त्तते यथा यावता कालेन प्रयुक्तधनं द्विगुणं
५८ स्यात्तावत्कालं मार्गणप्रदानेन कार्यं तत्र न ज्ञायते तत्कियता कालेन तावद्गुणं संपद्यते यदि वा प्रयुक्तधनं न
ज्ञायते नापि तत्प्राप्तलाभः नापि गतकालः केवलं मूलमेवं गुणं संपन्नमित्येव ज्ञायते तदर्थमिदं सूत्रम् ।२
54
यत्र मासादिकालेन इयतः शतादिकस्य प्रमाणस्य इयान्वृद्ध्यादिको लाभ इति व्यवस्थापक्षः अज्ञातगत
कालप्रयुक्तधनलाभसंबन्धी प्रयुक्तधनगुणको द्वितीयः अत्र व्यवस्थापक्षे कालराशेः प्रमाणराशेश्च वधः
फलेन लाभराशिना भक्तः पक्षान्तरीयेन गुणकेन गुणितः गतकालो भवति प्रयुक्तधनसामान्यविषयस्त्रैपका
लो नानेन स्वविशेषलाभोऽस्ति यतावन्मात्रमत्र ज्ञायते प्रयुक्तधनं कियद्वा भवतु तद्वा भवतु एवंरूपभागापवादका
श्चिद्यदि वा तिमहान्परार्धपर्यन्तो राशिरेवं कालकगुणक इति। उदाहरणम् मासेन पंचकशतेन धनं प्रयुक्तं

कदाभवेद्द्विगुणम् । एकेन मासेन शतस्य लाभात् पञ्चकमिति दीनाराग्रकं धनं कस्मिन्काले द्विगुणं स्यात् न्या
सः १/१०० | २ गुणकः २ कालस्य १ प्रमाणस्य १०० घातः १०० फलेन ५ भक्तः २० गुणेनैकेन १ हीनः २० एवं गुण
का ५ | लः तथा चेष्टधनं ५ द्विगुणस्येष्टत्वात् पंचाशदेव लाभः कालस्तु न ज्ञायते इति तदर्थं न्यासः १/१०० | ५/५
नीतफलेन प्रपन्नामिति फलयोः पंचाशत्स्वपरस्परं पश्चात्तु गमे च तुल्यराशित्वात्प्रथमद्वितीयपक्षयोः | ५ | ५
क्रमाज्ज्ञाप्यभाजकभावः द्वयोः साहचर्यात् पंचाशतो निहतो भाजकेन पंचकेन भाज्यस्य शतस्य भागात् लब्धं २० इत्ये
वमन्यान्यपीष्टधनानि स्थापयित्वा गुणकालान् नियत एवमन्वेष्यः अनयैव दिशा कालप्रमाणयोर्गतकालगुणयो
श्च प्रमाणराशिसंबन्धिनि फले नष्टे तदानयनं यथा तत्रैव न्यासः अत्र शाकिस्य तामिष्टमूलधनं ५ तथैव गतकालश्च
द्विसमासः ५ अतो न्यासः १/१०० | २/५/५ नीतफलेन प्रपन्नामिति पंचाशत्तत्प्रथमपक्षस्यपसंज्ञा मिते प्रथमपक्षे पंचाशत च
तुराशिभावमितरपक्षेणसह | ५ परस्परं निहतं पंचाशद्द्वयविंशत्याभक्तं शतं हतं तावता प्राप्ते ५ अत्रैव चाइष्टमूलध

क॰ श्री॰ ५५

ते २५० लाभस्य २५० अस्याद्यपक्षानयनेन सफलोऽविंशोऽवशेषः स्यात् यदि वा मूल्ये पंचगुणाभिमते इष्टमूलफलं ४ एतत्व
गुणं लाभः १६ अस्मिन्नाद्यपक्षे नीते मूलधनेनापवर्तिते अनेन च गुणकालेऽपवर्तिते तेन गते भक्ते लभ्यते लाभो विं
शतिः तथा हि पतेन लाभेन विंशतिभिर्मासैस्तुल्यलाभानयनेन्यासः १/१००/२० | २०/४ नीतफलेन्यपक्षमिति १।१००।२०।
४।२० क्रमाज्ज्ञातकभाज्यौ तत्र विंशत्याऽऽशु नापवर्तने ४ स्वपदे स्युस्त्रिभे २० वधेऽधोऽशकालेन लब्धे गुणकाला
नयनार्थं न्यासः १।१००।५।२०। गुणः ५ कालश्च प्रमाणज्ञानः १०० फलेन २० भक्तः ५ व्येकेन ४ हतः २० अयं काले
लब्धे गुणानयनम् १।१००।५।१०।१०। अत्र शतमेव प्रयुक्तधनं परिकल्प्य न्यासः १।१००।५।२०।० नीतफलेन्यपक्ष
मिति लब्धं १०० प्रयुक्तधनेन सह २०० अस्य प्रयुक्तधनलाभात् लब्धो गुणः २ एवं १।१००।२०।२० धनञ्च अत्रापि प्र
तमेव प्रयुक्तधनं परिकल्प्य न्यासः १/१००/२० | १००/०/० लब्धं ४०० मूलधनेन सह ५ तेनैव भागात् पंचैव किं भूयसीभिरिष्टप्र
युक्तधनकल्पनाभिः सममेव क ल्पयिष्यामः तत्र गुणं न्यूनेन रहितं गतकालफलम् तेनानीतफल

55

इत्यादिनाकालानयनंकरिष्यामः। उच्यते यदेतदाचार्येणोक्तं यथाधिमवदीयेकर्मणिप्रथमपक्षस्थितंप
लंपरपक्षेनीतं प्रमाणस्यस्वपक्षस्थितकालाभ्यस्तस्यभाजकंजायते तदिदंहृतंव्येवाउगणहृतइतिरूपेणयत्र
युक्तधनतयाकल्पितं तदभ्यासभागयोरविशेषकारित्वात्परित्यक्तमेव तद्रूपमात्ममनिषुबहुतरस्तानुग्रहा
गरवइतिसूत्रम्। उदाहरणम्। स्वचतुर्भागेनगुणंप्रचतुर्थसार्धत्रिकशतेन॥ परकेनमासेनयदिप्रातस्यद्रप
संयुतास्त्रयोलाभस्तर्हि द्रम्यधनंपञ्चकंकदास्वचतुर्भागगुणंजायते अनिर्दिष्टत्वाद्रूपमिष्टं पञ्चकंधनंपरि
कल्प्यतत्स्वचतुर्भागेनसंयोज्यगुणोक्तत्वान्न्यासः १/१ | ५/४ कालस्य १ प्रमाणस्य १०० व्याजः १०० फलेन ३/२ भ
क्तः २०० गुणेनव्येकेन ४ हतः २००/८ चतुर्भिर ३ | पवर्तितेच्छेदांशौ ५० लब्धंमासाः ७ शेषं १
दिनलाभार्थंत्रिंशतागुणितोंऽशः ३० लब्धंदिनानि ४ शेषः ३ घटिकालाभार्थंषष्ट्यागुणितः ६० ल
ब्धंघटिकाः ८ शेषं ४ करणसूत्रमार्यापूर्वार्धम् हेमगुणवर्णयोगे हेमैक्याहृतेभवेद्वर्णः। उत्तरार्धापक्त

का० ष्टानां सजातीयवस्तूनां व्यामिश्रणमध्यमं रूपमुत्पद्यते न यथाधारस्तूनां किं विस्तवां कनकमममधमं च किं विस्तरा
श्री० वर्तितं नोत्तममेव जायते नाधममेव किं त्ववान्तररूपम् वर्णवादे रूपस्य द्रव्यपरिमाणप्रचयवर्गसंयोगस्तत्रैव
५८ यात् समवर्णकहेमवस्तुयुगसंयोगेपि हि वर्णकः सम एवावतिष्ठते किंतु न रूपहेत्वेकां वनयोगे द्रव्यावयाप
वयवसंलग्नः सर्वथा वर्णकष्टत्वान्तो न भवति किंतु प्रतिवर्णकापेक्षत्वाद्यप्रचयः भिन्नवर्णकानां हि हेम्नां समाव
56 र्तनेऽत्र रवधानविशेषपरम्परा परमाणुव्यामिश्रणशात्कनवर्णकाग्रहणादवान्तरवृद्धिरूपजायते न त्ववान्तर
प्रकृतिवर्णकस्वरूपविशेषप्रतिबद्धरूपमनियमम् संख्यात्मकस्यतस्य व्यवहारः प्रतस्तदवान्तरपरिगणना
र्थमिदं तत्त्वं पृथक्पृथक्क्रियतां हेम्नां वर्णानां च निजनिजसंख्यायायोवधस्तदेकां हेमैकांसंख्यापिंडेन ह
नं तेषां नद्वर्णकानां तत्परिमाणानां हेम्नां समावर्तनेः वान्तरवर्णको भवति अनन्तरं यथाप्राक्क्रियत पृथक्कृत
कभागकरणेपि निजनिजमाषकादिद्रव्यपरिमाणशन्यापत्तिरस्ति न तु पृथक्काग्न्यथास्थित वर्णकविभागः।

यावद्विभिन्नवर्णेवान्त्यवर्णसमावर्त्तोयथेष्टकनकशकलेभ्यनक्तः। उदाहरणं। द्वादशदशैकादशवर्ण
कनवपंचसप्तदशमाषाः कनकस्यसमावर्त्तेजायंतेवर्णकेकास्मिन्॥ द्वादशवर्णकस्यनवमाषाद्दशवर्णक
स्यपंचमाषाएकादशवर्णकस्यसप्तदशमाषायदासमावर्त्यन्ते तदानन्वकनकं मिश्रीभूतं कीदृग्वर्णं जायते
न्यासः १२/९ | १०/५ | ११/१७ हेम्ना ९ वर्णकाः १२ गुणिताः १०८ तथाहेम्ना ५ वर्णा १० गुणिताः ५० तथाहेम्ना १७
वर्णा ११ गुणिताः १८७ एषांयुतिः ३४५ हैमैक्येन ३१ हृतालब्धं ११ शेषं ४/३१ यवलाभार्थंषोडशभिर्गुणि
ता ६४ लब्धंयवौ २ शेषं २/३१ । उदाहरणम्। सार्धैकादशदशकार्धाष्टमव र्णाः क्रवर्णकेयोगात् त्र्यंश
षडं ३/१ शार्धान्वितपंचचतुर्भिः सप्तमाषाः स्युः॥ पंचमाषामाषत्रिभागयुक्ताः सार्धैकादशवर्णकाः तथाच
त्वारः माषामाषषड्भागसहितादशवर्णकाः तथासप्तमाषामाषार्धसहिताः सार्धसप्तवर्णकाः समावर्त्यमानाः
कीदृशंवांतवर्णकाजायंतेभागाजवन्यविधिनासवर्णनेन्यासः २३/२ | १०/१ | १५/२ हेम्ना १९/३ वर्णाः २३/२ गु

१९/३	२५/८	१५/२

क॰
ग्री॰
५७

57

णिताः ३८८ द्वाभ्यामपवर्तितच्छेदांशाः १९४ हेम्ना २५ वर्णाः ९ गुणितः २५ द्वाभ्यामपवर्तितच्छे
दांशाः १९४ हेम्ना १५ वर्णाः १५ गुणिताः २२५ एषां योगः त्रिभिरपवर्तित छेदांशाः ९६३
हेमैकं १०२ षड्भिरपवर्तितच्छेदांशाः १७५ तेनहृताः गुणितांशाः ९३७ लब्धं ५ शेषं २५
यवलाभार्थमेषां इष्टाभिर्गुणितांशाः ४ चतुर्भिरपवर्तितः १७ लब्धं यवाः ५ शेषं १५
एतवर्णस्यावर्तनेपाकस्यास्ति इतीकरणे मावर्तनं व्याजरूपेणोपाके: तत्रावर्तनेतुलापचयोनास्ति
नापिवर्णापचयः उपचयस्यकस्याविज्ञावः केवलंविभिन्नवर्णैस्तवर्णैः समावर्तनेगुणिवर्णकोन्यपचोप
युते पाकेतु द्रव्यापचयात्उवर्णीवर्णकोत्कर्षः व्याजरूपेणाज्ञित्तद्रव्यतुलाहानिकार्योत्कर्षः एवमनयो
रावर्तनपाकयोरावर्तनदृष्टान्तः सुवर्णसूत्रेणदर्शितः पाकदृष्टान्तस्तुदर्शयितव्य इति॥ करणसूत्रमार्या
र्द्धेनाह। वर्णैस्तवर्णैवधेक्यं विपक्वकनकेनभाजितंवर्णः॥ स्वानुपरिमाणेनोहेम्नांपाकेव्याजरू

येशेषकांचनतुलापरिमाणज्ञाने विद्याकोत्पन्नवर्णिकाज्ञाने तेषां हेम्नां स्वस्वकसंख्यया स्वस्ववर्णिकसंख्या
स्ताडिता एकीकृता विपक्वेन पाकोत्तीर्णेन कनकेन भाजिताः पाकसंपन्नस्तुवर्णवर्णिको भवति । उदाहरणम् ।
पंचाष्टषट्सुवर्णा द्वादश नवकार्धपंचदशवर्णाः पक्वाः षोडशहृष्टास्तद्वर्णिकमुच्यतामाशु ॥ कनकपलच
तुर्भागः सुवर्णे इह भाषितः ते पंच द्वादशवर्णिकाः अन्ये ष्टौ नववर्णिकाः अपरे षट्सार्धचतुर्दशवर्णिकाः सह
पक्वा उत्तीर्णाः षोडशहृष्टाः आकारिमाणादेकान्नविंशतेः न्यूनत्रिसुवर्णाः नष्टायंते पाकोत्पन्नकीदृग्वर्णि
का इति एषां समावर्तने पक्वान्नविंशतिरेवसुवर्णाः स्युः समावर्तनवर्णश्च ११ शेषं १/१६ पाके तु द्व्यापचया
उत्सारी वर्णिकोत्कर्ष इति सा जिज्ञास्यते न्यासः १२/५ | ५/८ | २९ वर्णस्य १२ सुवर्णस्य ५ वधः ६० वर्णस्य ९ सु
वर्णस्य च ८ वधः ७२ वर्णस्य २९ सुवर्णस्य चैव वधः ६/ १७४ क्षेत्रापवर्तितः ८७ एषामैक्यं २१९ वि
पक्वकनकेन १८ भाजितं २१९/१८ लब्धं १२ शेषं ३/१८ यवलाभार्थं षोडशाभिर्गुणितांशाः १७८/१८ लब्धं यवाः ११

क॰ कथं उनविंदं निर्णेतव्यं यस्मिन् दृष्टेः यं वर्णक इति उच्यते शुद्धाद्यं कांचनमावर्त्तते अनेनो योसौ व्ययः स व्याजः
श्री॰ व्याजस्य च व्याजेन वर्णसंभवः कांचनेन तुल्कोटीक्रियमाणस्तदुपदेशधारी तद्वर्णापकर्षकरस्तु भवति तथा व
५८ स्मिन्नेव पाके कांचनेण एकादशपञ्चवय यो दश वर्णके कांचनेन त्रिस्तु वर्णपरिमाण परम व्याजामि अर्णेन तुल्या भवे
देकान्न विंशतिः स्तु वर्णाः अत्या पद्यते वसप्र व वर्णापकर्षः ॥ शेषं १५ करणं त्वस्य समावर्त्तविधिना हेम
58 गुणवर्णयोगो हेमैक्य हृतो भवेद्वर्णं इति हेम्ना १८ वर्णाः २१५ गुणिता इति गुण्यगुणकयोरन्यदीयच्छेदेन
न्यदीयांशापवर्तने साहट्येपस्ति निवर्तने च २१५ लब्धं ॥ शेषं १५ यस्मादेव तदसारमपकृष्यते तदायेन
यतः स्तुवर्णाद्यावद्यावत्तेन वर्णकापहरणी १५ मकारितस्मिंस्तस्मिंस्तावत्तावंतं वर्णकं प्रतिक्षिप्य विशु
ध्यते तथा यत्र यत्र स्वांशून्यापतितो यावत्तादृदै ततस्ततस्तावत्तस्तावतो पहराणि तत्रांशून्यपर्णास्तावन्त्यदे
पपतिगतेन तत्स्यतिह तान्यपहेपान्फलेन तस्यास्पृथक्पृथक्फलावाप्ये इत्यनेन दर्श्यते तदर्थं स्थापनम्।

५।८।६ फलं ३ इदमत्रजिज्ञासितं पंचाष्टषट्सुवर्णाः पाकोत्तीर्णाः स्वतस्सुवर्णत्रितयाद्यदावेलाकिनास्त
दानञ्जायते पंचभ्यः कियन्त्रयमगमत् अष्टभ्यः कियत् षड्भ्यश्च कियदिति तदानीयते पंचाष्टषसांख्युतिः १९ अ
नयाप्रक्षेपाः ५।८।६ आहृताः $\frac{5}{19}$ | $\frac{8}{19}$ | $\frac{6}{19}$ फलेन ३ हताः $\frac{15}{19}$ | $\frac{24}{19}$ | $\frac{18}{19}$ पंचभ्यः $\frac{15}{19}$ त्रयः अष्टभ्यः $\frac{24}{19}$ त्र
यः षड्भ्यः $\frac{18}{19}$ त्रयः एतेत्रयांशाप्युताभवन्ति ३ शेषंपाकोत्तीर्णं १८ इदानीप्रतिपाकोत्तीर्णवर्णांशोत्कर्षोद
र्श्यते $\frac{80}{19}$ | $\frac{15}{19}$ अत्राशीतिरेकोनविंशतिच्छेदा, स्वर्णद्वादशवर्णकं तथापंचदशएकोनविंशतिच्छेदा, स्वर्णं
वर्द्धात् ^{19} | ^{19} शवर्णकमेवसह्यपाकेप्रवेशितं उत्तीर्णमेकीभूतमशीतिरेकोनविंशतिभागाहृष्टाः पंचदशएको
नविंशतिभागाः त्रयमगमंस्तत्रकः पाकजोवर्णइतिजिज्ञासितं तस्यानेनसूत्रेणानयनम् वर्णस्य १२ स्वर्णं
स्य $\frac{80}{19}$ वधः $\frac{960}{19}$ तथावर्णस्य १२ स्वर्णस्य $\frac{15}{19}$ ववधः $\frac{180}{19}$ अनयोरैक्यं ११४० स्वच्छेदेनापवर्तितं ६० विप
कावर्तनकेन $\frac{80}{19}$ भाजितं $\frac{1140}{80}$ विंशत्यापव ^{19} र्तितच्छेदौ प्रै $\frac{57}{4}$ एषद्वाद ^{19} शवर्णकस्यवर्णोत्कर्षः तथा

का॰ श्री॰ ५९

69

न्यासः ९/१२८ | ९/२४ वर्णस्य ९ स्ववर्णस्य च १२८/१९ वधः ११५२/१९ तथा वर्णस्य ९ स्ववर्णस्य २४/१९ वधः २१६/१९ वधयोरै
कं १२९६/१९ स्वच्छेदेनापवर्तितं ७२ विपक्षकानेकोन १२८/१९ भाजितं १२९६/१२८ अष्टाभिरपवर्तितच्छेदांशं
१६२/१६ [१९] एवमेवकवर्णस्य वर्णोत्कर्षः तथा न्यासः २९/२ | २९/२ वर्णस्य २९/२ स्ववर्णस्य ९८/१९ वधः २२८४/३८
द्वाभ्यामपवर्तितच्छेदांशो १२५२ वर्णस्य २९/२ | ९८/१९ | १८/१९ स्ववर्णस्य १८ वधः ५२२/३८ द्वाभ्याम
पवर्तितच्छेदांशः २६१/१९ वधयोरैक्यं १९५२/१९ स्वच्छेदेनापवर्तितं ८७ विपक्षकानेके
न ९८ भाजितं १९५२/९८ त्रिभिरपवर्तितच्छेदांशं ५५१/३२ एवमर्धचतुर्दशवर्णकस्योत्कर्षः तथा वैषां पा
को १९ त्वरेशोधक ९८ नकादीनामनन्तरानीतनिजानिजे प्रकृष्टवर्णकावतांसमावर्तनकरणेन वर्णसमासो
त्पत्तिः २१६ शोधकनकयुक्तिश्च १८ यदर्थमिदं स्थापनम् ५७/४ | १७१/१९ | ५५१/३२ अपकृष्टवर्णप्रभूतकनकस्य
त्पादः १८ नेच्छायां तु निजनिजांशावर्णकरहिताः समायो ८/१९ | १२८/१९ | ९८/१९ न्याइति। वर्णेन हृतं तु भवेत्

देवपरिपक्वं वह्निभवम्॥ स्वानपरिमाणानां स्वानवर्णकानां वह्निमध्ये सहपाके च उत्तीर्णानां स्यायते पाकजो वर्णः
तुलापहानिस्तु न स्यायते अत इदमारभ्यते नदेव वर्णस्ववर्णवधैक्यं विपाकजन्मना वर्णेन भक्तं सत्परिपक्वं
पाकपरिनिष्पन्नं वह्निभवं कांचनं स्वानत्रयशिष्टप्रमाणं भवति॥ उदाहरणम्। सप्त दश पंच माषा नव दश अष्ट
कषड्वर्णकाहृष्टाः पक्वाद्दश विपक्वे वर्णं वदपक्वं वह्निभवम्॥ दशमाषा नववर्णकाः सप्तमाषा अष्टव
र्णकाः पंचमाषाः षड्वर्णकाः सप्तदिनाद्द्वाविंशतिः समावर्तेन्यायतुल्याष्टवर्णकाः पाकोत्तीर्णाः समैका
दशवर्णकाहृष्टाः नत्र तुलायाश्च सन्निधौ न स्यायते किं दहनरक्षव्याजशेषं कनकमिति न्यासः ९ | ८ | ६
वर्णस्य ९ स्ववर्णस्य १० वधः ९० वर्णस्य ८ स्ववर्णस्य ७ वधः ५६ वर्णस्य ६ स्ववर्णस्य ५ वधः ३० वधाना
मैक्यं १७६ विपाकवर्णकेन ११ हृतं १७६ स्वच्छेदेनापवर्तितं १६ एतत्पाकहृत्यशेषकनकम्। षण्मा
षकाः स्वयमगमन्निति लब्धं भवति। ९ वैपाकोत्तीर्णाद्वर्णाद्वर्णकोनकर्षं पाकजाच्च वर्णकोनकर्षतुला

वा॰ पत्यौ प्रतिपाद्य समावर्तनेऽज्ञातप्रमाणवर्णिकस्ववर्णमध्येऽज्ञातप्रमाणाज्ञातवर्णिकस्ववर्णप्रक्षेपे समाव
श्री॰ तवर्णं हेम्नो नष्टवर्णिकानुसरणमाह । उत्पन्नवर्णिकाहतहेमैक्याद्धेमवर्णवधहीनात् अज्ञातवर्णिकांचनभ
६॰ क्तादाप्तं भवेद्वर्णः ॥ समावर्तोत्पन्नवर्णगुणिताद्धेमैक्यात् हेम्नां निजप्रज्ञातवर्णिकानां च वधेन हीनादज्ञा
तवर्णिकस्ववर्णसंख्याविभक्तादाप्तमज्ञातवर्णिकांचनवर्णलाभः । उदाहरणम् एकाद्विषट्स्ववर्णाः पं
60 चनिचतुः त्रयाः समावर्तात् अज्ञातवर्णिकांचनपलान्विताद्वादशवर्णे ॥ एकः स्ववर्ण एकादशवर्णिकः
द्वौ स्ववर्णौ त्रयोदशवर्णिकौ षट् स्ववर्णा द्वादशवर्णिकाः चत्वारः स्ववर्णा अज्ञातवर्णिकाः समावर्तिताद्धृ
ष्टाद्वादशवर्णिकाज्जिज्ञास्यं ते कीदृग्वर्णिक मालान्विताद् इति न्यासः ११ | १२ | १३ | ं आवर्तवर्णकः १२ ३
२ | ६ | ४
त्पन्नवर्णिकेन १२ हेमैक्यात् १३ आहतात् १५६ हेम्नः १ वर्णस्य ११ वधेन ११ हीनात् १४५ ततोऽपि हेम्नः २
वर्णस्य १३ वधेन २६ हीनात् ११९ ततोऽपि हेम्नः ६ वर्णस्य १२ वधेन ७२ हीनात् ४७ ततो हेम्ना ४ भक्तात्

४० लब्धं वर्णः ११ शेषं तु ८ वर्णकाभावाद्यवलाभार्थं तत्संख्यया १८ गुणपक्षच्छेदेनापवर्तितया ४ गुणितं लब्धं
४ यवाः १२ ज्ञातेस्मिन्वर्णके हेमगुणवर्णेत्यादिसमावर्तनविधिनाद्वादशवर्णकोत्पत्तिः समावर्तनविधि
रेव विपरीतोनेन सूत्रेणादर्शितः हेमैक्यादिति ततः प्राग्नयस्ततमासीद्धेमगुणवर्णयोग इति तयोर्हृष्टवर्ण
कानां हेम्नामैक्यं कर्मीभूतपयोगान्केवलं तदीयवर्णकस्यैव शेषस्याज्ञातवर्णकस्य वर्णकानुसरणं चिकीर्ष्यते
यथैव वोत्पन्नो वर्णकः हेमैक्यताडितः तद्वदेव हेमगुणितमेवास्तीति वैपरीत्यादज्ञातद्रव्यकांचनभक्ता
दितिहृतम् तथाज्ञातपरिमाणवर्णकेषु कांचनेषु किंचिदज्ञातप्रमाणं कनकमास्ते समावर्तवर्णकसूत्रदृष्टः
तत्र तदनुसारेण किं प्रमाणेनाज्ञातहेम्ना भवितव्यमित्याह॥ संयोगवर्णताडितहेमैक्यं हेमवर्णवधहीनम्
श्रुतिवर्णोनाविदितस्वर्णवर्णोद्धृतं कनकम्॥ समावर्तनवर्णेन गुणितः कांचनयोगः हेम्नां प्राग्वर्णकानां
वधेन ऊनः समावर्तेनोत्पन्नवर्णकाहीनतष्टकांचनवर्णकहृतः स ज्ञातकांचनज्ञानाय भवति उदा। समव

का॰
श्री
८१

तुः पंचहृयस्तुवर्णमाषाह्निकाविवल्वारः द्विहृयहेम्नावर्णेक यथास्तुवनुः हयाः क्रियता॥ द्वौस्तुवर्णमाषौन
ववर्णको त्रयस्तुद्वादशवर्णकाः चत्वार एकादशवर्णकाः एतानप्रमाणेन चतुर्दशवर्णकेन कांचनेन सहस्त
मावर्तिताजाताद्वादशवर्णकाहृष्टाजिज्ञास्यते कियत्सुवर्णयुताः न्यासः ५/२ | १२/३ | ११/४ | १४/० समावर्तनवर्णः १२
संयोगवर्णेन १२ हैमैकं ५ ताडितं १० हेम्नः २ वर्णस्य ५ वधः १० हेम्नः ३ वर्णस्य १२ वधः ३६ तथा हे
म्नः ४ वर्णस्य ११ वधः ४४ वधैर्हीनं १० युतिवर्णेन १२ अविदितसुवर्णवर्णक १४ ऊनः २ एतेनोद्धृतः ५/२
स्वच्छेदेनभक्तमपवर्तितंवाकांचनंज्ञातंभवति। ५। इहापिसंयोगवर्णताडितहैमैक्यामिति हृतसंयुतंहेमवर्ण
वधहीनमित्यज्ञाताज्ञसरणार्थं संयोगवर्णकेऽपिप्रतिसुवर्णयुत्पन्नोनतुसंख्यानाभिनिवेशी तत्रासौहेमगण
हृतः नतुहेमगणवर्णकास्तावन्तः एतेनायतुल्ह्यते नदज्ञातकांचनकृतंभविष्यति तस्मात्संयोगवर्णताडि
तहैमैक्यं हेमवर्णवधहीनंक्रियमाणमृणंजायते इहत्वृणकोषीस्ति अत्रैवसावशेषादज्ञातकांचनवर्णकद्व

८१

यापकर्षः नष्टाशितं श्रुतिवर्णेनाविदितस्तुवर्णवर्णेनेति अपकर्षश्चोत्कर्षहेतुरिति न्यूनमयमपकर्षः पंचगुणग्रासी
त उक्तोन्ययाद शांवशिष्येरत्रिति विपरीतविधिनाद्वाभ्यां दशभक्ताः पंचभवंति लब्धमस्तानकांचनप्रमाणं जायते।
इतिदर्शितार्थमाषकद्वयाज्ञानेन्यासः ५ । १२ ३ । ११ ४ । १४ ३ संयोगवर्णेन १२ हैमैकं १२ ताडितं १४४ हेमवर्णव
धेन १५· हीनं क्रियमाणं न पततीति विपरीतनष्टाशोध्येशेषमृणं ८ युतिवर्णेन १२ अविदितस्तुवर्णवर्णः ५
उन इति शोध्यमानो नष्टाध्यतीति विपरीतनष्टाशोध्येशेषमृणं ३ पतेन न न ८ उत्तमिति ऋणमृणहतं धनं
भवतीति धनापवर्तो स्वच्छेदे नवभागापवर्तितेनेवा लब्धस्तुवर्णं माषेद्वौ . अथेदानीं यत्रैहेमविभागः वर्णविभेदः युति
वर्णश्च ज्ञायते न च हेमपरिमाणविभागस्तत्राह। वर्णान्तरयवभक्तमानेमाषात्मकेशलाकायाः एकादिगुणादयय
वहेत्क्रमादथ महेमाप्तिः॥ एष्यकिस्यनकनकसंबन्धिनोर्वर्णयोरन्तरेण षोडशगुणेन यायवीकृतेन भक्तेमा
षात्मकेन उनर्वस्तुसंख्यात्मके शलाकायामेनकवर्णापचयक्रमजिज्ञासायामेकद्विव्यादिगुणेन त्रययवस्ते

क॰
श्री॰
८२

62

क्रमादपकृष्टवर्णिककांचनलाभः।८ नहिशुद्धशलाकामाषकादिप्रमाणशुद्धमकांचनप्रमाणमर्यादापद्य
ते यदि नूपचयक्रमेण जिज्ञासा तदानीं चयवहन्ते क्रमात्परमहेमाप्तिरपि भवति। उदाहरणं द्विमाषक
शलाकाभिः कर्तव्या वर्णमालिका अवधयाप्यवृद्धंयंपावत्पादवर्णद्वयात्क्रमात् ततः षोडशकादिभ्यो
दशकाच्च कियत्कियत् गृह्यते गणयित्वा शुध्यदिवेल्सितं उच्यताम्। कनकव्यवहारिणां वर्णमालिका भ
वंति यास्तु अवधयात्परमवद्वयपर्यन्तस्तुवर्णिवर्णिकमालाः क्रमात्क्षपचीयमानवर्णिकाः शलाकाउम्भिता
भवंति यासां यस्याः कयमउकरोति जिज्ञासितकनकनिकाशलत्तद्वर्णिकं तत्कनकमवधार्यते सावर्णमा
लिका निजाभिप्रायवशात्पादह्रासवर्णिक द्विमाषकशलाकाभिः षोडशवर्णकात्प्रभृति दशकांचनं याव
त्केनविच्चिकीर्ष्यते ते न च तस्याभिमतशलाकावलीविरचनोचितमावन्मावदपचयान्तवर्णिकांचनमाशिथ्य
यथरुयकं भवंति यदि गणितमिदमारम्भणीयं स्यात् केवलं तु किंचित्षोडशवर्णकं किंचिदयदशवर्णकं

कनकस्यसमस्ति। ताभ्यामन्तरहेममाषकद्वयेन कनीयः कनकमाषकद्वयेनचाष्टयवक्षयगतपञ्चशलाकाग्रु
लं सिध्यति अन्तरालवर्त्तिन्यस्तु त्रयोविंशतिः शलाकाः ताभ्यामेव कनकाभ्यां सप्तदिनाभ्यां समावर्त्तनयुक्त्या
साधयितव्याः तत्र तत्रायते पादोनषोडशवर्णक शलाकैव ताभ्यां कनकाभ्यां कियत्कियदुपादाय कर्त्तव्येति
ततोप्यर्धषोडशवर्णिकायावत्सपाददशवर्णशलाका करणेन्यासः २ शलाका। माषकप्रमाणं १६।१०।
उपादानकनकराशी २ यवीकृतः त्र्ययपादः ४ वर्णस्य १६ अस्यचवर्णिकस्य १० अंतरं ६ यवीकृतं ९६ पले
नमाषात्मके शलाकामाने २ भक्ते ४८ त्र्ययवैः ४ हृते स्वांशेनापवर्त्तिते १२ पादोनषोडशवर्णक शलाका
कर्माणि अधमहेममाषकशलाकाः ४८ परिशेषाल्लब्धमुत्तमकाञ्चनमाषक १२ मानं २३ अनयोरेवं वर्णयोरे
वंप्रमाणयोः कनकयोः समावर्त्तनविधिना पादोनषोडशवर्णलाभः कनकयोर्योगपिण्डेमाषकलाभइति ॥
स्यात् द्वयेऽधमोत्तमहेममाषकानामष्टचत्वारिंशत्स्या पर्यायत्वा द्विमाषकशलाकास्तु त्रयोविंशतिः कर्त्तव्याः अतो

का॰ श्री ६२

तमहेम्नोमा २४ तयाधमहेममा २४ अथद्वितीयांशलाकामर्धषोडशावर्णिकांकर्तुमिच्छतितदा एवंसद्वादशभा
गोद्विगुणोधमहेमांशः यावद्यथाक्रमगुणत्रयत्रिगुणः चतुर्गुणः पंचगुण इत्यादित्रयोविंशतिगुणान्तः तदर्थमे
कादिगुणत्रयवहनेइतिज्ञातम् एकाद्यादिगुणितत्वेन त्रयवर्णगुणाभावेन तदवसानादधमभागभूयस्त्वात्
ननुवर्णकह्रासान्वेषणइदंतावदधिगतम् षड्वर्णह्रासेद्वावपिमाषकौ यदिकानिष्टकनकस्यभवतः तदापाद
वर्णह्रासेकिमिति अत्रषड्वर्णह्रासस्यज्ञानपरिमाणत्वात्प्रमाणत्वं ज्ञातंपरिमाणंद्वौमाषकौफलराशिः शेषः
इच्छाराशिः आद्यन्तयोस्त्रिराशावभिन्नजाती प्रमाणमिच्छाच फलमन्यजातिमध्येतदन्त्यगुणमादिनाविभ
जेत् न्यासः ६।२।१/४ अंत्यगुणितमिति १ आदिनाविभजेदिति १/२ एवमुत्तरशलाकास्वपीच्छाराशिंद्विगु
णितंविधायफलमेववाच्यादृत्वाधमहेमलाभोभविष्यति यदिसुवर्णपदेवशलाकावलीकर्तुमिष्यते तदाच
तुर्विंशतिभस्यानेपादद्विपादादिहज्जाह्रासांशस्यानेनत्र्यंशकमेवेच्छाराशिंकृत्वाचैराशिकीयगुणाभागहा

63

रविधिं करिष्यामः तदन्तप्रकारं प्रतिनिवर्त्य किमिति प्रकारान्तरमाश्रितवानाचार्यः उच्यते तावत्प्रकारा
न्तरम् एषएवप्रकारः तथाहि परमहत्त्वयष्ट्वपरिमाणं प्रमाणराशिमेव कृत्वा परिशिष्टेणाधमहेम च मध्यम
राशिमिदं निबद्धवान् वर्णान्तरयवभक्ते मानेमाषात्मके शलाकायावर्णभागन्त्वयस्य वेक्काराशित्वंमत्वेदं कृ
तवान् एकादिगुणान्त्ययवहृते इति एषयवीकरणं किमर्थम् लौकिकव्यवहारोपलक्षणार्थम् वर्णस्यैषा
उष्णायवाइतिहि लौकिकोव्यवहारः एवमन्यैरपिव्यवहारैर्गणितं विधेयमिति तत्रवक्ष्यमाणवर्णकोष्टयवक्कांव
नराशीयदित्तः तत्राभ्यामेकस्येष्टपरिमाणं कनकभागं गृहीत्वान्यदीयकनकभागंसंयोगवर्णनाडितहेम
कं हेमवर्णावधहीनम् श्रुतिवर्णोनाविदितस्ववर्णवर्णाहृतं कनकमित्यनेन तत्त्वेणानेष्यामः तथाचस्या
पनम् १८ | १० | ६२ श्रुतिवर्णः अतोलब्धं २२ लब्धेस्मिञ्श्रुतिवर्णानयनान्यत्यय इति तत्किमर्थमिम
दमारभ्यते उच्यते भवेदेतदेवं यदि शलाकामाषकप्रमाणमात्रमन्त्यं तत्स्यात् एवंसमप्रमाणानियता

क॰ श्री॰ ८५४ भिप्रायेणाक्रमपरिहीनवर्णिकाभूयसीरपि शलाकाः प्रदर्श्येदानीमस्तानप्रमाणावर्णिकं केवलमुपलभ्यमानसं
योगप्रमाणेनान्याभिमतांशसंयोजनया गुणितवर्णकस्तानवर्ण्या कनकगुडिके चिकीर्षिते लोके उपलभ्यमानप्र
माणानद्वर्णिकानयनं करोति। सैकांशभक्तवर्णैनद्गुणितांशोनयोः द्वयोरन्योन्यम् स्वगुणितस्तौ तौ व्यस्तौ ह
मेव गुणौ पृथक्स्याताम्॥ गुडिके परस्परं तेन यथाक्रमभागान्विते प्रकुर्वीत सैकांशाहतेन वर्णिकगुणिते गुडिके
हृते वर्णौ॥ अन्यस्यामन्यदीयांशसंयोजनासमुत्थौ यथोदितौ गुणितवर्णकौ तैरेवांशैः सैकैः पृथक्पृथग्भक्तौ
तैरेवांशैः हृतयोगैः पृथक्पृथग्गुणितौ तयोर्गुणितवर्णकयोः पृथक्पृथक्स्थापितयोरन्योन्यं यतः शलाका
तदंशानद्वर्णिकोन्यत्र लसम्यद्गयः ताव्वेवं हतविशुद्धौ राशी स्वगुणितस्तौ प्रथमद्वितीयव्यत्ययेन स्थापितौ गु
डिकासंयोगादितप्रमाणसंख्यागुणितौ पृथग्गुडिकाप्रमाणे स्याताम्। अथ वर्णानयनार्थं द्वितीयस्यानस्थि
ते गुडिकाप्रमाणे परस्परं यथाक्रमभागान्विते प्रकुर्वीत अपरिकीर्यां वद्योमेति स्तधानेयदंशस्तेपः ततोस्थपात

64

तेनकार्यम्‌ अत्रोदपि हि समगुञ्जायामेव परकीयांशक्षेपः कर्तव्यः नाहृष्टेनैव नियमेनास्य गणितस्य प्रवृत्तत्वात्‌
नापिपरकीयंक्षेपयुक्तंगुडिकाभागान्प्रक्षेपापेक्षाक्रकारणात्‌ येभागैर्व्विभक्तगुडिके हृतेनेः सैकैर्भक्ते
यथाक्रमंश्रुतिवर्णगुणिते तथैवगुडिकाप्रमाणभक्ते पृथग्यथाक्रमंवर्णकौभवतः।उदाहरणम्‌ चामीक
रगुडिकेद्वेसमसूलेपंचमाषकेयोगे द्वित्र्यंशार्धश्रुतेवान्योन्यंदशनववकवर्णेते॥द्विविधेनस्तुवर्णगुडिकेतुल्य
कर्षविक्रयधनेपरमेवंड्योजनायांपंचमाषके आद्यायामन्यदीयत्रिभागद्वयस्यतदीयार्धस्यवाद्वितीयायां
संयोजनेक्रमाउपलक्ष्यमाणाद्दशनववर्णके तेएवंवर्णकनवकगुडिके पृथक्कीदृक्प्रमाणेकीदृग्वर्णेवान्या
सः हेमगुडिके २ श्रुतिकनकमाषाः ५ द्वितीयासंबन्धिनः प्रथमायांक्षेपः ३ प्रथमासंबन्धिनोद्वितीयायां
क्षेपः १ प्रथमायांश्रुतिवर्णकः १० द्वितीयायांश्रुतिवर्णकः ९ वर्णः १० सं योज्यांशाभ्यां ३ सैकाभ्यां ५
भक्ताः ८ तथावर्णाः ९ संयोज्यांशेन ३ भक्ते ८ संयोजनीयाभ्यामेताभ्यामंशराशिभ्यां ३।२ गुणितौ ४।३।

का॰ तयोः ६।८ व्यत्ययेन लयः ३।२ व्यत्ययेन लयः ३।२ भुक्ता ५ स्तितौ ३।२/५।५ व्यस्तौ ५।३/५ । हैमैकेन ५ गुणितौ
प्री॰ स्वच्छेदेनापवर्तितौ २।३ एते गुडिकाप्रमाणे अथ वर्णानयनं आद्या २ द्वितीयायाः २ त्रिभागेन १ द्विगुणेन २
६५ अन्विता ४ सैकांशे ५/३ हृता ५/३ आद्यवर्णेन १० गुणिता २४ गुडिकाप्रमाणेन २ भक्ता १२ लब्धः प्रथमावर्णकः अ
थ द्वितीय सैकांशेन ३/२ । हृता ३/२ वर्णकेन ४ गुणितं २४ गुडिकाप्रमाणेन ३ भक्ता लब्धस्तद्वर्णकः ८ एवं जाते
65
१२।८/२।३ | अनयोर्गुडिकयोः सममूल्यतानुसरणं पंचराशिकेन कार्यं यथा द्वौ माषकौ द्वादशवर्णकौ यदीष्टमूल्ये
रूपमेव तावल्लभेते तत् द्वष्टवर्णिकास्त्रयो माषाः किमिति न्यासः १२/२/२ ८/३/३ नीते फलेन प्रथमत्वमिति । लभ्यते द्वि
तीयामूल्यं प्रथमपत्तसममेव रूपं फलं १ एवं प्रथमपत्ते राशेपतरं मूल्यस्यानेपिक्त ताफलतुल्यता
दृष्टवा अथवास्मिन्नेव प्रश्ने सप्तमाषके गुडिकायोगे सैकाष्टभक्तवर्णोत्तत्क्रु [illegible] गुणितांशौ तयोः लयोर्न्योन्यमू स्वच्छ।
गुणितौ व्यस्तौ [illegible] तुल्यमेव ततो जाते ३/५।३/५ । हैमैकेन ७ गुणौ ४/५।३/५ एते पृथग्गुडिके आद्यायाम ६५

यात्रयाया
२ अर्धेऽत्र
वितायं +

नष्टयोर्द्वितीयात्रिभागाद्वयं ४/५ | संयोज्य २८/५ | द्वितीयायामाद्यार्धं १/५ | संयोज्य २८ मैकाशाभ्यां ५/३ | ३/२ | क्रमाद्दि
भज्यमं ४४/२५ | ५९/१५ | क्रमाद्गुडिकाभ्यां ४४/५ | २१/५ | भक्ताल ब्धौ वर्णौ १२।८ | अनयोः ५ समतुल्यता तु सरण्या
पूर्ववत्पंचराशिकेन कार्यं अथ द्वितीयोदाहरणं ॥ विद्रुन्त्व ४/५ | २१/५ | णा गुडिके समविक्रये द्वयोगे प्रमाणमि
हमास्करमाषकाः स्युः पंचांगभागपादभागयुते च तेवात्स्यां द्विवाकरदलाधिकपंक्तिवर्णे । हेमवर्णगुडिके
तुल्यक्रयविक्रयपनेस्तः समग्रयोजनायां द्वादशमाषकप्रमाणे आद्यामन्यदीयसप्तभागपंचकसप्तदीयपंच
भागसवाद्वितीयायां योजने क्रमाद्यपलक्ष्यमाणद्वादशसार्धदशवर्णे तेपवंवर्णे कनकगुडिके पृथक्कीदृ
क्प्रमाणे कीदृग्वर्णे के न्यासः हेमगुडिके २ द्युतिकनकमाषाः १२ द्वितीयासंबंधिनः प्रथमायांक्षेपः
५/७ | प्रथमासंबंधिनो द्वितीयायांक्षेपः ५ प्रथमायांद्युतिप्रथमकः १२ द्वितीयायांद्युतिवर्णकः २१/२ | वर्णः १२ सं
योज्यांशैः ५ | सैकैः १२ | भक्तः ७ तथा वर्णः २१/२ संयोज्यांशेन ५ | सैकेन ९/५ भक्तः ९५/१२ | सं योज्याद्वाभ्या

वर्णकगुणे
१९८/५ | ५०४/२५

क० मताभ्यामेशराशिभ्यां ५|१ ३|५ क्रमात्तगुणितौ ५|१०५ ८० तयोः ३|१०५ १२ व्यत्ययेन तत्वयः ३|१५ ८० ५५ १२ स्वगुणाभ्यां ए गुणितौ
श्री० ३|१५ ५५ ५५ १०८ व्यस्तौ ५५ १०८ ३|१५ ५५० छेदैकेन १२ गु णितौ ५५ ३|१५ १२ ५५ स्वच्छेदेनापव र्तितौ ५|१०|पते
९९ गुडि काश्माणे प्रथवर्णकानय नम्॥ आया ५ द्वितीयायाः ७ सप्तभागेन
१ पंचगुणेन ५ अन्विता १० सैकांशेन १२ ऊना २०|१२| वर्णिक १२ अगणिता ७० गुडिकाश्माणेन ५ भक्ताल्लब्धस्त
66 द्वर्णिकः पवं द्वितीया ७ प्रथमायाः ५ पंचभागेन १ अन्विता ८ सैकांशेन ६|१ ऊना ५० द्वाभ्यामपवर्तिता २५|३
वर्णिक २५|१ गुडिका ७ भक्ता १० लब्धस्तद्वर्णिकः पवं जातं २५|५| सममूल्यतानुसरणं च ६|१ पूर्ववत्पंचराशि
कात्। पषेच द्वितीयउदाहरणश्लोकष्टीकाकृतास्वटीकायां न व्याख्यातः॥ करणसूत्रमार्यापूर्वार्धं॥ स्वगु
णितनछेदेनाप्तहेनहत्वाप्टथक्फलावाप्ते ५ यं व्यवहारमुदाहरिष्यति तत्र दीयद्दृतानाश्रयणेन निर्देशं करो
तिप्रदेयफलराशिभ्यां प्रतिपद्यते उप्पते से तत्प्रते इति प्रदेयो बीजं तत उत्पत्तिः फलं तेन यत्र पुरुषे र्यथासंभवं ५९

पृथक्पृथग्बीजमानीयैकीकृत्यैकस्मिन्नेव देशे संहृतं तत उत्पन्नं फलं यथास्वबीजविभागेन तैर्विभक्तव्यं
तत्र बीजानां पृथक्स्थापितानां मिश्राणां द्वितीयस्थाने परिकर्माष्टकविधिना योगः कार्यः तेन योगेन तानि बी
जानि पृथक्पृथग्भाज्यानि ततश्च फलेन गुणनीयानीत्येवं तैः पुरुषैर्यथास्वबीजानुसारं फलं लभ्यते उदा
हरणं द्वौ त्रयः पंच चत्वारः प्रस्था बीजस्य तत्फलं शतद्वयं रूपोपेतं तत्र किं स्यात् पृथक्पृथक् एकस्य
रूपस्य संबंधिनौ द्वौ बीजप्रस्थौ द्वितीयस्य त्रयः तृतीयस्य चत्वारः चतुर्थस्य पंच ते चतुर्दश प्रस्थाः संहृताः
ततो दशाधिकशतद्वयं प्रस्थानां फलमुत्पन्नं तस्मात्कस्य कियत् फलप्रस्थाः स्थापनं २।३।५।४ मिश्रफ
लं २१० प्रक्षेपयुतिः १४ एतया प्रक्षेपा भक्ताः

२	३	५	४
१४	१४	१४	१४

फलेन २१० सर्वेषां संबंधिना समच्छेदेनाप
वर्तितेन १५ गुणिताः ३०।४५।७५।६० लब्धानि पृथक्पृथक्फलानि। अत्र प्रक्षेपाणां फल
विभागेन ज्ञायन्त इतीच्छाराशिः ८ युतेर्ज्ञायन्त इति सा प्रमाणराशिः फलमध्यमो राशिः न्यासः १४।२१०।

क॰ स्त्री॰ ९७ २।३।५।४। अंत्यगुणितमिति यथा स्थापितं राशिं गुणयेत् ४२०।१०५०।८४० आदिना १४ विभजेत्

४२०॰	८२०॰	१०५०॰	८४०॰
१४	१४	१४	१४

अपवर्तनाज्ज्ञाताद्धा लब्धं ३०।७५।६०। एवं त्रैराशिकादपि सिध्यतीत्येतत्प्रकारानभिज्ञानस्य
मीदं सूत्रं उदाहरणम् एकस्यार्थं सस्यांशोन्यस्यापरस्य नवभागः सप्तदशशतानि एतं पृथक् पृथक् किं भवे
त्तेषां एकेन षड्रूपेणार्थदत्तं अपरेण तु त्रिभागः अन्येन तु नवांशः तेन युताः सप्तादशाष्टादशभागाः सहते
उत्थाः सप्तदशशतानि प्रस्थानां प्रसूतवंति तेषां कस्य किं यत्तः फलभागा इति न्यासः

१७	१७००	१	१	१
१८		२	३	९

प्रक्षेपाणां फलविभागो न ज्ञायते इती ब्धा राशिः तद्गुणे ज्ञायते इति सा प्रमाणराशिः फलं
मध्यमराशिः प्रमाणराशेश्छेदांशाविपर्यये विधाय छेदेन सप्तदशकेन मध्यमराशिं सप्तदशशतात्मपव
र्त्य प्रमाणराशिमध्यमराशिघातेन पृथक् प्रक्षेपा गुणनीया जाता ये ते अर्थस्थाने भागाः ९०० त्रिभागस्थाने ६०० नव
भागस्थाने २०० एवमेव च फलविभागास्तैः प्रक्षेपाश्चानेतव्याः यथा न्यासः ३।४५।७५।९० प्रक्षेपयुतिः १४

67

फलयुत्या २१॰ हृता: फलविभागा: पृथग्भवंति | ५/१४ | ३/१४ | ५/१४ | ३ | यथाप्रक्षेपयुत्यानया १४ पृथक् पृथग्गुणि
तास्तानि: ८।३।५।४ यथाप्रक्षेपविभाग: अथ यत्र के षां चित्प्रक्षेपा ज्ञायंते फलविभाग: केषां
चित्फलविभागा ज्ञायंते न तत्र प्रक्षेपविभाग: ज्ञातफलांशो पृथक् प्रक्षेपेषु गुणस्तु पृथगेव यथा अज्ञातफ
लेषु द्विक त्रिक चतुष्केषु प्रक्षेपेषु अज्ञातप्रक्षेपेषु पंचसप्तनौ फलयाते ज्ञातफलमिश्रे द्विशोत्तरशतद्वये न्यासः
ज्ञातफलांशाः २।३।४।७५ २१॰।७५। अत्र केवलत्वादैक्यं नास्ति अनेन फलयोगः २१॰ ऊन १३५ प्रक्षेपयुत्या
हृत: १५ पृथग्ज्ञातफलांशे ७५ भाजक: भागलब्धं ५ प्रक्षेपा: ५ तेषु एवं पंचदश शेषप्रक्षेपानां गुणकारः
लभ्यंते फलांशा: ३०।४५।६॰ यत्तत्सजातीयभागाहार्हविषयमभिहितं विजातीयविषयमाह॥ मूल्येन प्राप्तेन
हृते पृथगंशागुणे विधि: सर्व:॥ नानापण्यपार्थिनाप्तेसापण्यनामासंकीर्णतयोर्भांतरालमात्रो यथा स्यात् एप
मिदं द्विगुणांत्रिगुणांवे तेषां वे किंचिन्मूल्यं वणिजे दत्ते तत्क्रमेण न्यायहीयतामिति तत्र पण्ये: पृथक् मूल्यै

क॰ भाव्यमिति पण्येन मूल्ये हृते पण्यरूपे मूल्यमानयेत्तयो यस्माद्द्विगुणस्त्रिगुणो वेष्यते समराशिस्तथा कार्यः तल्लेख्या
श्री॰ यां यथास्थिते नैव भाव्यम्‌ ततस्तयो राश्योर्योगेन हृतानीतं मूल्यं विभजेत्तयथोक्तस्य प्रतिहृतप्रक्षेपात्फलेन हन्यात्‌
९८ पृथक् फलावाप्तिरिति एतेन नयातयाच्चवस्य यां मूल्यविभागः कृतो भवति तदनंतरं लब्धमूल्याः समस्तात्‌ प(
68
णमिच्छाराशिं कृत्वानीतस्तात पण्यं एव विपण्यं शेषं प्रमाणराशिं लभ्यते क्रयिकदेयः पण्यांशः उदाहरणम्‌ ॥ मुद्गा
नां कुडवाः सप्त लभ्यंते नवभिः पणैः पणेन कुडवस्यार्धं तंडुलानामवाप्यते ततः पणत्रये सार्धे गृहीत्वाशु वणिग्म
म तंडुलानामथ यच्छांशं मुद्गानां च द्विसत्वरं ॥ मुद्गा बहुविधाः संति उत्कृष्टापकृष्टाः अतो येषां सप्त कुडवा नवभिः
पणैर्लभ्यंते तेषामथ येषां तंडुलानां कुडवार्धं पणेन लभ्यते तान्मुद्गांस्तदर्धांश्च तंडुलान्मे प्रयच्छ यतो मानाउभयतो
मूल्यमिश्रिनमिदं सार्धं पणत्रयं तेषां स्यामीति न्यासः | ३ ७ | १ १ २ | ३ २ | पणत्रये सार्धे परभागानुबंधकर्म मूल्ये ७ प
णेन हृते ७/२ तयाम्मूल्ये १ पण्येन १/२ हृते रूपेच्छेदन हृते छेदगमो भागभागविधिः आद्ये एषां ९८

शेन गुणे ५/३ द्वितीये २ तृतीयांशेन १ गुणे २ सर्वो विधिरित्येवमर्थो न्यासः ५ । ७ । ५/३ । १/१ । १/२ भागाहरेण युतिः ३२/३
पतयान्तेन नाम्न प्रवर्तिताः ५/१८ । ५/१८ । मिश्राङ्कः । गुणा ९३/३२ । ४५/३२ पतद्युतिः पण त्रयेसार्धंभवति
लब्धमूल्यमिति भावः । इदानीमतः पण्यपरिमाणविभागः तथा च नवभिः पलैर्यदि सप्त मुद्गकुडवास्त
त्रिषष्टिभिः पणैर्द्वात्रिंशद्भागैः किमिति न्यासः ९ । ७ । ६३/३२ लब्धं ४९/३२ तथा पकेन पणेन यदि तंदुलकुडवार्ध
त्रदेकोनपंचाशत्पणद्वात्रिंशद्भागैः किमिति न्यासः लब्धं ९८/३२ ४९/६४ तंदुलेभ्यो मुद्गा द्विगुणा एवेति ॥
अन्यदुदाहरणं । रूपेणार्धपलं हिंगोः पिप्पल्यास्तु पलद्वयं शुंठ्याः पला निस्सैतानदेहि रूपेणैकेन समान
हिंगोर्यस्यार्धपलं रूपेण पिप्पल्या यस्याः पलद्वयं रूपेण शुंठ्या यस्याः पलसप्तकं रूपेण तं हिंगुं तां पिप्पलीं ।
तां शुंठीं समभागस्थितां देहि इदं च सर्वमूल्यं रू १ गुणः १ मूल्ये १ पणेन १/२ दत्ते २ तथा मूल्ये १ पणेन ७
दत्ते १ मूल्यमिश्रं १ । भागाहरयुत्या ३१/१४ दत्ताः प्रक्षेपाः २८/३१ । ७/३१ । २/३१ । फलेन १ हत्वादिति तदेवस्थितं पतद्युतिः

क॰ श्री॰ ६५

६९

पणोभवति लब्धमूलमिश्रविभागैः इदानीमत्रपव पणपविमाणविभागाः तथाचद्रूपेणाचद्दर्धपलंहिंगोरष्टाविंशति

भिः सप्तत्रिंशाङ्गभागैस्तत्किमितिन्यासः | १/१ | १/१ | २८/३७ | लब्धंहिंगुभागाः २४/३७ रूपेणचेत्पिप्पल्याः पलद्वयंतत्सप्तभिः स

प्तत्रिंशाङ्गभागैः किमितिन्यासः | १/१ | २/१ | ७/३७ | लब्धंपिप्पलीभागाः | १४/३७ | रूपेणचेत्कुंकुमाः सप्तपलानितद्भा

गांसप्तत्रिंशाङ्गभागाःकिमि तिन्यासः | १/१ | ७/१ | २/३७ | लब्धंशुं ठीभागाः १४/३७ । करणसूत्रमार्यार्द्धं

कृतसमहरविभानांच्छेदगमेविक्रयाधिकः सेष्टः सोंत्याद्येहतोव्येकस्तुल्यहेरच्छेः क्रियोभवति वि

क्रीतशेषपणपेष्टपृथक्पृथग्विक्रयाप्तविन्तेच तुल्यहरणच्छिन्नेसमस्तधनलब्धिः क्रयोन्त्यः स्यात्॥ अस्तीहरा

शिर्यथाविषमधनानामपिषंसांसमेविक्रयेर्धेचसमेसमधनतासांकथंस्यादिति तेषांषंसायानिक्रयकर

णतुल्यानितानितुल्येनभागजातौच्छिन्नाच्छेदेनसंभवेच्छेदौ नाभ्यांच्छेदाशहृतिस्तुल्यच्छेदार्थमत्योन्य

मितरेनेनसहृत्याच्छेदीकार्याणि अच्छेदनेत्वच्छेदनमेच्छेदनस्याद्रूपंस्यादिति रूपेणच्छेद्यानि स्वभाव। ६५

सदृशच्छेदानि अनुपयुज्य च्छेदसाम्यकरणानि अथ तेषां कृतसदृशच्छेदानां सतां वा सदृशच्छेदा
नां तेषां सर्वेषां छेदा निराकार्याः रूपस्य तु छेदसाम्ये निवृत्तिः एवं कृते छेदलोपे यस्तत्र सर्वाधिको राशिः स द्र
व्येन एकद्व्यादिना सहितो विक्रयः विक्रयद्रव्यसंख्या भवति स च विक्रयो द्वितीयस्थाने स्थापितः अ
न्यार्द्धेण एव एव शेषमूल्येन गुणितो विरूपः विभिन्नानां छेदसमीकरणकाले यस्सदृशच्छेदः समुत्पन्न आ
सीत् तेन गुणितः क्रियो भवति क्रयकाले रूपलभ्यवस्तुसंख्येत्यर्थः एवं क्रियविक्रययोः प्रतिरूपं क्र
यसंख्यया मूल्यधनानि गुणनीयानि तथैव विक्रयसंख्यया भाजनीयानि लब्धं यथारूपं स्थापयेत् प्रतिभाग
शेषं शेषार्धेन गुणयेत् लब्धं लब्धेन यथा संयोजयेत् एवं समधनता जायते अथ प्रकारान्तरेण समधनता यथा
अनन्तरोक्तक्रमापक्रमेणैव तावत्क्रयविक्रयसंख्या आनीय मूल्यधनानि क्रयगुणितानि विक्रयविभाजितानि च
कृत्वा लब्धानि स्थाप्य कृत्स्नस्य भागशेषाणि इति तथा यदि तेषां लब्धकानां च तत्स्थेन राशिना अपवर्तनम्।

क॰ स्मिनतत्सर्वांशेनापवर्तयेत् जायतेसमधनता सर्वेषांप्रतिरूपमुत्पन्नधनंचास्यांसमधनतायांक्रयोऽत्रेयः क
श्री॰ मेमध्यागतः क्रयः परिभाष्यः उदाहरणं॥ एकत्रिपंचाविंशैसाम्यमथवात्रिभागणादार्थ॥ तुल्यक्रयविक्रयतः
७॰ समंसमस्त्वमर्थेत्रिकेशिष्टे॥ एकः प्ररूपएकविंशः द्वितीयस्त्रिविंशः तृतीयः पंचविंशः तैः कानिचिद्वस्तू
निपणेनक्रीतानि ततो हट्टे समानिसमानि विक्रीतानि ततस्तेषां किंचित्किंचिद्द्रव्यशिष्यजेन वस्तुरूप॰
भागैर्विक्रीणते समुदायेन तैः प्रतिवस्तुरूपत्रयेयनत्वेनकृतं तथैव चान्यैः शेषंशेषं विक्रीतं एवं समा
नोपपण्यंति यावत्समूललाभं धनं सर्वेषां समं तत्कथमानेतव्यमितिन्यासः

१	३	५
१	१	१

शेषार्घः २ सर्वेषांरूप॰
छेदत्वाच्छेदसाम्यात्कृतसमहरविंशानां छेदगमत्वं तं कर्मनोपादीयते एवं सत्येतेषां मध्ये पंचा
धिकाः सप्तकेनेष्टेन एतो विक्रयो ज्ञातः ९ द्वितीयस्थानेत्पार्घेण २ हृतः १८ व्यक्तः ७ तुल्यहरेण १७
णितः ७ एषक्रयः आभ्यां क्रयविक्रयाभ्यां समधनता ज्ञायते तथा चैकरूपविंशेन सप्तदशक्रमेण क्रीता ७०

निषट्क्रमेण विक्रीतानि लब्धं २ पणपशेषं ५ शेषार्धगुणनया ५५ प्राग्लब्धेन सह ७ त्रिरूपवित्तेन पंचपं
चाशत्क्रीतानि षट्सप्तांक्रमेण विक्रयाद्दृष्टावर्जितानि पणपशेषस्य ३ शेषार्धेन गुणनात् ९ पूर्वार्जितेन सह
७ पंचरूपवित्तेन पंचाशीतिः क्रीतानि षट्सप्तांक्रमेण विक्रयाच्च तत्र दृष्टार्जितानि पणपशेषस्य १ शेषार्धेन
त्रिकेण गुणनात् ३ अनंतरोत्पादितेन ७ इति सर्वे समधनाः अन्यदुदाहरणं ॥ एकः पुमान् रूपत्रिभा
गधनः द्वितीयो रूपचतुर्भागधनः तृतीयो रूपार्धधनः तेषामपि क्रयविक्रयसाम्ये पणपशेषार्धे त्रिकेस
मधनता दृष्टा साकीदृशाभ्यां क्रयविक्रयाभ्यां न्यासः १/३ । १/४ । १/२ शेषार्धः ३ चतुर्भिस्त्रिभिः षड्भिः क्रमेण
सच्छेदानां गुणनाज्जाताः पतेन सवर्णीकृतच्छेदाः ॥ ४/१२ । ३/१२ । ६/१२ छेदगमे ४।३।६ अत्र सर्वाधिको
राशिः षट् स एकेनैकेन युक्तो ७ विक्रयः पणपवहितीयस्था नेष्टंतार्धेन ३ हतः २१ एकः
२· तुल्येन तदर्धेन गुणितः २४· पणक्रयः एताभ्यां क्रयविक्रयाभ्यां समधनता भवति तद्यथा एकस्य रु

क॰ श्री॰ ७१ 71

षसाधनं १/२। चत्वारिंशदधिकेन शतद्वयेन गुणितं २४०/२ लब्धे छेदेन भक्तमपवर्तितं वा भवत्यशीतिः ८० अ
तो रूपेण समानां समानां विक्रये एकादश रूपा ११ णि प्राप्यंते ११ पण्यपोषेत्रयमेतत्पार्थेण हृतं ९ अ
नंतरामे संयोगोर्न्या विंशतिः २० द्वितीयसाधनं रूपपादः १/४ पंचचत्वारिंशदधिकेन शतद्वयेन गुणितं २४५/४
लब्धे छेदेन भक्तोऽपवर्तितो वा षष्टिः ६० अतो रूपेण समानां समानां विक्रये अष्टौ रूपाणि प्राप्यंते पण्य
शेषं चत्वारः ४ एते शेषार्थेण त्रिकेण ३ हृता द्वादश १२ अनंतरामेषु ष्टस्मसंयोग्य जाता विंशतिः तृतीय
साधनं रूपार्धं १/२। एतच्चत्वारिंशदधिकशतद्वयेन गुणितं २४०/२ लब्धे छेदेन भक्तमपवर्तितं वा विंशत्युत्तरं १२०
अतो रूपेण समानां समानां विक्रये सप्तदश रूपाणि लभ्यंते १७ पण्यशेषं रूपमेकं १ एतच्छेषार्थेण त्रिके
ण ३ हृतं त्र्यं एव एतानंतरामेष्ठ सप्तदशस्य १७ संयोगज्जाता विंशतिः २० एवं सर्वेषु समयनतां जातां अ
यम्यथमोदाहरणे प्रकारांतरेणापि द्विपांतरेण समयनतांतरं दर्शयते तद्यथा तान्येव विंतानि ॥३॥५ सपव ७१

शेषार्धः ३। अत्रविंशेषुपंचाधिकानिशतेनद्विकेनयुतानि ७ पद्मविक्रयः पद्मप्रवद्वितीयस्थानस्थितः अं
त्यार्धेन ३ हृतः २। त्र्येकः २० पद्मक्रयः पताभ्यां क्रयविक्रयाभ्यां धनानामेषां ।८।३।५ गुणभागाभ्यां ला
भः क्रमेण २।८।४। पण्यशेषाणि च ९।४।२ पद्मविक्रयाम विज्ञानां पण्यशेषाणां च तुल्येन द्विकेनाप
वर्तनमस्तीत्यपवर्तिता ३।४।१ येवसमधनता सैव क्रयः तथा चैकरूपधनस्य १० अतो रूपेणसमा।
नां समानां विक्रये रूपमेव लभ्यते पण्यशेषं २ अंत्यार्धेन हृतं ४ अनंतरामेलितं १० द्वितीयपुरुष।
स्य क्रयः ३० अतो रूपेण समानां समानां विक्रये लभ्यंते रूपाणि ४ पण्यशेषं २ अंत्यार्धेन हृतं ८
अनंतरामेलितं १० प्रथम तृतीयपुरुषस्य क्रयः ५० अतो रूपेण समानां समानां विक्रये लभ्यंते रूपाणि स
म ७ पण्यशेषं १ अंत्यार्धेन हृतं ३ अनंतरामेलितं १० अस्यामेव समधनतायां यदि शेषार्धच्छेदा भव
ति तदा विशेषमाह शेषार्धस्याच्छेदे च्छेदसमत्वं धनैः सहविदध्यात् क्रयविक्रययोर्न तेनायोन्य त्वच्छेदे

क॰ नसंगुणयेत् पणपणेषमल्पस्य यदिच्छेदो भवति तदा पणानां तस्य छेदसाम्यं कार्यम् तदनंतरं सर्वेषां छे
श्री॰ दलोपः अध्यधनानां मध्ये यो वा धिकः सहृष्टेन राशिना सद्भिनो विषयः एवमेव द्वितीयस्थानस्थे।
७२ नार्घेन पणैः सह कृतच्छेदसाम्यमल्पच्छेदेन हृतो निरेकः पणानां शेषार्घस्य छेदसाद्दृश्यपहृतेतयः स
हृष्टाच्छेदस्तेषां च लोपिन स्तेन गुणितः क्रयो भवति इयं तेश्चाक्रमेनं कर्म कार्यं इहत्यस्त्वयं विशेषः प
नावनेत्तरोक्तो द्विक्रयविक्रयौ ह्याव पितल्पेनतेनच्छेदेन पणशेषार्घसंबंधिना गुणयेत् एवं क्रयो द्विवारंगु
णितो जातमेकवारं तु विक्रयः एताभ्यां क्रयविक्रयाभ्यां शक्तिकोक्रयन गुणपणशेषार्घ्यः पुरुषाः सम
पनाजायंते॥ यथोदाहरणं॥ इंसापणं चत्वारिं मध्यार्घ द्वित्रिपंचरूपाणि सहपाक्रयविक्रयतः स
मपनतार्यैव शिष्टार्घे। एकः सार्धरूपपणो द्वितीयो द्विरूपपणस्तृतीयस्त्रिरूपपणश्चतुर्थः पंचरूपपणः
तैः स्वस्वपणानुसारेण समार्घाणि वस्तूनि क्रीतानि यत्परिमाणानि रूपेण लभ्यंते तानि प्रथमेनार्घ्यधगुणा ७२

निहितीयेन द्विगुणानि तृतीयेन त्रिगुणानि च तुर्येण पंचगुणितानि वस्तूनि गृहीत्वा विक्रयस्थानं गत्वा सम्मा
र्घाणि विक्रीतानि तेभ्यः शेषवस्तूनि शेषाणि वस्तूनि च एकेकं रूपार्घेण विक्रीय समधनता प्राप्ता कथं स्यादिति
न्यासः ३ । ४ । ३ । ५ । २ । १ । १ । १ । एतानि धनानि गुणा एव शेषार्घः १ । २ एतेषां सर्वेषां छेदसाम्येन तदपगमे च कृते न्यासः ३ ४
।६।१।५। एतानि धनानि शेषार्घः अत्र च तेषां यथिकराशिर्दश १० इष्टेनैकेन १ सहितः ११ एष
भविष्यविक्रयः एष एव द्वितीयस्थानस्थः ११ अंशार्घस्थानीयेन एकेन १ हतः ११ एकेन विहीनः १० तुल्ये
न धनेन गुणे शेषार्घसंबंधिना हरेण द्विकेन २ गुणिते २० धनशेषार्घसंबंधिना द्विकेन २ एतौ क्रयविक्रयौ ।
क्रमान्नेडितौ क्रयविक्रयौ भवतः तत्र क्रियः २० छिन्नः ४ विक्रयः ११ छिन्नः २२ एताभ्यां क्रयविक्रया
भ्यां तन्मूलधनानां पुरुषाः समधना भवंति तद्यथा प्रथमपुरुषेण षष्टिः आनीतानि द्वाविंशतिर्यो विक्रीता
नि लब्धं रूपद्वयं २ एवं शेषं १८ शेषार्घः प्रतिरूपमर्घमिति रूपा एव अष्टादश लब्धानि अनंतरदर्शितला

कु॰ मेयोजितानि दश १० तथा द्वितीयपुरुषेण यतीतैः क्रीतानि ८ एतानि द्वाविंशतिशो विक्रीतानि लब्धं रूपत्रयं त्र
श्री॰ पणपशेषं चतुर्दश १४ शेषार्घः प्रतिरूपमर्घमिति समरूपाणि लब्धानि ७ अनंतरप्रदर्शितलाभे योजितानि १०
७३ तथा तृतीयपुरुषेण विंशत्यन्नरसानं क्रीतं १८ एतानि द्वाविंशतिशो विक्रीतानि लब्धं रूपपंचकं ५ पणपशेषः १०
अतः शेषार्घः प्रतिरूपमर्घमिति लब्धं रूपपंचकं ५ अनंतरप्रदर्शितलाभे योजितं १० तथा चतुर्थेन शतमष्टयं क्री
तं २०० एतद्द्वाविंशतिशो विक्रीतं लब्धं रूपनवकं ९ पणपशेषं २ शेषार्घः प्रतिरूपमर्घमिति लब्धं रूपमेकं १
समनंतरप्रदर्शितलाभे संयोज्य दश रूपाणि १० इत्थं जाताः समधनाः ॥ करणसूत्रमार्याद्वयं ॥ क्रमशो यथो
क्तजीवानसपणाये दिष्टैकजीवमूल्येन तेभ्यः पृथक्स्वमूल्यं विशोध्य शेषं तथा हन्यात् इष्टां विनाल्पवृच्छाय
यात्तदैक्येन तल्पेनेच्छायाः तद्गुणमूल्यहतावपि नष्टिष्टमणां यथा ह्युदुणा॥ यत्र पृथक्पृथग्जातमूल्या
नां जीवनोपणानां जातीयानां सजातीयानामपि वोत्कर्षापकर्षवशादेव पृथक्पृथङ्मूल्यानां तथा अजीव ७३

तामपि रूपखण्डनापरिहारेण क्रयविक्रयकर्मणि तत्तत्पण्यसमुदायसंख्यानियमः समुदायमूल्यनियम।
श्च भवति तत्र प्रतिप्राणि मूल्यं ज्ञायते न तु कियता कियन्तः यैरेकीकृतैः समुदितप्राणिसंख्यानियमो नोल्लं
घितः स्यात्समुदितप्राणिमूल्यसंख्यानियमश्चेति तदर्थमिदं सूत्रं तत्र यावत्ता यावन्तः प्राणिनो लभ्यन्ते तन्मू
ल्यानि प्रश्नोक्तक्रमेण स्थाप्यानि प्राणिनश्च यावत्ता यावन्त आनेतव्यास्तत्प्राणिसंख्या तद्धनसंख्या च प्राणिनां
मध्यादेकं प्राणिराशिं लोपयेत्। तन्निविष्टस्वमूल्यप्रमाणेन पकस्य प्राणिनो यद्भवति मूल्यं तेन शेषान्प्रा।
णिनो गुणयेत् अनेनतव्याप्राणिसमुदायसंख्या च ततस्तेभ्यः पृथक्पृथक्स्वस्वमूल्यानि अनेनतव्यप्राणिसमु
दायान्मूल्यसमुदायं विशोधयेत् ततः स्वस्वमूल्यविश्लेषोद्धृतराशीन्प्राणिसमुदायराशिवर्जं स्थानत्रयेणेष्टैर्भि
न्नैर्भिन्नैरेकरूपैर्वा गुणकैर्गुणयेत् यथा तत्समकलपिंडश्छेदराशितुल्यो भवति छेदराशितुल्यतालाभहते
यथास्थानं गुणकेष्वलब्धेषु सर्वान्राशीन्निवर्तयेत् प्रश्नोक्तक्रमेणैव प्राणिन आनेतव्यास्तत्समुदायं प्राणि

क॰ श्री॰ ७५ तस्मानेतव्यतत्समुदायंप्राणिमूल्यानि आनयनार्थंयत्नेन स्थापयेत् ततोनिजनिजस्थानप्रामगुणकैः पृथक्
स्थितान्प्राणिनोगुणयेत् उक्तमूल्यानिच ॥ ततः प्राणिपिंडमिश्रितैः पातयेत् शेषंलब्धप्राणिस्थानेगुण
कौ नन्नात्तइत्यगुणस्थानेतत् तच्चपरिशेषादेवलभ्यते अपरिशेषेतस्यलोपएवस्यात् नचत्तदिष्यते ना
पितद्गुणात्मकेद्गप्यते तेषांप्राणिनामानयनान्नह्न्येषांचनियमितसंख्याधिक्येनव्यवस्थोल्लंघनात् ॥ उ
दाहरणं॥ त्रिभिःपारावताः पंचपंचभिःसप्तसारसाः सप्तभिर्नवहंसाश्चनवभिर्बर्हिणस्त्रयः राजपुत्र
विनोदार्थंरत्नात्तामूल्यंयथोदितं यातेनैकेनद्रम्माणांजीवानांशतमानय॥ केनचित्कश्चिदित्थंनियुक्तः य
थास्यराजपुत्रस्यैवंविधोभिप्रायोजातः यथाशतंतानांशतेनमयाक्रीडितव्यं येशकुंताः केचित्पाराव
ताः अपरेकुक्कुटाअन्येहंसाः इतरेमयूराइति तदभिप्रायसंपत्तयेद्रम्मशतेनगृहीत्वायथोक्तपक्षिण
तमानयेति सकर्मकवस्तुद्रम्मशतमादायक्रयस्थानंगतस्तत्रपश्यति यथात्रिभिःद्रम्मैःपंचपारावता ७५

अथांते पंचभीरूपैः सप्तऊकुऊदाः सप्तभीरूपैर्नवहंसाः नवभीरूपैस्तयोमयूरा इति तद्दृष्ट्वा सोऽसंसायते यथा
कियद्भीरूपैः कियंतः शकुंतामयाक्रेतव्याः तत्र क्रेतव्यप्रतिमिश्रणं तस्य विभागेन तत्रायते ज्ञातं इनदि
घ्नते इती ब्धा रूपशतानां त्यागेन प्रतिशत तस्योपादेयत्वादपी ब्धा तं तेषां विभागे त्र्यात्तेन तन्मूल्यविभागो ज्ञास्यते
तत्रापितावच्छ्शः प्रतिशतनस्यविभागो ज्ञेयो यथा तन्मूल्यमिश्रमपि रूपशातं भवति अन्यथा प्रतिशतव्यव
स्थापनमिष्ट्या सिध्येदेव तत्रापि प्रतिविभागशेषात्मूल्यविभागशेषो व्यवस्थाप्यो नतु मूल्यविभाग
त्प्रतिविभागः प्रतिरूपाणि जीवेनात्वेंडादुघ्यांते मूल्यात्तत्पदि सकलं भागात्मकं रूपात्मकमेव वा न कश्चि
च्छेषः स्थापनम् ५।७।८।३।१०.. अत्रेष्टस्यैकस्य जीवस्य यावत्तस्य मूल्यं त्रैराशिकात् पंचयावत्ताय
दित्रिभिरेकः पा ३।५।७।८।१०.. वत्तस्मात्कियंते ति न्यासः ५।३।१ लब्धं ३/५ अनेन प्रतिस्थानानि गु
णयित्वा जातम् २५/५ । २७/५ । ४९/५ । ३/५ । एभिः पृथक्पृथक् मूल्यानि भ्रोष्यंते यथा ५ । २१/५ अस्मात्स्वमूल्यं ५

एतच्छ्राध्येनच्छेदसमं कृत्वा २५/५ । शोध्यते न च शुध्यतीति विपरीतशुद्धिं विधाय शेषमृणात्मकं ५/४ । एवमस्याभ्योपिय
था ८/५ | ३९/५+ | २../५+ | अत्र ऋणगतैर्शातद्वयं पंचभक्तमिच्छावं २../५ तद्वर्जयित्वा शिष्टस्थानत्रयं तैर्ऋणकैर्गुणयेत् यैस्त
दिच्छास्थानतुल्यं भवति तत्र च तेर्गुणकाः ५।५।४। तत्र च तत्वैकेन चत्वारः पंचांशगुणिताः षो
डशपंचांशा भवंति १६/५ । तथा पंचकेनाष्टौ पंचांशगुणिताश्चत्वारिंशत्पंचांशा भवंति ४०/५ । अस्यासंभवत्वापवर्तने
एषां राशीनामिच्छागनः शोधयिष्यमाणत्वात्कालेच्छेदसाम्यप्रकरणमायोजीत्यते एषां राशीनामिच्छा।
स्थानस्य च सार्थमात्रे भवत्स्वेभिन्नैर्भिन्ने | ७/९ | ३/२ | १२/२ | १२/२ | १२/३ | छेदसाम्यं कृत्वा छेदनिवृत्तिं केचित्कुर्वन्ति ऋण
गतत्वसाम्यपि ऋणं निवर्तयंति च एतद कृतत्वे च तुल्यनैकेन केनचिद्राशिना यदि पवर्त्यं
च्छिद्यं नैतच्छिद्यं तथापि इति तदभिप्रायात्कृतेवं अकृते तु यथोक्तमेव अथ च तत्वैकेन षड्विंशत्यंशांशगुणिताश्च
त्वारिंशादधिकं शतं पंच भागा भवंति १४५/५ । एतेषां राशीनां योगः शतद्वयं पंचभक्तं भवति सार्धंते चेच्छा

राशिना तस्मात्कुक्कुटाः कुक्कुटमूल्यं चतुर्गुणं कार्यं हंसास्तन्मूल्यं च पंचगुणं मयूरास्तन्मूल्यं च चतुर्गु
णं ततश्च जातं एते कुक्कुटाः २८ हंसाः ४५ मयूराः १२ शुकाः ८५ एषां शतस्य चांतरं १५ एते पारावताः
त्रिगुणा जाताः लब्धं पक्षिणः १०० तथा कुक्कुटमूल्यं २० हंसमूल्यं ३५ मयूरमूल्यं ३८ शुकाः ९१ अस्य
शतस्य चांतरं ९ एवं पारावतमूल्यं त्रिगुणं जातं लब्धं पक्षिमूल्यं १०० अत्रैव गुणकाराः ३।५५। ॥॥ पारावतस
गुणिता भवंति अथवा ५।४।८ अन्येपि गुणकाराः संभवंति यैः क्रमशःकरणगतपंचो शवत्व
कादयो गुणिता इष्टाः समा भवं ८।४।४ ४।५।४ २।८।४ ति किंतु तैः प्रश्नोक्तपक्षितन्मूल्यगुणनायां क्रियमाणायां ३।४।३ १३
तत्पिंडं पक्षिशतं मूल्यं रूपशतं न्यात्सकदाचित्रिः शेषत्वाद्गुणपक्षितन्मूल्यस्थानेष्वनं
जायते यथा चत्वारो शेषट्काति तिदशकद्विकचतुष्कसंगुणिताः इष्टापातद्वयस्य योगो भवंति
किंत्वेतैः प्रश्नार्थे कृतगुणनेषानाद्विस्त्रहो विधीयमानायां पक्षिशेषलब्धमूर्ती वगुणपदे जायतेऽन्यतम

क॰ श्री॰ ७९

76

कदाचिद्धरणं जायते यथा पंचविंशाद्गुणिताश्चत्वारोऽष्टौ तथाकृतिः षष्ठाम् १ इच्छा
समाः सुरर्थः प्रश्नोक्तस्त्वगुणयाम्निश्चरणं एवं विधानां चाद्गुणस्थाने त्वक्षरणकारि
णामन्यगुणकानां सामान्यतः संग्रहोयं केश्चित्पठितः त्रिंशत्ववाधिका रूपं रूपं
चेति क्रमेणाद्गुणाः आद्योऽन्त्योनेतरो मध्य एक हृद्यापरः स्थिरः आद्यानवाना
मध्यास्तु प्राग्वदंत्याः सरूपकाः यावद्द्वयादि चत्वारः सर्वे मीत्वेर्णकारिणः
तथा एकविंशतिराद्यस्तु रूपमेकं त्रयस्तथा आद्योऽन्त्योनामध्य एकहृद्यान्य
स्थिरएव च एषामुद्देशतोन्यासः॥ ॥ अष्टौऽन्त्यनरसंगुद्धास्त्वयो रूपेत्तराधि
काः चत्वार एवेत्याद्यास्तु गुणकाः शेषकारिणः॥ अथ करणप्रदर्शनं॥ तएव
चत्वारः पंचभागाः ४ | एकान्नचत्वारिंशता ३९ गुणिताः १५६ तथा न एवा

५ +५

३९	१	१	३०	१	२
३७	२	१	२८	२	२
३५	३	१	२६	३	२
३३	४	१	२४	४	२
३१	५	१	२२	५	२
२९	६	१	२०	६	२
२७	७	१	१८	७	२
२५	८	१	१६	८	२
२३	९	१	१४	९	२
२१	१०	१	१२	१०	२
१९	११	१	१०	११	२
१७	१२	१	२१	१	३
१५	१३	१	१९	२	३
१३	१४	१	१७	३	३

७९

शेषे पंचभागाः ६/५ । एकेन गुणिताः ६ । तथा षड्विंशत्पंचभागाः ३६/५ । एकेन गुणिताः ३६/५ । एषां योगः [illegible]/५
भवत्येतद्विद्यासमं किं न गुणकक्रमात् ऊक्कुटादयो गुणिताना यंते यथा ऊक्कुटा ताः २०३ ।
हंसाः [illegible] मयूराः ३ एते युताः २८५ शतात् १०० न स्युः प्यंतीति विपरीतं शोधयताऽवशेषं मूल्यं १८५ अगुणपा
रावतस्थाने जायते न चैतदिष्टं तथा ऊक्कुटमूल्यं गुणितं १९५ हंसमूल्यं ७ मयूरमूल्यं ९ युतानि १२१
शतात् न स्युः प्यंतीति विपरीतं शोधयताऽवशेषं मूल्यं ११५ पारावतमूल्यस्थाने जायते न चैतदिष्टम् एषा
अगुणस्थाने कल्पितेऽत्पत्तिः अथ शून्योत्पत्तिः प्रदर्श्यते यथा तत्र पव गुण्याः क्रमाद्दशभिः १ द्वाभ्यां २ चतुर्भिः
४ गुणिता भवंति ४०/५ । १६/५ । १४४/५ । युताः २[illegible]/५ इत्थं तत्पाश्च किं तु ऊक्कुटा भवंति ७ हंसाः १८ मयू
राः १२ युताः १०० शतात् त्रिवर्गशेषं पततीति पारावतस्थाने शून्यं जायते तथा ऊक्कुट
मूल्यं दशगुणितं ५० हंसमूल्यं द्विगुणितं १४ मयूरमूल्यं चतुर्गुणं ३६ युतो १०० शतात् त्रिवर्गशेषं

क॰ श्री॰ ७८

११	१५	१
९	१६	१
७	१७	१
५	१८	१
३	१९	१
१	२०	१

१५	४	३
१३	५	३
११	६	३
९	७	३
७	८	३
५	९	३
३	१०	३
१	११	३

यतीतिपाटावतमूलस्थाने ऽनन्तं नायते तस्माद्देवं विधानगुणका
नपास्येत् अन्यान् शक्तीयात् तत्रश्रयन्तलाघवार्थं समगुणानां
स्थलस्यगोपलक्षणमाह: यथा। अन्योनात ... तत्र
नामाधिकोगुण: । गुणितायगुणितान्योनामेवमेवच चिंतयेदि
ति एतच्च प्रश्नादेवविचिंत्य इच्छासास्य करणवेलायां तेषु स्थाने
षु तदभ्यधिकगुणकेन द्वादशगुणकेन गुणने अनयो: स्थान
योरेकचतुर्भागगुणने इच्छासाम्यं भवति तत्वकेनत्वावृंदत्र्यतियत: ऊकड्डराशत्तरशीतिर्भवंति शेषेषु
गुणितेष्वपि पकोनतरमात्रं भवति किंतु नर्गुणितेष्विति ॥ ॥ अन्यदुदाहरणं ॥ द्वाभ्यामेकं त्रिभि:पंच
तथैकेन फलद्वयम् दाडिमाम्रकपित्थानामर्घीत्याशुतमानय ॥ द्वाभ्यां रूपाभ्यामेकं दाडिमं लभ्यते ॥ ७८

तथात्रिभीरूपैः पंचाम्राणि तथैकेनरूपेण द्वेकपित्थेइत्येवंलभ्यानामेषांदाडिमाम्रकपित्थानांसमुदायोत्वं

डितफलशतात्मकोरूपाणामशीत्याक्रेतव्यः तत्कथमितिन्यासः

१	५	४	१००
२	३	१	८०

अत्रफलेष्वेवजीवेषु

कल्पितेष्विष्टमेकस्यदाडिमस्यमूल्येनरूपद्वयेनफलस्यानत्रयेणगुणि तेदाडिमस्थानेव्यापास्ते

जातम् १०।४।२०० एतेभ्यः पृथक्स्वमूल्येषुभक्तेषुजातमेतत् ७।३।१२ मुक्तस्थानद्वयंद्वादशकेनगुणिते

मुक्तं १२ इत्थात्तुल्यमेव आम्राणिवपंचद्वादशगुणितानिषष्टिः ६० तथाकपित्थेद्वेद्वादशगुणितेचतुर्विं

शतिः २४ युतिस्त्वत्तरणीतिः ८४ एतस्यांफलशतान्द्विशुद्धायांशेषंषोडश १६ अनेनेदाडिमस्थानेनिविश

का॰
श्री॰
७८

78

ते तथामूल्यंत्रीणिरूपाणिद्वादशगुणितानिषट्त्रिंशत् ३६ कपित्थमूल्यंरूपमेकंद्वादशगुणितंद्वादश १२

गुणितरष्टचत्वारिंशत् ४८ एतत्संख्यारूपाणामशीतेर्विशुद्धायांशेषंद्वात्रिंशत् ३२ अनेनदाडिममूल्यस्याने

निविशते अथवाम्रकपित्थानांचेत्तेगुणकाः

गुणनादिकंयथोक्तवत्कृत्वाइष्टैर्गुणकार्यैः

९	३६
३	३३
६	२८
७	५

एवमन्यैरपिइष्टैकप्राप्यंतरमूल्येनशेषस्यानेषु

प्रश्नविभंगः कार्यः ॥ ॥ करणसूत्रमार्या॥

मंदगतिशीघ्रगत्योर्दिवसस्यैकस्यगतिविशेषेण मंदगतेः पूर्वगतंभजेत्ततः काललब्धिः

स्यात्॥ ॥ ५८

अस्मिन्सूत्रेयद्यपिनैतदुच्यते यदुत्पत्तदीयस्य ८।१।९ कालस्यलब्धिर्भवतीति तथापिमार्गतुल्यतायाः कालल
ब्धिरित्यर्थाद्गम्यते यतोमंदगतिशीघ्रगत्योर्मेलापादन्यत्रप्रथमतएवाभ्यर्थ्यते एकोमंदगतिरपरः शीघ्रग
तिः कथमनयोर्मेलापइत्यत्रहिसंरम्भेवबुद्धिर्भवति यदिवावक्ष्यमाणसूत्रेणसमागमकालार्थेनसाहचर्या
दिदंसूत्रंमेलापकारणार्थंप्रतीयते अथवाकाललब्धिरित्यनेनाभिहितं कालाल्लब्धिः काललब्धिः पूर्वप्रस्थि
तस्यपश्चात्प्रस्थितेनसाकंकालवशेनैवभवति अतिमंदगतिरपिहिपूर्वप्रस्थितश्चेदुत्पन्नतापिद्वितीयएवका
लवशेसमापद्यते सेषामंदगतिशीघ्रगत्योर्मार्गतुल्यतेत्यंभवति यतोमन्दशीघ्रयोर्गतीअश्रान्त्कालपरिछिन्न
तेदिनप्रापयितव्यकार्य ततस्तयोर्दिनगतिसंमितयोर्गत्यंतरमादद्यात तेनमन्दस्यशीघ्रप्रस्थानादपक्रमित
मार्गप्रमाणंभजेत भागाप्तंशीघ्रेणमंदस्यलाभकालोभवति उदाहरणम् योयानियोजनान्यष्टौदिव
सेदर्थपंचमैः तस्यषट्सुप्रयातेषुपादोनेषुदिनेष्वयः योजनत्रयमेत्यहासततन्मार्गगतिंगतः मिलिष्यति।

क॰ कदातस्यसमागमोभवितेतिगद्यतांताम्। यः किलदिनार्धसहितेनदिनचतुष्टयेनयोजनान्यष्टौप्रक्रामतितस्यदृष्टान्ति
श्री गतस्यदिनपादोनानिषड्दिनान्यतानि अथतस्यपश्चादपरः प्रत्यहंयोजनत्रयगामीप्रस्थितः सतेनप्रस्थिते
७९ नसहकदानिमीलनतांगमिष्यतीतिन्यासः ४ | ८ | ६ मतस्पूर्वगतेः पूर्वगतार्थस्थापनम् । १ । ३ शीघ्रग
तेर्ज्ञायमानदिनगतिस्थापनम् मन्दगतिस्थाप २ | | ४ नेसार्धानांचतुर्णांपरभागानुबन्धविधिनारूपांशस
79
वर्णेनेष्टतेजायते ९ तथापादोनानांषण्णांपरभागापवाहविधिनारूपांशसवर्णनेष्टतेजायते २३ प्रथम
न्दगतिदिनगत्यानयनेनार्थन्यासः ९ | ८ | १ | यद्यर्धपंचमैर्दिनैर्योजनान्यष्टौगच्छतितदैकेनदिनेनकिमि:
त्यत्रजिज्ञासा एकदिनगमनायागतेः अर्धपंचमदिनगमनागतिर्ज्ञायते इतितेषांप्रमाणानां ज्ञातागतिर्मध्यमा
राशिः तत्रप्रमाणराशेश्छेदांशविपर्यासकृतेप्रभागवत्कर्मणालब्धं १६ एषामन्दगतेरेकदिनगतिः शी
घ्रगतेस्तुज्ञायतएवदिनगतिर्योजनत्रयंयो । ३ । एतयोर्दिनगत्योस्तुल्ये ९ नभागजानाविति सावर्ण्यान्तरकार

णाल्लब्धं ११ अयंगतिविशेषोभाजकत्वयापेक्ष्यते इतिच्छेदांशविपर्यासेहृतेस्थापितः ११ यस्यासौहरस्तन्मंदग
तिसम्बन्धिपादोनदिनषट्कानिर्वर्तितगमनंसाधयितुंन्यासः १ | १८ | ३ पादोनदिनषट्कस्यगतिर्ज्ञायतेइतित
सेच्छानम् एकस्याङ्घ्रिर्ज्ञायतेइतितस्यप्रमाणंज्ञातागतिमे ५ धर्मोराशिः अत्रप्रमाणहरांशरूपस्यरूपच्छेद
नस्यभाजकत्वेच्छेदांशविपर्यासस्यकारणाकरणयोर्विशेषोनास्ति नापिगुणभागहारयोर्भवतिकश्चिद्रूपेणगु
णितांविशेषइतितस्यैलापवन्न्यायः ततोरूः रूपेण गुणभागयोरविशेषात्त्रार्थस्तल्लोप्यस्यादिति।
एवंनिवर्तितेरूपेमध्यमराशेःषोडशकास्मिच्छाराशिच्छेदेनचतुष्केनापवर्तयेत् जायते ४ | २३ अनयोरंशव
धच्छेदवधभक्तः ९२ इदंमंदगतेःपूर्वंगतंदिनगतिविशेषेणभाजकत्वात्स्थापितेनगुणयेत् तत्रगुणस्य
च्छेदेनगुणकस्यांशौ तुल्यावितितल्लोपः ततोगुणकच्छेदेनगुण्यांशेभक्तेभवति ९२ एषमंदगतिशीघ्रग
त्योःसमसमागोत्क्रमेणकालः अनेनलभ्यतेदिनानिषष्टि ६ घटिकाएकविंशतिः २१ शेषकाएकोनपंचाशत् २

क॰
स्त्री॰
८॰

80

४९ शेषं ६१। अथवा दिनचतुष्टयं सार्धप्रमाणराशिं योजनाष्टकं मध्यराशिपादेन दिनषट्कं चेच्छाराशिं कृत्वा
मंदगतेः सर्वगतमानयेत् तदेव लभ्यते ५।२ दिनगतिविशेषेण भागेन तदेव दिनघटिकाचषकादि लभ्यते क
रणसूत्रमार्यापूर्वार्धमाह दिनगतियोगार्धहृता मार्गादासे समागमे कालः अथ गतप्रमाणं मार्गं द्वयोर्मं
दगतिशीघ्रगत्योः प्रयत्नयोः यद्यपि मंदगतिपश्चात्कृत्वापरः प्रयाति शीघ्रगतिरततस्तयोः समागमो नास्ति
किंतु मंदशीघ्रगतिर्यथा नियतगंतव्यमार्गमतिबाल्यय दा स्यावर्तते स्तितदा तयोर्गच्छतन्यागच्छतोः समा।
गमः स कियता कालेन तयोः स्यादिति तयोर्मंदशीघ्रगत्योर्योगसंदिनगती साध्येत तस्तद्योगं कृत्वा दलयेत्।
तेन भक्तान्मार्गपरिमाणात्समागमे काल आप्यते दिनादिः उदयमभिप्रायः मंदगतिशीघ्रगत्योर्योजनादि मिलि
ते द्विगुणमार्गप्रमाणसमं भवति तयोश्च प्रतिदिनगसमागमकालगुणित इति तद्योगभक्तो द्विगुणमार्गस्तुल्य
कालप्रदो भवति तथा चैत्र राशिकं एकेदिनेन यदीष्टगतियोगो दश योजनानि प्राप्नोति यांतितत्योजनसातहयकि

यतेतिरश्मिभिः शतद्वये मतो विंशतिर्दिनानि भवेति यत्नमार्गो द्विगुणायित व्येतद्दक्षितेवसूत्रे दिनगतियोगार्धःकृ
नः सतदभिन्नार्थ एव यस्माद्यज्ज्ञगुणको भाजकश्छेदविधिना नविसृवतश्चन्याङ्कः ततश्च एव मार्गप्रदेशगतला
भोपिसिध्यति उदाहरणं॥ एकोनाधोयोजनान्यष्टौ यात्यन्यो योजनद्वयं योजनानां शतं पंथाः संगमः क्व समागमे
एककालमेकस्मात्प्रदेशाद्द्वौ पुरुषौ योजनशतप्रमाणं पंथानं गंतुं प्रस्थितौ तयोरेकः एकेन दिवसेनाष्टौ योजना
नियमाद्गच्छति द्वितीय एकेनैव दिवसेन योजनद्वयं गंतुं शक्नोति तयोः सोष्टयोजनः पुरो गच्छन् गंतव्ययोजन
शतपरिमाणं मार्गमतिवाह्य नस्य द्वियोजनस्य प्रत्यावर्तितव्यात्संमुखमागच्छन् कस्मिन् काले संगमं मेलापं भजतेति
न्यासः ८।२।१०। आदिस्थितेर्दिनगती अत्राष्टकद्विके तयोर्योगः १० अस्यार्धं ५ अनेन हृतान्मार्गात् १० ५ । आ
मे २० एषसमागमे संगमे कालः तद्यथा द्वियोजनस्तावत् विंशद्योजनानि एतेन कालेन प्रयाति अष्टयोजनस्तु ष
ष्टुत्तरं शतं योजनानां शतयोजनप्रमाणं मार्गमतिवाह्य योजनानां षष्टिं प्रत्यावर्तते एवं च लब्धे काले मार्गप्र

क॰ ग्री॰ ८८ देशोप्यानीयते यथाद्वेयोजने यद्येकेन दिनेन नद्योगन शान्तं क्रियते तिन्यासः ३।८।१०॥ मध्यम् १ अन्त्येन १०॥ गुणि
तं १०॥ आदिना २ विभजेत् ५॰ अथ यं वा शनादिनैर्यदि योजनशतं न हि न विंशत्या किमिति न्यासः ५॰।१०॥।२॰
मध्यम् १०॥ अन्त्येन २॰ गुणयेत् २॰॥ आदिना ५॰ विभजेत् ४॰ इति संगमकाले ज्ञाते मार्गप्रमाणमानीयते य
थादिनगतियोगार्धगुणात्संगमकालात्पथः प्रमाणं स्यात् दिनगतियोगार्धं ५ एतेनास्मात्संगमकालात्
२॰ गुणितान्मार्गो योजनानि १०॥ अथ संगमकालविभक्तान्मार्गाद्द्विगुणाद्गतिविशेषोन्या। मार्गात् १०॥ अस्मा
त्कालहृतात् ५ द्विगुणात् १॰ ज्ञातशीघ्रगत्या ८ विहीनात् २ अज्ञातमंदगतिरेषा अथानेयैव २ ज्ञातम
न्दगत्या विहीनात् ८ अज्ञातशीघ्रगतिरेषा॥ करणसूत्रमार्यापरार्धम्। पतितस्य भाटकार्धं दद्यात्क्षेपस्य
परिशुद्धिम्॥ सहसा पुनितस्याति वाहितमार्गांशानुसारेण स्वप्रमाणानुसारेण वा उपातिको नियमितभा
टकभागः पंचराशिकेनैव सेत्स्यति भाटकार्धप्रदानमनेयामिकं तत्र नयुक्तमिति स्वारम्भसामर्थ्यात्क्रमप्र

81

तिनस्य भाटकस्तानार्थमेतत् तदयमर्थः क्रमपतितस्याउगपक्षलिनस्याः वयविनस्तस्य स्तेनहद्रव्यस्यतैला
देशाउपातिकभाटकांशलोपेप्राप्तेऽर्धं दद्यात् अक्रमनिपाते हि तद्भाटकांशपूर्णं लभ्येत् क्रमनिपाते त्वारम्भात्
श्रुतिपरिसमाप्तिपर्यन्तं किंचित्किंचिद्दशाहानि क्रमेण शेषं शेषं वृद्ध्यैव भाटिकेऽन्ततो नास्ति लोपः अर्थे त्वय
मभिप्रायः क्रमवर्धमानस्य क्रमह्रासिनो वा सर्वेधनमात्रं तथानयस्तु तिदलं पदहतं भवति तद्यथा प्रथमदिने
येन रूपषट्कं दत्तं अनन्तरं द्वितीयेऽह्नि पञ्चैकरूपहीनानि यावद्दिनानि पंच तेन प्रथमदिने रूपषट्कं दत्तं यावत्
पंचमे रूपदशकं तद्योगषोडशकस्यार्धमष्टौ दिनपंचगुणानि चत्वारिंशद्दत्तानि भवंति तथा प्रथमदिने रूप
दशकं दत्तमनन्तरं द्वितीयेऽह्नि पञ्चैकरूपह्रासेन तिथि यावद्दिनानि पंच तेन प्रथमे दिने रूपदशकं दत्तं यावत्
पंचमे रूपषट्कं तद्योगस्य षोडशकस्यार्धमष्टौ दिनपंचकगुणानि चत्वारिंशद्दत्तानि भवन्ति तदेतच्चत्वारि
दिनानि प्रत्यहं दशदशदत्तानि। अष्टौ वा दिनानि प्रत्यहं पंच पंच दत्तो धनेन साम्यं भजेते तत्तिन्याय्यमेवार्धदानं

क॰ श्री॰ ८२

82

शेषस्य सर्वस्माद्विशुद्धस्य मार्गस्य प्रमाणानुसारानन्तं परिस्फुटमेवेति । उदाहरणम् ॥ ऊनपंचयोजनमन्यष्ठेनीय
मानेभूते सति शतद्वयेन तैलस्य पलानां पंचभिः पणैः तदर्धः सुविरं जातं तेन तैलं क्रमाच्च्युतम् पलानां
विंशतिः शेषो भाटकं किं प्रदीयताम् ॥ पंचभिः पणैरष्टौ योजनानि तैलपलशतद्वयस्य पूर्णे स्त्वह भाण्डेन नेयमि
ते धर्मस्थ्यधिद्वतान्यथिक्रमगलत्तैलेन गन्तव्यदेशं प्राप्ते न गलितशेषं तैलपलविंशतिर्दृश्यते तत्र किं तद्भाटकं दी
यतामिति गलितशेषयोर्भाटकानयनार्थं पंचराशिद्वयं यथा अष्टभिर्योजनैर्यदि पलशतद्वयस्य पणपंचकं त
दशीत्युत्तरशतस्य तैरेव योजनैः किमिति न्यासः ८ २०० ५ | ८ १८० नीते फले न्यस्ते त्रिमितिलब्धपणाः ९/२ तथाष्टभि
र्योजनैर्यदि पलशतद्वयस्य पणपंचकं भाटकं तदैव अष्टभिरेव योजनैर्विंशतेः किमिति न्यासः ८ २०० ५ | ८ २०
नीते फले न्यस्ते त्रिमितिलब्धपणः १/२ अत्राशीत्युत्तरशतस्य पतितत्वाद्भाटकः किमिति तद्भाटकं सू
९/२ दलीकृतं ९/४ शेषस्य विंशतेः परिशेषमिति शेषभाटकेन १/२ तत्संयोज्य भाटकदानमेतत् ११/४ अथोत्तलब्धौ

पलैर्हेशो भूर्षं ९ पणाभावात्काकिनीलाभार्थं चतुर्भिर्गुणिताः शाद्दतोलब्धं काकिनीत्रयं ३ लब्धे

भारके अज्ञातपतितैलार्थं न्यासः ८ ८ / ५ ४ नीतेफलेन्यपदामिति लब्धं तैलपलानि ११ एतद्भग

द्व्यादपास्य शेषं ९ एतद्द्विगुणं पतित २ · ४ तं १८ शतद्वयाच्छेषं विंशतिः शेषः तथा पतितमशीत्यु

त्तरं शतं तेन वर्तितं परिकल्प्य शेषं तैलेन विभज्य संयोज्य तैलपरिमाणं देशान्तरे शतेनाज्ञातके वर्तितेन

ज्ञातपणपंचकज्ञानमन्यदपि नीतेफले इत्यादि नैव कार्यम् ॥ करणसूत्रमार्या ॥ पूर्वोनापरदिनांश

न्फलाहतान्त्र्यन्तकैः पृथग्गृत्वा पूर्वोनापरे निद्ध्याहानं व्याहान्तिशेषणनास्ते ॥ दिनग्रहणं पेन्तकग्रहणं

चोपलक्षणार्थं तेन परिच्छिन्नकालाद्य क्रियानिर्वाहनानियमत्विनदानेनियं दिनग्रहणं वा पुरुषैर्मध्या

न्कालाद्यंशेन पूर्वोक्तेदेशाद्दिशास्तिशेषणन्यथावाच्यावर्तमानेतदानीमविकलमेव यदादेयं तदादान

विभागवैशम्यशास्त्रोक्तेन क्रियद्धानव्यं ग्राह्यमपि वाः विकलमेव यथाकाले धनक्रियायां वा संभूयस

क॰ श्री॰ ८३

वृत्तानां पुंसां येन कालाद्यंशेन कश्चित्कश्चिद्व्यावर्त्तते कालाद्यंशाय यथोपपन्नयोर्वा पर्याप्तसाव्यावस्थायिता
निर्जानन्पूर्वकालाद्यंशहीनाः समस्तपुरुषदेयमिश्रफलगणिताः पृथक्पृथग्व्यावृत्तपुरुषशेषाशेष
ज्ञोनन्पूर्वकालाद्यैस्तात्कालिकसंख्याभक्ता यथोपपन्नरूपा यावत्सम भवं पूर्वं पूर्वं पूर्वैः पूर्वपूर्वाभ्यां पूर्वेण
च संयुक्ता यावत्स्युः सर्वे नैकेनचिदिति ततस्तत्कालाद्यंशपर्यन्तव्यावृत्तपुरुषसंख्योद्धृतपृथक्पृथग्ग
णिताः स्थानानुक्रमेणान्तराले व्यावृत्तपुरुषदायखण्डविभागप्रमितयो भवन्ति उदाहरणं॥ एकेनाय
ममेकं द्वैयामे दृष्टमन्यपुरुषेण सन् दृष्टं यामत्रयमपरेण दिनांतमपरेण नर्तकं पुंसे देयानि रूपाणि
षट्त्रिंशन्नवतिः तस्याः किं केन पृथक् देयं दृष्टानुसारेण केश्चिद्वृत्तिभिः पुरुषैरभिनयवस्तूनि रूपार्थि
भिरेवं वचसा नटः समादिष्टो यथा त्वयाद्य सकलमेव दिनमस्माभिः प्रेक्षितैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ततः कु
तनियोगस्य नटस्य षण्णवतिर्दीनारा देया इति तत्कृत्वा स नटस्तान्प्रत्याह भवद्भिश्च नर्त्तिभिर्मह्यं षण्णवतिर्दीनारा दातव्या

83

अहंतावत्सकलमेवदिवसंनिजकर्मकरिष्यामि भवंतस्तुयदिकदाचिदस्मत्कर्तव्यागतपारंतेत्रामयथाद्या
वर्तिष्यंतेतदाकथमितिततस्तेनतमित्थमेवोचन् भवतांगीहूतंनैवेतन्नेयथासत्यमेवास्तुनूनमप्यत्नाहिनाहशपव
श्वेत्तकराततेताटशाएवकस्मिन्नपिप्रेत्तकलोचनपरंपरापातेनशुद्धंभवतिनचशुभंभवतिनान्यथातत्स्माद्योयांतरावा
वर्तिष्यंतेसमसमसमंरूपभागापन्नंसहस्रांशुसावेणविभज्यदास्यतिशेषंशेषंपुरुषंस्थापनिष्यतियावदस्यतएणंतस्था
यासर्वशेषंदास्यतियेनतत्तवषाएनवर्तते नूपमपिन्यूनंनभविष्यतीति अथतत्रहूचकानंतरंनेसावत्तुएंर्षुंसामग्रेसनंत
कोनर्तितंश्रेष्टेनायावद्दिनचतुर्भागोगतस्तदातेषांमध्यादेकउत्पन्नव्यापारोगतः त्रयः श्रेष्ठिकास्तिष्ठंतियावद्दि
नार्धमतिहृतं अथद्वितीयोपिपुरुषस्समुत्पन्नव्यापारोगतः यावद्दिनत्रिभागः प्रवृत्तः अथतृतीयोपिपुरुषउ
त्पन्नव्यापारोगतस्तत्रैकएवश्रेष्ठिकोऽवशिष्टो यावद्दिनंनंनैवसंपूर्णमितितत्रतेननष्टेनतावद्यथानियोग
पारंगमेनवेतनंमविकलमेवषाएनवर्तितंतामानेतस्यप्रेत्तकैःसमदर्शिभिः कियत्कियद्दातव्यमितिन्यासः ॥ ॥ ९

कु॰ श्री॰ ८५

84

१	१	१	१
१/५	१/२	३/४	१/१
५	२	२	१

देयं ९८ अत्र प्रथममेकैकः पुरुषो व्याहृत इति तानि रूपाणि यामचतुष्टयक्रमेण तेषामे
व दिनपाददिनार्धपादोनदिनदिनानां भविष्यद्गुणकत्वादुपरि न्यस्तानि यदुक्तं विन्यस्याधो
ऽल्पमिति प्रथमे दिनपादे चत्वारः प्रेक्षकाः ततो दिनदलांते त्रयः ततो दिनपादत्रयं द्वौ दिनां
ते यावदेक इति प्रेक्षकसंख्यापि यामद्वियामादिक्रमेणैव भविष्यद्भाजकत्वात्तेषामधः न्यस्ता छेदो हि भाज
को भाज्यायः स्यादित्यवगणिते रूपं इति सर्वेषु दिनभागेषु कथ्यमानं तत्रत्वात् ... नेकैकं दस्याम्येषु १/५ १/४ ३/५ ४/५
परमांत्यदिनभागः ४/५ पूर्वेण ३/४ ऊनः १/५ । स च दिनभागः ३/५ । पूर्वेण २/५ ऊनः १/५ । सोपि २/५ पूर्वेण
१/५ ऊनः १/५ । तस्मात् १/५ सर्वं पूर्वस्मात् पूर्वे ... प्रक्षत्तावेवस्थितिरिति जातं स्थाने चतुष्टये १/५ १/५ १/५ १/५ एतत्स्थाने
चतुष्टयं फलेन ९९ पृथक्पृथग्गुणितं स्वच्छेदेन ५ अपवर्तितं जातं २४ । २४ । ... । २४ प्रेक्षकः
५।३।२।१। क्रमादङ्कं जातं ८।८।१२।२४ ततः सर्वपरे २४ पूर्वेषु ८।८।१२। निहितेषु ५० ततो द्वादशासु १२।

पूर्वयोः ५।८ निहितयोः २९ ततोऽष्टके पूर्वस्मिन् ९ निहिते १४ घलांशस्सर्वाभावाद्यथास्वरूपमेव ९ तदिदंजातं
स्थानचतुष्टयं ९।१४।२९।५ एतच्चक्रमेण व्याहृतपुरुषसंख्यापकैकेन गुणितं तथैवेति लब्धोदान विभागः
प्रथमयामव्याहृतेन षड्देयानि द्विवार्थव्याहृतेन च तद्दशा त्रियामव्याहृतेन षड्विंशतिः सकलदिनव्याहृतेन पं
चाशत् पंक्तौ भवति षण्णवतिः द्वितीयोदाहरणं युगपत्कोशत्रितयं दशभिः पुरुषैः शतेनेनेतव्यां कोशे कोशे
तेभ्यो व्याहृताद्विविपंचनराः दशभिर्युगपद्वाहकैः स्वीनक्रोशानूह्य शतेनेनेतं युगपच्छक्तं तेयावन्तः क्रोशमेकं
दशापि पुरुषास्तत्रावुकाभासन् अथक्रोशांते द्वौ युगपद्वाहकौ व्याहृतौ अष्टौ वाहकाः शेषाः यावद्द्वितीयक्रो
शांतं ततोन्येपि त्रयः पुरुषा व्याहृताः पंचशिष्यास्तेयावत्सकलमार्गान्तमिति तत्र युगपद्वाहेन तावन्तो मा
र्गादर्धपर्यन्तवाहनभाटकेरूपमानं दत्तमेव तेस्तु युगपद्वाहकैर्विषमपरिश्रमैर्विषमवेतनं तेषामेकं कथं विभक्त
व्यमितिव्याहृतसंख्या मार्गभागसंख्या शिष्टवाहकसंख्या च पूर्वोदाहरणोक्तरीत्या स्थाप्यते व्याहृतिप्रदेशः

क॰
ग्रं॰
८५

व्या २	व्या ३	व्या ५
मा १/२	मा २/२	मा ३/२
वा ९	वा ८	वा ५

क्रमशोंत्रिभागः द्वौ क्रोशौ द्वौ त्रिभागौ त्रयः क्रोशा एकस्त्रिभागश्च निस्थापिताः यदर्थं सूत्रे दिनां-
शानि स्युक्तम् तत्र दिनग्रहणं कालावधेर्ज्ञापनार्थम्। तत्र प्रथममार्गभागः १/३। पूर्वेण ३/२।
ऊनः १/३। सोपि २/३ पूर्वेण ३/२। ऊनः २/३ तस्मात्तत्सर्वं पूर्वेणादः पूर्वेणैव प्रकृतौ तावदेव स्थितिरिति
जातं स्थानत्रये १/३ | १/२ | १/२ एतत्स्थानत्रयं फलेन १० पृथक्पृथग्गुणितं १०/३ | १०/२ | १०/२ | वा-
तानि वाहकसंख्याभिः १०।८।५ पृथक्कृते पृथक्कृतानि | १०/३ | २५/८ | २०/२ | एतेषु सर्वांत्यः २०/२
पूर्वयोः १०/३ | २५/८ निहितयोः ८५/२४ | ततो मध्यमः २५/८ | पूर्वेण १०/३ सहितो जातः ८५/२४ | प्रथमः सर्वा-
भावात्पृथक्तस्य एव १०/३ तदिदं जातं स्थानत्रयं | १०/३ | १५/२ | ८५/८ | एतत्क्रमेण पृथक्पृथक्प्रदेशतो व्याहृतवा-
हकसंख्याभिः २।३।५ गुणितं | १०/३ | ४५/२ | ४२५/८ | पथवाहकानां भाटकविभागः प्रथमस्य रूप
३। शेष १/३। ततीयस्य रूप २२। शेष १/२। ततीयस्य रूप ७० शेष ५/८ एतदैक्ये भवति भाटकम्॥

85

तृतीयोदाहरणं॥ शिवस्य पंचवक्त्रस्य पूजायां सर्व पंचके रूपत्रिमात्या पंचैव ब्राह्मणाः स्तोत्रपाठिनः निमंत्रि
ताः केनचित्तैश्चैकैकमुखपूजने समासेक्रमशो याताः तेषां कादक्षिणा वद॥ पंचवक्त्रस्य सदाशिवभट्टार
कस्य केनचित्पूजायां प्रस्तुतायां पंचस्तोत्रपाठिनः शतत्रयेण रूप्याणां दक्षिणया भगवत्स्तोत्रोपहारसंपाद
नायाभ्यर्थिताः ते कृतान्युपगमास्तत्पूजावसरे पंचापि युगपत्स्तोत्रं पठितुं प्रवृत्ताः यावत्प्रथमवक्त्रपूजासं
पन्ना ततएकः स्तोत्रपाठी समुपजातव्यापारउपपत्रं दक्षिणाभागं परिगृह्य गतः ततो द्वितीयवक्त्रपूजायां
चत्वारः स्तोत्रपाठिनः स्थिताः यावद्द्वितीयवक्त्रपूजांतं अथ द्वितीयोपि पाठकस्तथैव गतः शेषस्त्रयः याव
तृतीयवक्त्रपूजांतं अथ तृतीयोपि पाठकस्तथैव गतः, शेषौ द्वौ यावच्चतुर्थवक्त्रपूजा ततश्चतुर्थोपि पाठको
निवृत्त एक एवावशिष्टः पाठकः यावत्पंचमवक्त्रपूजा ततः सोपि निवृत्त इति तेषां को दक्षिणाविभाग इति अत्र
वक्त्रसमुदाया रूप्यत्वेन कल्पित इति प्रथमवक्त्रे पंच भागाः चतुर्थवक्त्रे चत्वारः पंचभागाः पंचमवक्त्रे पंचपं

क॰
श्री॰
८९

वभागाश्रितेषां पादकैः सह व्याहृतैस्त्रसहस्यापनं द्वयं ३॰ पूर्वेणापरदिनांपातानि कृत्वा जातम्।

१	१	१	१	१
१/५	२/५	३/५	४/५	५/५
५	४	३	२	१

५/५	५/५	५/५	५/५	५/५

पतत्पृथक्पृथक्फलेन ३॰ गुणि तेगुणपङ्क्तेदेनपंचभिरपवर्तिते ९०।९०।९०।

९०।९०। पृथक्पृथक्क्षेत्तकैर्भक्तं १२।१५।२०।३०। ९० पतेषुर्वेपुक्तानाना: १२।२०।४०।००।

१२७। व्याहृतापकैकेन गुणिताल्लदेवेति लब्धादक्षिणाविभागः श्रुतिः ३॰ ननुप्रथमस्य पुरुषस्यतावत्प्रथमोदाहरणेषण्णवति मध्याद्यपद्यते रूपाणि षडुदात्तव्यानि यतः षण्णवतिस्त्रतुर्भिर्यत्र दीयते तत्रैकेनचतुर्विंशतिस्तत्रदिनचतुर्भागेन षडेवभवंति द्वितीयादीनितत्वान्यफलानि भवितव्यमर्हति तथाचसर्वेषां पंचराशिकेन्यासः

१	४
४	१
९६	

नीतेफलेन्यपत्तमितिलभ्यंतेरूपाणि ९ षण्णवतेः पातयित्वा शेषं ८७ अत्राप्येकेनदिनेनय दित्रिभिनेवतिर्दीयते तदेकेन पुरुषेणदिनपादद्वयेनकिमितिन्यासः

१	१
३	२
६०	१

नीतेफलेन्यपत्तमितिलभ्यते १५ पंचदशनवतेः शोधयित्वाभवंति ७५ अत्राप्येकेनदि

86

नेनहाभ्यांदीयते पंचसप्ततिः तत्रिभिर्दिनैः पादैरेकेनकिमितिन्यासः | १ | ३ ४ | श्रतो लाभात्तु पपद्यते | २२५ ८ |
पतन्येच सप्तते: शोधयित्वाशेषं २२५ ८ चेकेनदिनेनेद्रव्यकस्य पुरुष | ३ ४ | १ | स्यादेयं भवति चेषांपु
तिः षण्णवतिरिति अत्यल्पमिदन्तु च्यते इदमपि वक्तव्यं यत्तु तत्र षोडशभागभागी प्रथमः पुरुषः त्रि
भागाश्च विंशतिभागद्वयभागी द्वितीयः द्विभागात्पादत्रयभागी तृतीयः रूपभागी चतुर्थः तेषां षण्णवति
र्देये ति प्रक्षेपगणितेनैव फलं सिध्यतीति तत्र यात्पदेव फलमस्तु तत्फलनार्थं चैष न्यासः | १६ | ९३ ८ | १ | फलमि
श्रं १ स्वयुति ९८ एतन्प्रक्षेपा नितिभवितव्यमेभिः फलैः | २८८ ९७ | ९५८ ९७ | १७२८ ९७ | ५६०८ ९७ | पृथक्श्चा लेयः
तथाद्वियदाप्रथमयामादेवैकः पुरुषो व्यावर्तते तदा ता त्कालिकेनैव विभागेन सर्वे
समयनभवाः तत्र यव्याहृतः पुरुषो यथा षड् ददाति एवमेन्यत्रयोपि षडेव दातुमर्हन्ति तावता काला
शेनतावन्तो द्रव्यकानोपकस्य या व्यवस्थां तां पुरुषांतरेषि न लंघने हेत्वाभावात् अतः प्रथमयामे प्रतिपु

कृ॰ रुषस्यांशदानोपपत्तेः चतुर्विंशतिः परिनिश्चिता भवति किंतु व्याहृतस्य तदनन्तदर्शानत्वात्तावदेव दानं अन्येषां
श्री॰ दानव्यांतरसहितं भविष्यति तथा च चतुर्विंशतिविहीनायां षण्णवतौ जातायामेकस्मिंश्च शेषे तु एके व्याहृते ह्रास
८७ मतिर्द्वयमिश्रमवशिष्यते त्रयश्च शेषकास्त्रयस्त्रयामाः ततो द्वितीययामान्ते द्वितीयपुरुषस्य व्याहृतस्य प्रथ
87 मयामोपपन्नं रूपषट्कं दानव्यान्तयानिर्णीतं स्थितमेव द्वितीययामे तु तस्य किं स्यादिति ह्रासमतेः पुरुष
विभागाच्चतुर्विंशतिः यामविभागादष्टाविति व्याहृति कामलश प्रथमयामोपपन्नषट्केन सह रूपचतुर्दश
कं प्रदातुमर्हति एवमन्यावपि॥ किंतु तयोरव्याहृतत्वाद्दानव्यान्तरसहितं भविष्यति तथा च ह्रासमतेरपि
चतुर्विंशतौ पतितायामष्टाचत्वारिंशद्द्वयमिश्रमवशिष्यते शेषकौ द्वौ यामावपि द्वाविति ततस्तृतीय।
यामान्ते तृतीयपुरुषव्याहृतिप्रसंगे तत्स्य प्रथमयामोपपन्ना निषट् द्वितीययामोपपन्नान्यष्टौ चेति च
तुर्दशकं दानव्यान्तयानिर्णीतं स्थितमेव तृतीययामे तु तस्य किं स्यादित्यष्टचत्वारिंशतश्चतुर्विंशति पुरुष

विभागात् चतुर्विंशतेर्यामविभागाद्द्वादशेति शाकेन यामद्वयपृथक्पृथगुत्पन्नदेययोगेन चतुर्दशाके
नसहषड्विंशतिमेव दातुमर्हति एवमन्योपि किंतु न स्याद्व्याहतत्वाद्द्वात्रिंशतरसहितं भविष्यतीति तथा चा
ष्टचत्वारिंशतः स्य चतुर्विंशतौ निष्टमायां चतुर्विंशतिर्विशिष्यते पुरुषविभागो नास्ति नापि यामविभाग इति
सा विभक्तैव शाकेन यामद्वयपृथक्पृथगुत्पन्नदेययोगेन षड्विंशत्या सहिता पंचाशद्देनस्य देयमापद्यते य
दनुसारेण सूचितवानाचार्यः पूर्वान्तरे निरस्यादिति यदेव हि पूर्वे वितरेत्तत देवान्तरेपि किंतु स्यामोप
पन्नदेयसहितमिति न्यायात् अथ यच्चोक्तं तत्पूर्वोनापरादिनो शान्फलाहतानि तत्रेको भिप्रायः अय
मभिप्रायः प्रथमोदिनो प्राप्यकयामात्मकः। सएव भागप्रमितये भवति द्वितीयस्तु द्वियामात्मको
यद्यपि तथापि शाकेन दिनभागेन सर्वेषां देयाया व्यवस्थायाः कृतत्वात् हि हीनएव स व्यवस्थापकोभ
वितुमर्हतीति यावत्सर्वांशः सर्वपूर्वविहीन इति यत्तु फलाहतानि तत्रेकोयं प्रकारः सत्यं यद्यपि पूर्वं

क· श्री· ८८

प्रथमयामपर्वफलेनन्यूनत्वउपपद्यतेतस्यतद्दासकलत्वात् यामांतरेषुतत्तस्याविहीनत्वान्नेति तथापिप्रथ
मयामहीनस्यकालस्यविभागत्रयस्यावेद्वितीययामस्त्रिभागउपपद्यतेतथाचह्रासमासस्यागुणनाच्छेदनापवर्त
नेचतुर्विंशतिर्भवति प्रेह्नितकैस्त्रिभिरपिभागाद्दयाविति किंतत्तस्याद्वितीययामस्यपूर्वोनापरद्विनोयानितिक्रि
ययाचतच्छेदत्वमवशिष्यमाणंचतुर्भागहीनत्वफलस्यकुर्यात् अतश्चतुर्भागाधिकपर्वगुणएवः कल्पितः अ
थोच्यतेप्रथमोयामश्चतुर्भागः द्वितीयस्त्रिभागः तृतीयोद्विभागः चतुर्थोरूपमितिकिंनसरूपेणैवस्याच्यते
षण्णवतिह्रासमासष्टाचत्वारिंशाच्चतुर्विंशाद्भिरेवकिमितिनशंप्यतइति उच्यते पृथक्पृथग्गुणस्त्रेण
गुणकस्त्रेणचक्रियमाणेमहत्क्लेशंकृतंस्यात् यथावंपंचवाणिचतुष्टयमेवसर्वसूर्वस्पृद्धिसहितंश्रेयः
स्यादिति॥ करणसूत्रं॥ भागैर्विभज्यरूपंपृथक्पृथक्तत्प्रयुतिंप्रकुर्वीत विभजेत्तनयारूपंवापीपरिवृत्तणेका
लः॥ यत्रकालस्याभिमतस्यभागैरंशैः किंचिद्वत्स्यपकैकशोपिसंपन्नाभिमतत्स्वरूपंकैश्चिद्वत्स्त्रभिर्जो

यत्नेत्तत्रैतैर्वस्तुभिस्तत्तद्वस्तुरूपसंपादनाय युगपद्व्याप्टतैर्निजकालांशान्स्तेन कालेन शीघ्रमेव तत्कर्म कर्त
व्यं किं तु कियता कालेनेति जिज्ञासितैः पृथक् पृथक्तत्संपादकवस्तुसंबंधिभिः कलांशैः पृथक् पृथगे
करूपैर्विभक्तैर्यैस्तैरूपं हृतं युगपदभिमतवस्तुरूपसंपादनकालो भवतीति॥ उदाहरणं॥ दिवसार्धपाद
पंचमषड्भागैः स्रवयंति या वापीं ताः समकालविमुक्ताः प्रणालिकाः स्रवयंति कदा प्रणालिकाचत
ष्टयवती वाप्यस्ति यास्त्वेकैकशो मुक्ता सत्यस्मादिनसार्धेनैकस्याः पादेन द्वितीयस्याः पंचभागेन तृतीयस्याः
षड्भागेन चतुर्थ्याः स्रवणं भवति यदा युगपन्मुक्तास्तास्तदा कियता कालेन सा पूर्यत इति न्यासः

1	1	1	1
२	४	५	६

एतैः कालांशैः पृथक् पृथग्रूपाणि रूपे छेदेन हृते छेदगमो भागभागविधिरिति विभक्तानि।
जातानि २।४।५।६ एतानि युतानि १७ एतेन रूपे भक्ते $\frac{1}{17}$ । एतावताभिः प्रणालिकाभिः समकालविमुक्ता
भिर्वापीपरिस्रवणस्य कालः तथा च यया प्रणालिकया मुक्तया दिनदलेन सा वापी पूर्यते तस्याः सकलदिन

क॰
श्री॰
८९

शुक्ता वापीद्दिनत्रयपरिपूरणेन तत्वं कालं वहति तथाच यदि दिनपादेन सा वापी चतुष्टयपरिपूर्णेन तत्वं यथाचदि
नपंचभागेन सा वापी पंचपरिपूरणेन तत्वं यथाच षड्भागेन सा वापी षट्कपरिपूरणेन तत्वं एताच्चुक्तस्योपगपक्तु
क्ताः प्रणालिका यदि सप्तदश वापीर्दिनेन पूरयन्ति तदैकां वापीं कियता दिनभागेन ति सप्तदशभागो दिनस्यु
क्तः एतस्य च त्रैराशिकस्य स्थललाघवार्थमाचार्येण पंथाः प्रदर्शितः यतश्च कालविशेषो जिज्ञासितः तत्सजा
तीयो मध्यमराशिः कालात्मकः यस्य स कालविशेषो जिज्ञासितः स इच्छाराशिर्वाप्यात्मकः ज्ञातवाप्यात्म
कः प्रमाणराशिः तदुक्तं विभाजेनतयात्रूपमिति अत्र च दिनसंख्यायां रूपस्य मध्यमराशेर्वापीसंख्यायाश्च रू
पस्येच्छाराशेर्वधे रूपमेव भवतीति रूपयोर्वधावधे विशेषाभावादेकस्य रूपस्य रूपद्वयवधस्याप्येकतरोपे
क्षणं कृतमाचार्येण येन त्विह भागहारः स प्रथमराशिके जिज्ञासितत्वेन स्थितः भागलब्धमिति रूपत्वात्
अतस्तत्सजातीयो वाप्यात्मैव तत्र मध्यमराशिः सा च वापी एका दिनभागेनैकभागो वापीपूरणस्य ज्ञातत्वाद्दिनस्य

वापीसंख्याविशेषोनिघ्नास्मिन इत्ति दिनमिश्रा राशिः दिनभागाः प्रमाणराशिः इहापि वापीसंख्यया रूपस्य दिनसं
ख्यायाश्च रूपस्य वधे ऽवधे वापि विशेषाभावादेकत्र रोपेक्षणं कृतं यद्वक्ते भागैर्विभज्य रूपं पृथक् पृथक् फलयुतिं प्रकु।
र्वीतेति प्रति कालांशं पृथक् पृथक् समस्तेन वापीपरिसमाप्या पृथक् पृथगेव कालांशभक्तानि रूपाणि विधाय
तत्फलयोगः कृतः तदयं त्रैराशिकयोः क्रमान्न्यासः

२	१	१
१४	१	१
१५	१	२
१९	१	१

२	१	१
४	१	१
५	१	१
६	१	२

करणसूत्रमार्या ॥ पृथगर्घभांडभाट।
कवधोनभांडार्घवधात् दलवर्गात् मूलेन हीनभांडा
र्गमियता भांडेन भाटकेन यान्ति भारेण तत्र वाहेति व्यापारि
धहृतिदलं मार्गशेषहृतं ॥ इयं तं मा
तेन भारद्वारेणायदा भारहारं तत्रेण स
भारो हारयितुमिष्यते तदा सकलमार्गो नियमितभाटकादात्मनः किंपरिगृहीतव्यं गृहीतस्वहुभारवाहस्य।
मार्गशेषात्किं दातव्यमिति गत्तगंतव्यक्रोशादिभावेनार्धनिविभक्तेन योः द्वंडार्घनोस्तथा भांडस्य भाटकस्य च वधा
तेन रहितात्समस्तार्घभांडवधवर्गात् हीतेन मूलेन रहितं भांडार्घवधात्तार्थं गंतव्यमार्गभक्तं मध्यमभारहारयात् २

क॰ भारकं भवतीत्यर्थः तत्परिशुद्धसमयद्रुभाटकशेषं द्वितीयभागद्रावभाटकमिति उदाहरणं पनसवचनत्रयिक।
श्री॰ विंशतिमभ्यंतरभाटकेनयतः पंचकोशान्नवभिः पनसैः कोशद्वयेकिं स्यात् वत्तविंशतिपनसस्थतेभारंतदभ्यंतरस्थ
९० नवपनसभाटकनियमनयाकोशपंचकंनयतः कोशद्वयान्वितस्यकिंस्यात् २४।५।९। मार्गसंज्ञा ५ अस्यग
तगम्यविभागः को २ को २ भांडं २४ भारकं ९ पनसाः पक्षांवधः १२९९ भांडस्य २४ अवधनः ५ घातः १२ दलं ९
वर्गः ३९ ... एतत्पथगांघभांडभाटकवधेनदर्शितेनानेन १२९८ ऊनमू २३ ४ अन्तोमूलं ४८ एतेनभांडाद्यहतिद
लं ९ हीनं १२ मार्गशेषेण २ हृते ४ लब्धं प्रथमभारहारस्यभाटकं एतन्नवभ्यः शोधयित्वाशेषं ५ द्वितीयभारहार।
स्येति॥ प्रथमद्वितीयभारसेपरभृतिगुणितौसमान्वितौछेदः लब्धभृतिमार्गघाते परभरगुणितेभवन्पथा॥ उद्द।
ष्टोभारोज्ञातमार्गभाटकः कियतापथखंडेनज्ञातभृतिर्यदातदामार्गविभागजिज्ञासायांयौतौप्रथमद्वितीयौ
भागौपरभृतिगुणितौप्र थमभारोद्वितीयभृत्यागुणितद्वितीयभारः प्रथमभृत्यागुणितस्तन्निपरस्परसंवेधि

80

भृतिगुणितौ संतौ गुणाप्यकराशितामापाद्य भाजकः कर्तव्यः कस्मैताह लब्धभृतिमार्गैर्योते एष्य कृत्स्नलब्धभृ
तौ श्रविभक्तमार्गगुणिते परभरगुणिते तयोः पर्वं सति मार्गविभागो भवति उदाहरणं पनसचतुरधिकविंशतिरेतन्भृ
त्याचतुर्भिरेकेन नीताः तद्भृतिहीना पंचभिरपरेणोत्कृष्टेण क्रोशानां च द्वाभ्यां भारः समपष्ठमुद्युष्ठः केनकिय
तेभागे मार्गे सोस्तुच्यतां विद्वन् चतुर्विंशतिपनसभृतेभारं केनविदभ्यंतरभाटकेन नयता क्वचिन्मार्गैकदेशे नी।
त्वा तद्वाराभ्यंतरात्पनसचतुष्टयं भृत्यर्थं गृहीते ततस्तद्भृतिहीनं विंशतिपनसभारं अन्येनोत्कृष्टेण मार्गात्तं नी
त्वा तद्वाराभ्यंतरात्पनसपंचकं भृत्यर्थं गृहीतमिति पनसचतुरधिकविंशतिरूपो भारो द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां समनुद्युष्ठः
पथः क्रोशपंचकं प्रापितो ये तैस्तत्रनत्तायते प्रथमेन कियतः क्रोशान् परेण कियत इति न्यासः प्रथमो भा
रः २४ भृतिः ४ द्वितीयो भारः २० भृतिः ५ प्रथमभारो २४ द्वितीयभृत्या गुणितः १२० द्वितीयभारः २० प्र
थमभृत्या गुणितः ८० एतयोर्युतिः २०० एषच्छेदः एतयोः तत्र यथा प्रथमोत्कृष्टेण लब्धा भृतिः ४ मार्गेण ५

क· हता २· द्वितीयपुरुषेणलब्धा भृतिः ५ मार्गेण ५ हता २५ क्रमेणस्थापितेएते २·।२५ अनयोराद्यः २· द्वितीय।
श्री· भावेन २ गुणिताः ४·· द्वितीयः २५ प्रथमभावेन २४ गुणितः ८·· एतौक्रमस्थापितौ ४··।८·· प्राग्दर्शित।
८१ च्छेदेन २·· छिन्नौ लब्धौक्रमात्प्रथमपुरुषस्याध्वाक्रोशौ २ द्वितीयपुरुषस्याध्वाक्रोशाः ३। एकाद्युत्तरविधि
नारसविन्यासेविलोमतोगुणयेत् पूर्वेणपरंक्रमशोरूपादिचयैर्हरैर्विभजेत् ॥ रसेसुपलक्षणम्॥ तेना।
नेकस्यवस्तुनएकैकयोद्विशस्त्रिश इत्यादिव्याप्तेभवेच्छुद्धसंसर्गभेदसंख्यातिज्ञासयावस्तुसंख्याक्रमेण।
रूपोत्तरत्वेन पृथक्पृथक्स्थाप्या यावद्रूपम् एषएवविलोमतएकाद्युत्तरविधिनावस्तुसंख्यान्तोवि।
न्यासः कृतोभवति एत स्यवि एतस्यविन्यासस्यप्रथमस्थानस्थाया रूपंन्यस्येत् द्वितीयस्थान।
स्थेरूपत्रयादिरूपहरू ध्यायावदेतत्स्थाने तत्रोपरिन्यस्तानांप्रथमोराशिरधःस्थितेनरूपेणभ
क्तोसंसृष्टएकवस्तुसंख्याभवति त त तयासंख्ययाद्वि मी यस्थानस्थितेनापि

गणयेत् स्वाधस्थिताभ्यां द्वाभ्यां छिंद्यात् द्विसंसर्गभेदसंख्या भवति तयासंख्ययात्तृतीयस्थानस्थितं राशिं गु
णयेत् स्वाधस्थितैस्त्रिभिश्छिंद्यात् त्रिसंसर्गभेदसंख्या भवति एवं लब्धैः सर्वैर्भेदसंख्याफलैर्गुणिता उत्तरो
त्तरराशयः स्वाङ्कैः स्थितैश्छिन्नाश्चतुःसंसर्गादिभेदा भवंतीति॥ उदाहरं तिक्तकटुकषायाम्ललवण
मधुरैः सविरसैः षड्भिः विख्यातिसूपकारव्यंजनमाचक्ष्व कतिभेदं॥ कटुतिक्तकषायाम्ललवणमधुर
रसैः सूपकारो व्यंजनानि करोति एकरसद्विरसादिभेदैर्विविचित्रविधाभिस्ततदानानि व्यंजनानि कतिभेदा
नि भवंति स्थापने रसाः ६ कर्मयषांकसंख्या प्रथमस्थाने ६ रूपोने ५ द्वितीयेभवे यावत् १ एषान्या
सः ६।५।४।३।२।१। एषामथारूपादिचयेन राशयो यथासंख्येन्यासः १।२।३।४।५।६ जातं स्थापने।
६।५।४।३।२।१। अत्र प्रथमस्थाने ६ स्वाङ्कैः स्थितेन १ भक्तं ६ एते एकरसभेदाः कटुकः तिक्तः
१।२।३।४।५।६।

क॰
श्री॰
९२

82

कषायः अम्लः लवणः मधुरः एतैः ६ अनन्तरस्यानं ५ गुणितं ३० स्वाधस्थितेन २ भक्तं १५ एते द्वि

रसभेदाः यथा कटुकतिक्तौ कटुकषायौ कट्वम्लौ कटुलवणौ कटुमधुरौ तिक्तकषायौ तिक्ताम्लौ तिक्त

लवणौ तिक्तमधुरौ कषायाम्लौ कषायलवणौ कषायमधुरौ अम्ललवणौ अम्लमधुरौ लवणमधुरौ

तैः पंचदशभिरनंतरस्यानं ४ गुणितं ६० स्वाधस्थितेन ३ भक्तं २० एते त्रिरसभेदाः यथा कटुकतिक्तक

षायाः कटुकतिक्ताम्लाः कटुकतिक्तलवणाः कटुकतिक्तमधुराः कटुकषायाम्लाः कटुकषायलवणाः

कटुकषायमधुराः कट्वम्ललवणाः कट्वम्लमधुराः कटुलवणमधुराः तिक्तकषायाम्लाः तिक्तकषाय

लवणाः तिक्तकषायमधुराः तिक्ताम्ललवणाः तिक्ताम्लमधुराः तिक्तलवणमधुराः। कषायाम्ललव

णाः कषायाम्लमधुराः कषायलवणमधुराः अम्ललवणमधुराः एतैः २० अनंतरस्यानं ३ गुणितं ६०

स्वाधःस्थेन ४ भक्तं १५ एते चतूरसभेदाः यथा कटुतिक्तकषायाम्लाः कटुतिक्तकषायलवणाः कटु
तिक्तकषायमधुराः कटुतिक्तांललवणाः कटुतिक्ताम्लमधुराः कटुतिक्तलवणमधुराः कटुकषा
याम्लल वणाः कटुकषायाम्लमधुराः कटुकषायलवणमधुराः कट्वम्ललवणमधुराः तिक्तक
षायाम्ललवणाः तिक्तकषायाम्लमधुराः तिक्तकषायलवणमधुराः तिक्तांलमधुराः कषायाम्लल
वणमधुराः एतैः १५ अनेन रसस्थानं २ गुणितं ३० स्वाधःस्थेन ५ भक्तं ६ एते पंचरसभेदाः यथाक
टुकतिक्तकषायाम्ललवणाः कटुतिक्तकषायाम्लमधुराः कटुकतिक्तकषायलवणमधुराः कटु
कतिक्तांललवणमधुराः कटुकषायाम्ललवणमधुराः तिक्तकषायाम्ललवणमधुराः एतैः ६ अने 14
रसस्थानं १ गुणितं ६ स्वाधःस्थेन ६ भक्तं १ एष षड्रसभेदाः कटुतिक्तकषायाम्ललवणमधुरा इति

कृ· एषां भेदानां ६।१५।२०।१५।६।। युतिः ६३ एते व्यंजनभेदा भवंति ।। पूर्वमेभेदसंख्यानीतेति तत्प्रस्तारस्य
श्री· प्रमत्तगौनिदर्शनार्थं पौनरुक्त्यविस्मरणनिवृत्त्यर्थं श्रुतिमाह ।। द्विरसव्यंजनसिद्ध्यै परेषु सर्वं विनिक्षि
९३ पेत्क्रमशः सर्वरसरहितयुतिषु आदिरसात् यं विनिक्षिपेत् सर्वं एकरसास्तावत्तु ज्ञाताः पाठेनैव सिध्यं
ति कटुः तिक्तः कषायः अम्लः लवणः मधुरः इति इदानीं द्विरसनिदर्शनाय यथा एषां सर्वेषां रसः कटुः
83 एतं परेषु तिक्तादिषु प्रक्षिपेत् कटुतिक्तौ कटुकषायौ कट्वम्लौ कटुलवणौ कटुमधुरौ एवं कटुको
रसान्तरयुक्तः पंचधेति कटुकः समाप्तः तिक्तस्य कटुनायोगः कटुतिक्तयोगेन गतः अग्रेरसैस्तु द्विन
दर्शयितव्यः तत्रापि कटोरपगमे तिक्त एव पूर्वं जातस्तमपि परेषु कषायादिषु प्रक्षिपेत् तिक्तक· ९३
षायौ तिक्ताम्लौ तिक्तलवणौ तिक्तमधुरौ एवं तिक्तः अग्ररसयुक्तश्चतुर्धेति तिक्तः समाप्तः कषायस्य कटु

तिक्ताभ्यां योगः कटुकषायतिक्तकषाययोगेन गतः उक्तैरेतैर्दर्शयितव्याः तत्रापि कटुतिक्तयोरपगमे
कषाय एव पूर्वं ज्ञातस्तमपि परेष्वम्लादिषु प्रक्षिपेत् कषायाम्लौ कषायलवणौ कषायमधुरौ एवं क।
षायउत्तरयुक्ताद्वियेति कषायः समाप्तः अम्ल इदानीं पूर्वस्तमयुक्तरयोर्लवणमधुरयोः प्रक्षिपेत् अम्ल
लवणौ अम्लमधुरौ एवमम्लउत्तररसंयुक्ताद्वियेति अम्लः समाप्तः लवण इदानीं पूर्व इति तं मधुरे प्रक्षि
पेत् लवणमधुरौ एवं लवणो मधुरयुक्त एक एवेति लवणोऽपि समाप्तः इत्येवं पंचदश द्विरसभेदाद।
र्शिताः इदानीं त्रिरसनिदर्शनं॥ तत्र याद्विरसयुतयस्तास्तयाः पूर्वरसयुतयः कटुतिक्ता त्रित्वादयस्ताव
र्जयित्वा शिष्टयास्तिक्तकषायावित्यादयस्ताएव पूर्वेण कटुकेन संयुक्तास्त्रिरसाः यथा कटुकतिक्तकषा

क॰ याः कटुकतिक्ताम्लाः कटुकतिक्तलवणाः कटुतिक्तमधुराः कटुकषायाम्लाः कटुकषायलवणाः कटुकषा
श्री॰ यमधुराः कट्वम्ललवणाः कट्वम्लमधुराः कटुलवणमधुराः एवं कटुत्रिरसादश इति कटुः समाप्तः इदानीं
८४ तिक्तत्रिरसादर्शयितव्याः तत्रतिक्तरसस्यवृत्तयोयास्तिक्तकषायौइत्याद्यास्तिक्तमधुरौइत्यन्तास्तद्वर्जितायाः कषाया
84 म्लौइत्याद्यास्तास्सर्वेतिक्तंनिक्षिपेत् तिक्तकषायाम्लाः तिक्तकषायलवणाः तिक्तकषायमधुराः तिक्ताम्लल
वणाः तिक्ताम्लमधुराः तिक्तलवणमधुराइत्येवंतिक्तत्रिरसाः षट् तिक्तोऽपिसमाप्तः इदानींकषायत्रिरसानिद
र्शयितव्याः तत्रकषायद्विरसवृत्तयोयाः कषायाम्लावित्यादयः कषायमधुरावित्यन्तास्तद्वर्जिताअम्ललवणा
वित्याद्यास्तास्सुकषायंप्रक्षिपेत् कषायाम्ललवणाः कषायाम्लमधुराः कषायलवणमधुराइति ॥ ॥

एवं कषायत्रिरसास्त्रयः कषायोपि समाप्तः इदानीमम्लत्रिरसा निदर्शयितव्याः तत्राम्लद्विरसयुतीये
अम्ललवणौ अम्लमधुरौ एते वर्जयित्वा लवणमधुरावित्यसंयुतौ अम्लं प्रक्षिपेत् अम्ललवणमधुरा इति
एवमम्लत्रिरसा एकः अम्लोपि समाप्तः इत्येवं विंशतिस्त्रिरसभेदा दर्शिताः इदानीं चतूरसेषु कटुकच
तूरसानि दर्शयितव्याः तत्रापि कटुत्रिरसान् कटुतिक्तकषाया इत्यादीन् कटुलवणमधुरा इत्येतान् वर्जयित्वा या
तिक्तकषायाम्ला इत्याद्यास्तासु कटुं प्रक्षिपेत् कटुतिक्तकषायाम्लाः कटुतिक्तकषायलवणाः कटुतिक्त
कषायमधुराः कटुतिक्ताम्ललवणाः कटुतिक्ताम्लमधुराः कटुतिक्तलवणमधुराः कटुकषायाम्ल
लवणाः कटुकषायाम्लमधुराः कटुकषायलवणमधुराः कट्वम्ललवणमधुरा इति एवं कटुचतू
रसा दश कटुः समाप्तः इदानीं तिक्तचतूरसा दर्शयितव्याः तत्रापि तिक्तत्रिरसांस्तिक्तकषायाम्ला
इत्याद्यान् वर्जयित्वा याः कषायत्रिरसयुतयस्तासु तिक्तं प्रक्षिपेत् तिक्तकषायाम्ललवणाः तिक्तक

क॰ षायाम्लमधुराः तिक्तकषायलवणमधुराः तिक्ताम्ललवणमधुरा इति एवं तिक्तचतूरसाश्चत्वारः तिक्तः समा
स्त्री॰ सः इदानीं कषायचतूरसा दर्शयितव्याः तत्रापि कषायत्रिरसयुतयः कषायाम्ललवणा इत्याद्याः कषाय
८५ लवणमधुरा इत्यंतावर्ज्याः अम्ललवणमधुरा इत्येतस्मामन्त्रिरसयुतो कषायं प्रक्षिपेत् कषायाम्ललवणमधु
रा इति एवं कषायचतूरसएकः कषायोपि समासः इत्येवं पंचदश चतूरसा दर्शिताः इदानीं पंचरसेषु कटु पंच
85 रसा दर्शयितव्याः तत्रापि कटुचतूरसान् कटुतिक्तकषायाम्ला इत्यादीन् कट्वम्ललवणमधुरा इत्यंतान्वर्जयित्वा
तिक्तकषायाम्ललवणा इत्यादिषु कटुं प्रक्षिपेत् कटुतिक्तकषायाम्ललवणाः कटुतिक्तकषायाम्लमधुराः
कटुतिक्तकषायलवणमधुराः कटुतिक्ताम्ललवणमधुराः कटुकषायाम्ललवणमधुरा इति एवं कटुपं
चरसाः पंच कटुः समासः इदानीं तिक्तपंचरसो निदर्शनीयाः तत्रापि तिक्तचतूरसांस्तिक्तकषायाम्ल
लवणा इत्याद्यांस्तिक्ताम्ललवणमधुरा इत्यंतान्वर्जयित्वा शेषे तिक्तं प्रक्षिपेत् तिक्तकषायाम्ललवणम

धुराइति एवंत्रिकपंचरसएकः त्रिकःसमाप्तः इत्येवंषट्पंचरसादर्शिताः इदानींषड्रसनिदर्शनम्।तत्र
याः कटुश्चेचरसष्षट्तयस्तावर्जयित्वाशेषेतित्र पंचरसेकटुंप्रक्षिपेत् कटुतिक्तकषायाम्ललवणमधुरा
इति एकएवषड्रसः तएवविषद्भिः रसभेदादर्शिताः। स्तंभशेषोद्देशकयोः करणसूत्रमार्यापूर्वार्धम्
स्तंभेशेषेचभजेद्दृश्यंरूपेणभागहीनेन॥ स्तंभस्यदृश्यमुपलक्षणार्थं तेनभागयोगशुद्धिदृश्यंयत्रकिंचिद्दृश्य
तेनत्र्योद्दिष्टभागयोगहीनेनरूपेणहृतंदृश्यंहरेदास्तंभपरोक्षावयववस्तुप्रमाणंभवति तथायत्रभागांतरशुद्धि
श्यंकिंचिद्दृश्यंतेनत्र्योद्दिष्टभागशेषहीनेनदृश्यंहरेदास्तंभपरोक्षावयववस्तुप्रमाणंभवति उदाहरणम् पा
दस्यांशाषडंशानयाजलपंकवालुकांतस्थाः स्तंभस्यकरत्रितयंदृश्यंतन्मानमाचक्ष्व अज्ञातमानस्यस्तंभा
देःअवयवस्तुनः केचिदवयवाः परोक्षाः केचित्प्रत्यक्षाः येपरोक्षास्तेनयाटिसंबंधिनोजलपंकवालुकादीना
मंतःस्थाः क्रमात्पादत्र्यंशषडंशात्मकत्वेनज्ञायमानाः यस्त्ववयवःप्रत्यक्षःसत्रिहस्तात्मकः तस्यैवमव

क॰ यस्य वस्तुनः किंप्रमाणं स्यादिति तज्ज्ञप्त्यर्थं न्यासः ५/३ १/३ ६/१ हृष्टं रूपं हस्ताः ३ सहृष्टा छेदांशा युतिः तल्लवेन भाग
श्री॰ जाताविति कर्मणा भागयोगः ३/४ एतेन हीनं रूपं १/४ एतज्ज्ञकं हृष्टं छेदांश विपर्यासे इति कर्मणा जाते
८९ १२ एतत्त्रैराशिकमानं तथा च द्वादशानां पादः ३ त्र्यंशः ४ षडंशः २ हृष्टं ३ युताः १२ इदं च स्वस्थं त्रैराशिकं चट
नार्थं यतः पादत्र्यंशषडंशा युता भवन्ति ३/४ एतद्विहीनं रूपं १/४ एतत्परिमाणे हृष्टपरिमाणस्य ३ तत्र रूपस्य प
रिमाणं न ज्ञायते तच्छतीच्छा राशिः तत्सजा ३/४ तीयो रूपपादो १/४ ज्ञातपरिमाणत्वात्प्रमाणराशिः जिज्ञासि
तपरिमाणसजातीयं परिमाणमेव ज्ञातं तन्मध्यमो राशिः एवं न्यासः १/४ ३ १ अन्त्यगुणमादिना विभजेदिति १२
शेषोद्देशके उदाहरणं ॥ अर्धं शेषात्त्र्यंशो शेषात्पादेन ये च परिशेषात् चत्वारः पंचांशा राशेर्दत्ता स्त्रयः शेषाः
कोऽसौ राशिर्यस्मात्सकाशादेवं दत्तं शेषात्स्यात्मकाहत्वं शेषो दत्तो न तच्छेषादपि पादत्रयं दत्तं तदवशेषादपि
चत्वारः पंचभागा दत्ताः तदावशिष्टाः त्रयो हृष्टं ते इति सभागापवाहीनभागमानीय करणार्थं न्यासः १/२

राशिः कल्पितो रूपं १ अतोऽर्धे पाते ८ वशिष्यते ऽर्धम् १/२ अनेन तृतीयमेव त्रिभागद्वयमपास्तिं न्यासः १/३ कर्मत्र
यत्र हरोऽर्धच्छेदवधे योंशोनहरवधकृतांशास्तेन जाते १/६ भागवत्सादनयापवाहे जाते १/२४ अतोऽपि १/२/३ पंचन
ष्ट्यापवाहे जाते १/२० एवं भागहीनप्रमाणमेतत् येन भक्तो दृष्टं रूपं भवति १ शिष्यमाणम् २९
तथा चातोऽर्धे यति ने शेषं १८ अनस्त्रिभागद्वये सं विशेशाते च्युते शेषं ९ अतोऽपि चतुर्भागत्रये पंचच
त्वारिंशति मुद्धायां शेषं १५ अतोऽपि पंचभागचतुष्टये द्वादशाके निष्टेने शेषं ३ एतद्दृश्यम् शेषोद्देशोऽपि स्त
भंते प्रक्रियया क्रियमाणो न दोषाय यथा अयं १/२ अर्थात् त्रिभागद्वयरूपत्रिभागः १/३ अर्थाद्रूपत्रिभागही
नात्त्रयस्त्रतुर्भागाः रूपाष्टभागः १/८ रूपार्थरूप त्रिभागरूपाष्टभागहीनानां च भागचतुष्टये रूपत्रिं
शद्भागः १/३० एषां स्थापनं १/२ १/३ १/८ १/३० एषां युतिः ११९/१२० एतद्द्विहीनरूपं १/१२० एतेन दृश्यं २ भक्तो
२४० तदिदं तत्सम्पूर्वं विशेषोद्देशकेकरणसूत्र। मार्यापरार्थम् ॥

५

क॰ अथिकाहूनम्यगमोविशेषइतिगदितोविधिरन्यः ॥ भागोद्देशस्याज्ञानस्वरूपत्वान्नहिविशेषोऽप्यज्ञातः कथं
श्री॰ स्थाप्यताम् अस्यापितेन तस्मिन्फलाप्राप्तिस्तदप्राप्तौ भागस्वरूपापरिज्ञानेन तद्विशेषालाभश्च ततोऽपित
९७ दिती तदेतत्राश्रयादगणितव्योमेनदिति पंथानं दर्शयति नात्र काचिच्छ्यग्रता कार्या योभागौ नहिविशेष
स्तोहिदृश्यते तो भागौ यथा भागात्मकत्वेनैव स्थाप्यते नहृद्यस्तद्विशेषोऽस्ति सोऽपि भागात्मक एव स्थाप्यः न
89 द्विशेषानयनं कथमिति चेत् अथिकादनष्टाहृतस्मात्तनष्टस्यगमो निवृत्तिस्तद्वत् षंविशेष इहसूत्रे प्रति
पादितः एवं भागेष्वल्पेष्वपि शिष्टो विधिः स्वंभशेषप्रक्रियामध्यादन्यतमो गदित एवेति उदाहरणम्
गोऽरूथ्यतोऽर्थपादौ द्व्यर्धापरगौ तयोर्विशेषोयः सद्विगुणः पंचहृतः सोऽस्मामगमत्रयः शेषाः ॥ तस्यगो
मंडलस्य किं प्रमाणं यस्यार्थे पूर्वां दिशं गते पादे च पश्चिमामर्थ्यपादांतरे द्विगुणे पंचहृते सोऽस्मात्रयोगावः
शेषा इति न्यासः १ १ / २ ५ एतद्विशेषः १ / ५ । द्विगुणः १ / २ पंचभक्तः १ / ० । इतीदं सूत्रयोजनाज्ञाने १ १ १ / २ ५ ० इदा

नौ पूर्ववत्सूत्रात्कर्म तद्यथा भागयोगः | १६ २८ | एतस्मिन्रूपात्पतिते शेषं | २ २८ | अनेन रूपं २ भक्तं द्वे दशभावविपर्यास
इति कर्मणा जातं गोहृद्दश्रमाणं २० तथाहि अत्रोर्ध्वं १०।पा दः ५ एतद्विशेषः पंचद्विगुणा दश
पंच भागाह्वाविति २। रूपं २॥ मूलादिशेषोद्देशेकरणसूत्रमार्या॥ मूलासन्नं च तन्गुणाद्रूपणान्तद्वर्गसे
युतान्मूलम् सपदं तदर्धवर्गो निरंशारूपेणाद्रूपयुक्तिः मूलासन्नं वा रूपं पस्मात् अंशासन्नं वा मूलास
न्नं चेन्नस्य तर्भिर्गुणयेत् ततो मूलसंख्या वर्गेण योजयेत् ततो मूलं च गृह्णीयात् तच्च तां मूलसंख्या।
क्षिपेत् अथ दलयेत् तस्य वर्गं ऊर्ध्यात् एवं वा हृदूपं भवति अथ यदि भागमन्त्रं रूपं तदा तदंशहीनेन
रूपेणारूपं विभजेदिति हृदरूपं भवति आसन्नकर्मणि कृते च यद्यदा साऽवहिंशति तेन तेनोनकवात्कर्मकर्त
व्यमिति। उदाहरणम्। मूलं शेषान्वहः शेषपदं शेषपंचमोदनः राशेः शेषस्य पदद्वयं रूपाष्टकेऽपि
ष्टं कोऽनु सवर्गराशिर्यस्य मूले दत्ते शेषस्य षड्भागे च शेषस्य पदे शेषस्य पंचमे शेषस्य मूलद्वये वाऽष्टौ ८

कु॰
श्री॰
५८

पाण्येवयोद्धं तदिति न्यासः मूलं १ शेषांशास्त्वः [६] शेषांत्यमूलं ४ शेषाः स्वाः [५] शेषांत्यमूले २ दृष्टं रूप
८ इदं मूलासन्नेदृष्टं ८ चतुर्गुणं ३२ पदसंख्या याः २ वर्गः ४ एतेन संयुतं ३६ अतो मूलं ६ पदसंख्यया २४
तं ८ अस्यार्धं ४ वर्गः १६ यद्येतावन्नदेतत्तदेव दृष्टं रूपं जातमेव तथाहि अस्मात्पदद्वयं ८ दृष्टं ८ यदा तत्पदद्वयं स्यात्तदै
तदेवमस्य पदे स्थितं भागासन्नं चातः पंचभागोनरूपेण ५/६ हृतैदिति जातं २० यद्येतावन्न देतदेव दृष्टं यस्य पंचभागः
४ शेषः १६ अन्यत्सर्वं पूर्ववत् अत्राप्युपरि यदा पदस्तं तदेव दृष्टं मूलासन्नं चेति चतुर्गुणं ८० मूलसंख्यायाः १व
र्गः १ युतः ८१ अतो मूलं ९ पदं १ सहितं १० तदर्धं ५ वर्गः २५ यद्येतावन्न देतदेव दृष्टं २५ अस्य पदं ५ शेषं प्राग्वत् अ
त्रोपरि संभवे पदं तदेव दृष्टं २५ अंशासन्नं चेति निरंशरूपेण ५/६ हृते ३० अस्य यः प्राग्वत् पुनर्मूलासन्नत्वाच्चतुर्गुणं
१२० पदवर्ग १ संयुतं १२१ संभवे ११ सपदं १२ तदर्धं ६ वर्गः ३६ एतद्दृष्टं तथाहि अस्य मूलं ६ शेषषष्ठः ५ शे
षपदं ५ शेषपंचमः ४ शेषपदद्वयं च ८ शिष्टं ८ दृष्टं ॥ भागमूलाग्रो दृश्यो करणसूत्रमार्या ॥ भागोनरूपहृ

98

तयोः पदाग्रयोरादिमार्धकृतियुक्तात् इतरः साध्यं मूलं तदादिमार्धान्वितं स्वगुणं भागेन भागयोगेन वा
हीनं यद्रूपं तेन मूलसंख्यां दृश्यं च भजेत् ततस्तयोर्मध्यादादिमं भागेन रूपहृतं मूलं तदर्धस्यानष्टवर्गेणा
युक्तमितरद्दृश्यस्थानं कार्यं ततोऽस्मान्मूलं गृहीत्वा अनेनादिमार्धेन युतं वर्गितं राशिसंख्या भवति उदाहरणं
वानरकुलत्रिभागः स्वत्र्यंशसमन्वितः सरः प्रययौ मूलं च पिपासार्तो द्वौ चूततले स्थितौ शेषौ तस्य वानरयूथस्य कासं
ख्यायस्य त्रिभागे स्वत्रिभागसहिते जलाशये गते तथा मूले तृषार्ते यातेऽवशिष्टौ द्वौ यत्र तत्तले स्थिताविति न्यासः | १/३ १/३ |
मूलं १ दृश्यं २ अत्र त्रिभागस्य स्वत्रिभागेन योजनार्थं अधरहरघ्नोर्ध्वहरे योंशयुतहरघ्न आद्यांश इति कार्यो
जायते | ४/९ | एतेन भागेनोनं रूपं | ५/९ | एतेन हृते पदे दृश्ये च | ९/५ | १८/५ | आदिमस्य ९/१० | अस्य कृतिः ८१/१०० | अनेन
तरत् १८/५ सवर्णनाद्द्विघ्नात्मा | ५/९ | गुणितेऽवच्छेदांशं २९. | ५/५ | युतं जातं ४४१/१०० | अतो मूले | २१/१० | एत
दादि | ५ | मार्धेन ९/१० अन्वितमपवर्तितं ३ स्वगुणं ९ | १०० | एषा वानरयूथ | १०० | संख्यायस्याश्च | २१/१० | भागः ३

क. नस्य त्रिभागः १ मूलं २ हीनं रूपमवितिः। उभयाग्रमूलशेषोद्देशेकेन करणसूत्रमार्या। शेषांशादीन् रूपाभ्यासः प
श्री. दृष्टयोर्वधः प्राग्वत् लेपस्य योर्हीनीये सर्वाग्रे प्राग्विधिः शेषः॥ शेषस्य राशेर्ये भागास्तैः पृथक् पृथग्रूपा।
५५ एस्नानि कुर्यात् ततस्तेषां तथा कृतानां रूपाणां सर्वेषामेवभ्यासः कर्तव्यः तेनाभ्यासेन पदं तथां सह दृश्यं विभ
99 जेत् ततः पदं कृतं सह दृश्ये सर्वदृश्यं प्रक्षिपेत् शेषविधिः प्राग्वत् आदिमार्थं कृतिर्युक्तादित्र स्याद्यन्मूलं तद
दिमार्थान्वितं सगुणमिति। तथा चाह- उभयाग्रविधिं कृत्वा पूर्वाग्रे तेन गुणावाप्तं आदिमार्थं कृतीत्यादि प्राग्
विधिं शेषमार्गे ददिति उदाहरणं॥ रूपे शेषात्स्वष्टे शेषचतुर्थे च शेषतत्संशे सर्वं धनस्य च मूले दृष्टे पंचावशि
ष्टानि। कोऽनु स राशिः यस्य रूपेदत्ते शेषादपि षड्भागे तच्छेषादपि च तुर्भागे तच्छेषादपि त्रिभागे सकलधनस्य च
मूले पंचावशिष्टानि इति न्यासः रू १ शेषात् १/६ | शेषात् १/४ | सकलधनस्य मूलं १ दृश्यं ५ शेषांशाः |१/६|१/४|१/३
एतैः पृथक्पृथग्रूपाणि हीनानि |५/६|३/४|२/३| एषाम् |४| अभ्यासः ३०/७२ एतदपवर्तितं |५/१२| एषाम्

लब्धं १ अंत्यमेकपरस्य वास्य ५ हरइतिजाते [१२/५] अनयोः द्वितीयेस्मिन् [१२/९/५] पूर्वाग्रं १ क्षेपइतिजाते १२ अस्मिन्वा
तिविधिः शेषइत्यतिदेशात् आदिमस्यास्य [१२/५] अग्रं ९ । अस्यक्ष[?]
क्षेति ३६ । क्षेपइतिजाते ३९ अ
तोमूलं १९ [५] । एतदादिमार्येनांशे [९] । अन्विते २५ [५] स्वद्वेदेनापवर्तितंजाते ५ । २५ । एतत्स्वगुणं २५ [२५] एष
सराशिः यस्मात्स्वरूपं १ शेषाणां ४ । शे षचतुर्थः ५ शेषत्र्यंशः ५ शेषात्सकलराशिमूलं ५ अवशि
ष्टानि ५ विपरीतोहेयाकेकरणसूत्रमार्या एतमपचयः तयोयनमथगुणकारोहरोहरोगुणक्षतवर्गः पदंपदंकृ
तिरिति विपरीतेविधिर्दृष्टः यत्रयोगापचययगुणनभागवर्गमूलानि चन चनमूलाआदिस्वरूपं दृष्टंभवति तत्र
विपरीतंसर्वंराशिमानयेत् यस्ययोगेनसंचितंतदपचितेनैनैवनद्विगुणितंपूर्वराशिर्भवति एवमन्यक्रियास्वकार्यमि
ति उदाहरणं। कस्मिंश्चार्थगुणेत्रिलब्धेवर्गीकृतेतेनवोपेते पदमेकेनविहीनंरूपचतुष्कंभवेत्कथय सकोतु राशि
र्यस्मिंश्चार्थगुणितेत्रिभिर्भक्तेतमोवर्गितेनवभिः सहितेस्वमूलच्छिन्नेरूपविहीनेशेषंचत्वारोभवंतीतित्या

क॰ श्री॰ १००

सः। | गु | भा | व | हे | मू | शोध्यं | दृ | प्रश्नक्रमाद्युत्क्रमेण तथा गुणभागादि विलोमयेन रूपेण विपरीतं कार्यमिति दृ॰
| ५/२ | ३ | १ | ९ | २ | १ | ४ | शेषं ४ आसन्नेन शोध्येन रूपेण युक्तं ५ मूलेन वर्गितं २५ हेयेन ९ शोधितं १९

वर्गेण गृहीतमूलं ४ भागेन ३ गुणितं १२ गुणेन ५/२ भक्तं २४/५ एवं तथापि: अस्माद्दिमार्यद्दिनयगुणेन १२ त्रि

भिर्भागे ४ वर्गे १६ नवयोगे २५ मूलग्रहणे ५ रूपापचये ४॥ ॥ इति व्याख्यातो मिश्रकव्यवहारः प्रथ

मः॥ ॥ अथ श्रेढीव्यवहारस्यारभ्यते ॥ तत्रादौ श्रेढीव्यवहारे श्रेढीस्वरूपं तावदाह विस्तारो लाघवस्ता

दुपरि समसंख्याया यथा शरावस्य श्रेढी तेन स्तनयाय यथा पाशरावस्य मृत्पात्रस्याधस्तादूर्ध्वप्रवेशभागे लघुविस्ता

रस्ततः क्रमेणोपर्युपरि महान् विस्तारो भवत्येवं तद्धट्टस्य भूप्रदेशस्य सम्प्रेक्षे श्रेढीसंज्ञः हि समवतत्र श्रभेदमाध्यास्य

तेऽत्र विशेषस्य सन्निवेशोभिहितो भवति तथाहि तस्य भूजैनियमतः समा वा भवतां भूसुविस्तमियो विषमे।

एव अत एव श्रेढीगणितादभिन्नमेवास्य गणितं श्रेढीस्वेतत्फलं भूमुखयोगार्धं लम्बगुणितमिति क्षेत्रगणि

100

नेव भूवदनसमासार्धं मध्यमलंबेन संगुणितमिति न चानयोः सूत्रयोः सूत्रयोरस्ति कश्चिदर्थे फले वा भेदः किम
र्थं तर्हि क्षेत्रफले त्रगणितमारभ्यते भूमुखयोर्विहितनियमेन चावस्थापयिष्यमाणत्वाज्ज्ञातव्यं तेज्ञादिभिः पृथक्क
रणाज्ञाने कश्चिद्विहफलानयनार्थमितिशिष्यहितमाचार्यः सूत्रमारभते अथ किमर्थं भूमुखयोर्विहितनियमेन
व्यवस्थापनं पृष्टगच्छार्थेन एलंबे प्रतिहस्तमायुक्तपरनियमेनापद्यमानयतनरक्षणार्थं तेत्रफलं तु भूवदनसमा
सार्धेपि स्यात् प्रतिहस्तं न स्यात् ततस्तत्र गच्छसमलंबक इह लक्ष्यते आदिप्रचयात्मके क्षेत्रेऽस्मिन् लंबकस्ताव
द्गच्छसम एव नान्यथा कल्पनीयो भूमुखयोर्भुजवदित्याह ॥ गच्छसमो लंबकस्य भूमध्याद्वदनमध्यस्पर्शी सूत्रमि
ह लंबकः स च तस्य क्षेत्रस्य गच्छसमः पदतुल्यः यथाद्विके आदौ त्रिके प्रचये पंचके पदे क्षेत्रफले दत्तस्य ।
किं फलं भवति किंविध भूवदनभुजलंबकं च तत्क्षेत्रं स्यादिति पृष्टे लंबकस्तावद्कल्पितसिद्धिः पंचकप्रमा
ण एवेति ज्ञेयं इदानीमन्यक्षेत्रेभ्योस्य पृथक्करणहेतुं विशेषमाह ॥ लंबककरणे पृथक्पृथग्गिष्टादि चेयत

का॰ तत्फलं भवति लंबकस्य पंचकादिप्रमाणस्य दृष्टो लंबो यो भवति तत्र षष्ठ्यकृष्टयन्त्रस्य श्रेढीक्षेत्रस्य फलं भव
श्री॰ ति तत्र च क्षेत्रान्तराणामपि लंबे दृष्टस्य पो विभज्यमाने प्रतिदृष्टं क्षेत्रफलं विद्यते सर्वं रहस्यं त्रिंशदि च येन शेषवि
१०२ शेषः प्रथमे लम्बदृष्टे त्र्यादिसंमितमेव क्षेत्रफलं द्वितीये सप्तचयादिसंमितं तृतीये द्विगुणप्रचयप्रयुतादिसंमि
तं चतुर्थादौ त्रिगुणादिप्रचयप्रयुतादिसंमितमिति एतच्चाग्रे दर्शयिष्यते॥ इदानीं क्षेत्रस्वरूपरचनामाह
तद्रूपं स्वमितिसिद्ध्यै करणमहं संप्रवक्ष्यामि॥ तस्य श्रेढीक्षेत्रस्य भूमुखवेधाः परिमाणं साधयितुं कर्म संप्र
वक्ष्यामि तत्सिद्धा भुजयोरन्तसिद्धेः लंबस्य च साध्यत्वात्। तदाह। पदमेकं उ लंबस्य यद्दलहीनं मुखं यदा
भवति स च यासामन्याहृत्त्वं यद्यपि पंचकादिकं पदं प्रास्मिकोऽके भवति तथापि तत्पदं रूपमेव गृहीत्वं
तस्मिन् गृहीते गच्छसमे लंबकस्ते सति न्यायेन रूपमेव लंबोऽपि ग्रहीतव्यस्तावति क्षेत्रस्वरूपकरणार्थः त
त्वारंतं च एकैवा तत्र पदेषु स्वरूपव्यवस्थानात्। तत्र प्रथमपदे क्षेत्रे चयस्य दले तद्धीनं मुखं यदा भवति तद्यथा

101

चयस्य त्रिकस्य त्रिकस्य दलेनार्धेन मुखे विहितं कं हीनमर्धं भूर्भवति सापव भूस्थयेन सहिता प्रथमपदस्ते त्रस्य

वक्रं स्यात् यथा सैवार्धिकी भूस्थपेन त्रिकेन सहितार्धचतुर्थप्रमाणं वक्रं कुर्यात्सूत्रेण तच्चिह्नं

यावं लम्बा यावती भूर्यावच्च वक्रं तावत्सूत्रेण तच्चिह्नं कुर्यात् अभिमतदि क्रमेण प्रागपरायते

क्षांकिके लंबसूत्रं निपात्य तस्मात् तद्वये चिह्नं कुर्यात् ततः पश्चिमचिह्नं मध्ये क्षेत्रादक्षिणोत्तमा।

र्धिकं भूसूत्रं प्रसार्य तस्मात् तद्वयेपि चिह्नं कुर्यात् ततश्च प्राकू चिह्नं मध्ये क्षेत्रादपदक्षिणायत

२	व
	कं
१	ल
१	प
२	श

मर्धं चतुर्थप्रमाणं मुखसूत्रं प्रसार्य तस्मात् तद्वयमपि चिह्नयेत् प्रतिसूत्रं रेखापर्व वा कुर्यादिति प्रयोगः

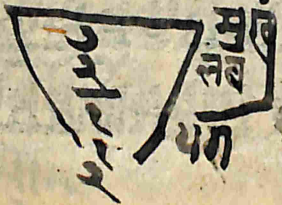
भूमुखरेखाग्रस्य क्षारयेत्सूत्रं मुभयतो बाहू भूरेखाया दक्षिणान्मुखरेखाग्रे दक्षिणा यावत्सूत्रं प्रसार

ये देष दक्षिणो भुजः ततो वामाङ्गरेखाया वामभेव मुखरेखाग्रे यावत्सूत्रं प्रसारयेदेष वामो भुज इति लंब

भूवदनभुजनियंत्रित प्रथमपदक्षेत्रफलीसेत्रं सन्निवेशितं सत्स्वर्गतो भवति अपवादस्तु सूत्रप्रसक्तिर्वज्र

का॰ वृत्तगगतभूमौ भवेदित्थम् व्यस्तदलब्धेन सूत्रेण यामवतीति कर्मणा साधितायाभुजज्ञानात्मकत्वे जाते स।
श्री॰ तिसपदद्वास्ति कोलंबकः सपदयरासूत्रपातः सपद वक्रसूत्रविन्यासः भुजसूत्रमेवतन्यथा भवति भूरे
१०२ खायाहृत्तिणहामेसु खरेखाग्रं यावन्नीत सूत्रमुपरि अग्रे वामो भुजो जायते अथ यस्याग्रे दक्षिणो भुजो जाय
ते वामभूसूत्रायामदक्षिणवक्रसूत्रप्रांते नीतसूत्रमुपरि अग्रे दक्षिणो भुजः अथ यस्याग्रे वाम भुजो जायते
102 पवेसति अग्रहृयात्मके श्रेढीदेशे भवति इदानीमस्मिन् त्रणगतभूमिवपाहृज्यवक्रभुजसूत्रपातजनित
अग्रहृयात्मके श्रेढी विशेषे सहा स्थितो कोलंबस्याग्रयोर्विभज्यते उपरि अग्रे लंबो भूमिनिरहितेन भा
जितं वदनं सवयासास्याद्वक्रमिति कर्मणा साधितं वदनं स्यान्मनैव स्वपरिमाणरहितेन भाजितं सद्यपरि
स्थिते अग्रे लंबो भवति वक्ररेखामध्यात् भुजसूत्रसंपातस्थानेयावत्ततः प्रभृति भूरेखामध्यं यावत्तत्स्थ
स्याग्रलंबो भवति तस्याकरणं । नृपातत्स्यापगमे यस्याग्रे जायते लंबः तस्योपरि अग्रसमसंधितो लंबस्य

पादूद्वैशिष्टमयस्तनद्य लंबकप्रमाणं भवति इत्यं प्रथमपदे हास्तिकलंबेयनर्णविभागेन भुजभेदाद्धि।
विधेश्रेढीक्षेत्रं हस्तापरपदावधिके क्षेत्रे कथं कार्यमित्याह इत्थं श्रेढीक्षेत्रे कृते ऐलंबके उत्पन्नं कल्प्यं इष्टा
वि लंबगुणितं यत्तेन सूत्र्वमवनियुग्दलं अनेनप्रकारेण हास्तिकलंब श्रेढीक्षेत्रं विस्वव्याभिमते पंचका
दि लंबके समस्तश्रेढीक्षेत्रसंबंधि वदनं साध्यं सर्वयायराहास्तिकश्रेढीक्षेत्रसंबंधि वदनं तत्संबंधि सेवय
स्याद्भनमीप्सितलंबगुणितं तस्मागनीत भूमप्रमाणेन युतमिष्टलंबक श्रेढीवदनं भवति तदत्र भूमिर्यैव
प्रथमपदश्रेण्याः सैव पादांतरेण लंबान्यथात्ववदनप्रमाणभेदः प्रवर्त्तनपर्वति क्षेत्रप्रकल्प्यैतानीमा
सुन्ततरिकायाः क्षेत्रगतेर्भेदेन गणितमाह ख्येकपदार्थघ्नचयः साध्यः पदसंगुणोभवेद्गणितं श्रेढी
क्षेत्रेतुफलं भूसार्वयोगार्धलंबहतिः विरूपस्यपदस्यार्धेन हतश्चयः आदिना सहितः पदेन संगुणितः सं
कलितं भवति तथा भूमेर्मुखस्यच योयोगस्तदर्धस्य लंब सर्वयातः श्रेढीक्षेत्रफलं भवति किमाद्युत्तरप

क॰ दशहस्तेनीदमितिनयज्ञायनेकेवलंतत्र्यश्रेष्ठीक्षेत्रमित्येवज्ञायनेस्तायमानभूवदनलंबेनदानव्येकपदेता
खी॰ दिनासिद्धिरस्तीतिलक्षणांतरारंभः यथाप्रश्नः त्र्यादित्रिचयश्रेढ्यांकिंगणितंपंचकेपदे यस्यांश्रे
१०३ ढ्यांप्रथमपदंद्वौहस्तौक्षेत्रतः द्वितीयपदं पंचतृतीयपदमष्टौचतुर्थपदमेकादशपंचमपदंचतुर्द
103 शास्याश्रेढीसमस्तास्तेत्रतः कियतःप्रमाणमितिन्यासः आ २ उ ३ पद ५ अत्रपदमिदं पंच ५ व्येके ४ अ
स्यार्धं २ एतेनचयोयंत्र गुणितोजातः ६ आदिनानेन २ युक्तः ८ पदेनानेन पगुणितइतिलब्धं फ
लं ४० एतेराद्युत्तरपदैः कीदृक्क्षेत्रंभवतिपदमेकं नलंबइतिलंबोहस्तः १ चयस्यास्य ३ दलं ३/२ |
एतेनस्वावमिदं २ हीनं १/२ | एषाधराएषाचयेनानेन ३ युक्तावक्त्रं ७/२ | भूश्चवेत्यादिनाअजला
भः एतस्याक्षेत्रन्यासः

अस्यास्तिकक्षेत्रस्यैतेत्रफलंभूमुखयोगः ४ अर्धं २
लंबेन १ एतद्गुणितंतदेव २ अ प्रथमपदेऽन्तराभावादादिरेवफलमिति एवंद्वास्तिक

तेत्रकल्पनायथावदनं ३/१ परया १/१ ऊनं २ इष्टावलंबकेनानेन ५ गुणितं १५ भ १/२ युतं ३१ न्यासः ३१ मु / ५ लं / १५ भू

भूमुखयोगः १९ अर्थं ८ लंब ५ हतं ४० अपरः प्रश्नः॥ अर्थैव द्यादित्रिच येष्टे ३/२ न्यासः

किंगणितमर्थपदेन्यासः आ २ उ३१५। १/२ कर्मपदं १/१ रूपेण १ हीनं विसदृशछेदत्वाछेदनमछेदनस्य

रूपं स्यादितिरूपस्यरूपे छेदनेकृते तत्त्व नभागजातौ छित्वाछेदेनेत्यादिना छेदसादृश्यैकर्मणिजातं १ २ / २ २

अर्थाद्यो हि छेदो पातयितव्यावयिकत्वान्नपतनशक्तियावत्त भवमर्थमेवसंशोध्यायराशेः शोधितेव्यय

राशिवर्धमवशिष्यतेतत्त्वयुश्येयाववियहूनेभ्योवियोगस्तद्विपर्ययइतिपतनात्मकेसद्विपर्ययाहृणंजायते १ + / २

इयतिकृतेजातंत्वेकइति तस्यार्थं ४ चयेन २ गुणितं ३/४ आदिः २ यनेनयुतमितिविसदृशछेदत्वाछेदनम

छेदनस्यरूपस्यादितिरूपेहयस्य रूपेछेदनेकृते तेल्यनभागजातौ छित्वेत्यादिनाछेदसादृश्यकर्मणि

जातं ३/४ ८/४ | अनयोर्योगेकार्येतयोर्योवियोगः स्यादितिऋणस्यधनाद्विशुद्धौजायते ५/४ | इयताकृतेजातं सादिः

क॰ पदेन १/२ गुणितं ५/२ पतङ्गुणितं अत्रैव क्षेत्रकरणं पदमेकेन तल्लंब इति लंबः १ चयस्यास्य २ दलेन १/२ गुणं वर ही
ली॰ नमिति आख्यवत् यथा १/२ पषेवचयेन २ भूमिः सहिता १/२ पतद्धकं ऊर्ध्वान्तरेणनत्रिकमित्यादिप्राख्यवत् य
१०४ नोत्पत्तिकत्वान्नत्रयस्तुतिर्वज्रवदित्यादिनास्ति इत्यहा्लिकक्षेत्रतोक्षेत्रन्यासः ३/१ अथार्थिकक्षेत्रस्वना य
योनसुत्व २ इष्टावलंबेन १/२ गुणिते १/२ अवनिमुक्तं २ पतद्धकं न्यां | २/२ ले १/२ पा १/२ | १/३ सः | २/२ ले १/२ पा | अतः ते
त्रफलं भूमुत्वयोगः ५/२ अस्यार्थं ५/४ लंबेन १/२ गुणितं ५/८ अत्र | भवते यद्य | नयोर्वा
मुखयोर्हालिकक्षेत्र फलं ५/८ पद्धयं नहि आर्थिके द्वे | णभावत्वकथं | पंचाष्ट
भागा इतितत्रार्थन्यासः यदीयं हालिकं क्षेत्रं समचतुरस्राद्युच्यतेनतदर्धे आयतचतुरस्रेतदर्धेफलं
इदं च क्षेत्रं पारावाह्वतिसर्वत्र पव हालिकं पृथक्पृथक्प्रमाणभूवदनभुजे तस्मादस्य प्रथममर्थमलंपहिती
येन विपुलमिति कृतानयोः समाशाता तथा च प्रथमार्थस्य यद्धकंतद्भन्नरार्थस्य भूमिः २ वक्रं १/२ लंबः १/२

इतिविस्तारस्तावद्रूपचितएवक्षेत्रफलंच भूमुखयोगस्यास्य ११/२ अर्थं ११/४ लंबेन ६/१ गुणितं ११/८ प्रथमार्थ-
फलस्यास्यचयोगोहास्त्रिकफलमेवंरूपद्वयं पंचराशिकं चात्र प्रत्ययनिबन्धनम स्ति अर्थभु-
वोर्थचतुर्थवक्रस्वरूपलंबस्यक्षेत्रस्ययदिरूपद्वयंक्षेत्रफलंतदार्थभुवोर्हिवक्रस्यार्धलंबस्यकिमिति
भूवदनेसमस्यन्यासः

ने / ल	पद / १ब	२५ भू / मु
	२फ	१/२ ल

नीतेफलेन्यपक्षमित्यादिनालभ्यते ५/८ द्वितीयप्रथमार्थेक्षेत्र-
फलं अथापरंपंचरा-
शिकं अर्थभुवोर्धचतुर्थवक्रस्वरूप लंबस्यफलंयदि-
द्वौतद्विभुवोर्धचतुर्थ
वक्रस्यार्धहस्तलंबस्यकिमितिभूवदनेसमस्यन्यासः

४	११/२
१/२	१/१

नीतेफलेन्यपक्षमित्यादिनालभ्यते द्वितीयार्थेक्षेत्रफलं ११/८ तदेवंक्षेत्रस्वरूपवशादर्थयोःफल-
वैषम्यं अतएवराशिगतेगणितान्तरेवदन्ति निर्विकल्पपदं अथचयइत्यादिन्यासः आ २ उ ३ ग १
निर्विकल्पंपदं अनेनचयः १ गुणितः सैकगणेनविनचवमेवेतिभवति आदिना २ सहितः सेपस ३/१ मं

11

कु॰ त्वेयोगे इति भवति २ यथो॰ नष्टसंज्ञोग्रे उद्देष्टप्रमाणे द्वितीयस्थाने स्थाप्यः एषएव चमुत्वेन २ प्रत्वितः ध
श्री॰ चयेन २ विहीनः १ निर्विकल्पपदे॰ अस्यार्थं शून्यमेव ततः संगुणनेखेन चात्वमेवेति शून्यमेव॰ विकलं $\frac{१}{२}$
१०५ एतेन गुणितं उपरि द्वितीयस्थाने स्थापितो नष्टसंज्ञको राशिः रूपद्वयं २ जातं रूपमेकं १ एतद्गुणितं
105 समग्र प्रथमपदस्य रूपद्वयस्यार्थं रूपमिति अथापरः प्रश्नः। पंचोत्तरद्विकादेः पंचमभागो पदैकपर्यय य
स्याः प्रथमं पदं रूपद्वयप्रमाणं उत्तराणि पदानि यथोत्तरं पंचप्रचयानि पंचमो भागः पदं स्याश्रेढी समग्रपदस
मासेन किं फलं भवतीति कथय न्यासः पदं $\frac{१}{५}$ वोकमिति रूपं सवर्णितं $\frac{५}{५}$ न पतनीति विपरी
तमुद्ध्याव्ययराशिशेषकष्टगुणनमकोति एते $\frac{४}{५५}$ तस्यार्थं $\frac{२}{५}$ + चयेन ५ गुणितं गुणपश्चगुण
कयोः छेदांशापवर्तनात् २+ आदिना २ युतमिति सम यनर्णयोगे शून्यं जायते॰ एतत्पदेन $\frac{१}{५}$
संगुणितं शून्यमेव॰ नास्ति क्षेत्रफलमत्रेति तत्किमितिचेत् ननु गणितमेवात्र प्रमाणं एवंविधे स्थानु

आ	उ	ग
२	५	$\frac{१}{५}$

गच्छपदेषु गणितं शून्यमेव भवति तथा शून्यात्समादाद्यादयस्तत्र एवायांति यथाद्यावज्ञाने तदानयनार्थो न्यासः

आ	३	ग	फ
·	५	१	·

आदिः पदहृतगणितमित्यादिना करणं तत्र गणितं शू॰ पदेनानेन १/५ हृतं शून्यमेव निरे
कगच्छेन ५/५+ हृतस्याचयस्यास्य ५/१+ दलेन २+ ऊनमिति वियोगे सति संगमपदवशू
न्ये रूपद्वये हिमेव पदद्वयं २ अनेन ज्ञाते तदानयनार्थो न्यासः | आ २ | ३ · | ग १/५ | फ · | पदहृतफ
लं मुखोनमित्यादिना करणं फलं॰ पदेन १/५ हृतं शून्यमेव॰ मुखेन २ ऊनं ऋणयोग वियद्गुणे ऋ
णो वियोगस्तु हि पर्यय इति जातं २ नि रेकस्य पदस्य ५/४+ दलेन ५/१+ हृतं विधिः पूर्व इति प्रश्नस्त्वन्नः।
६/२+ वेशेषा योरपवर्तने ऋणयोस्तथनं भवतीति लब्धमुत्तरमानं ५ अथ पदज्ञाते
न्यासः | आ २ | ३ ५ | ग · | फ · | अष्टोत्तरहृतफलतश्चाद्यादिना करणं फलं॰ अष्टहृते॰ तथोत्तरेण ५ हृते॰
आदिः २ हिचत्र ४ अस्य च प्रचयस्याचास्य ५ विवरं १ अस्य हृतिः १ अनयायुक्त

क॰ मितिजातं १ अस्मान्मूलमिति १ मुखेन २ खण्डेन ४ कृतमिति यावत्तस्मिन्वेष्टे व्ययराशिकरणी ३+ चयेन ५
श्री॰ सहितं धनर्णगमाजातं २ द्वाभ्यां भक्ते १ तथा चयेन ५ भक्ते १/५ पक्षगच्छः अथाद्युत्तरयोरव्यक्तयोरुक्तमिश्रेस
१०६ मकेत्यानेन्यासः आद्युत्तरयुतिः ७ गः १/२ फलं शून्यं ० विपदव्यदवर्गेत्यादिना कर्मपदं १/५ वर्गः १/२५ पदेनहीने
सवर्णनेकृत्वा यावत्तस्मिन्वेष्टे व्ययराशिशेषकरणी ४+/२५ दलं २+/२५ मिश्रेणगुणितं १४/२५+ फलशून्येनही
ने १४/२५+ पदं १/५ योके ४/५+ दलं २/५+ योकेधनर्णग त्याः २/५ यतन्नामापतं २४/२५+ पदं १/५ नाहतं २/२५
अनेनपरिशिष्टे १४/२५+ छेदांशविपर्यासे इति भक्तं जातं ५ पक्षआदिः पतेनेवमिश्रेति सूत्रे शेष
५ पक्षउत्तरः तस्मात्काकुतोपपत्तिर्यदि शून्यमेव फले स्यात् सत्यमेतत् किन्तु यत्र रूपादिकमादिरस्ति उ
त्तरं च नाभाव स्वभावे पदं च वस्तु सत्तात्मकं तत्र यत्नेन किंचिदिति विचित्रमिति प्रतिभाति यदिहि रूपतः न
त्वात्पदस्योत्तरसंयोगेनास्तिनापि प्रथमपंयोग इति प्रमाणतानत्व प्रथमयदस्य नांशोपिकेन भक्तिः प्रथ

मपदं राशित्वादेवगच्छः राशिगतकृतं चैव विधेविषये पंचाशपदस्य फलमायात्येवं द्वौ भागौ क्षेत्रगतद्व
यौ न स्वस्य उपपत्त्या संविनाकथं वा सन्नान्वेषिणोषिणोऽवस्तुगतिसंवादात्स्वादमलव्यवचमत्कारमासाचयंति
उच्यते यथ मपदे क्षेत्रे तो हि हस्ते द्वितीयपदं समप्रमाणं न संभवतीति यावता न्यूनस्य संभवस्यानतमरणाव
मायाति यथा त्रिभोदशस्पर्शोऽपमाने भुजयोर्णिपोऽश्व संभवात्समकरणे भवंति इहैव यदिष्टमिर्थनं १
स्यात्तदा भूमुखयोगः षट् तस्यार्धं त्रयः ततो लंबेन रूपेण गुणितं त्रयो हस्ताः स्युः नचैतदादिपदे फलमिष्य
ते यतास्तु त्र्यस्रगता भूमिस्तदायस्यार्धे तेन फलस्य स्वरूपरितनत्र्यस्रे क्षेत्रफलमादिपदत्र उपपद्यते यथा
यस्त्र्यस्रे क्षेत्रफलं भूमुखयोगः २ अंशोऽयं $\frac{5}{4}$ लंबेन १ गुणितं $\frac{5}{4}$ + अपरत्र्यस्रे भूमुखयोगः $\frac{5}{2}$ । अर्धं $\frac{5}{4}$
लंबेन १. हतं ८१ अत्र पंचत्वारिंशद्भागः प्रथमथनेथिकोऽवर्तते सोऽयं त्र्यस्रफलेन स्तुहेतस्त्वाधिकं फलं
न विघटयति प $\frac{4}{5}$ । कस्मायं चत्वारिंशद्भागो यस्तु न त्र्यस्रे ह्यास्तिक लंबदशभागसंमितेऽपवक्षेत्रफलमाया

क॰ श्री॰ १८

607

तीति लंबदशभागेन लंबस्य दशभागः न्यूनं लंबपंचभागं न्यूनीकरोति दशभागद्वयस्य पंचभागात्मकत्वा तृ

न ह्रस्वं नास्ति कश्चित्तेः नयाहि तस्मिन्प्रदेशो हास्तिकक्षेत्रभुजं ९/२ यत्र या ९/२ + ऊनमिति योगः ५ इष्टा

वलंबेन ५ गुणिते १ भूम्या ९ ऊनमिति वियुतं ९/२ पक्षेव भूर नंतरस्य पंचभागचतुष्टयात्मक

लंबनस्य नवद्विभागवदनस्य क्षेत्रस्य तत्र च फलं भूमुखयोगः ५ अर्धं ५/२ लंबेन ५ ऊनमिति फलं २

एतन्न्यायम् अत ऊर्ध्वं तत्र फलहानिः न च वदनमुपचयितं शाक्यं अतोऽन्तरयदयनविघटनात् इति नास्ति

न्यायगणितयोर्ह्रस्वभेदः अथात्रैव क्षेत्रे रचनापदमेकं न लंबः १ चयस्यास्य ५ दले ५/२ एतेन भुजे २

हीनं व्यायामिकयाह्रस्वं ९/२ + पक्षा यत्र पक्षेव समचया ९/२ | एतदुक्तं कर्णात्मकत्वेन न च्छिन्नं भुजे वेध्यायस्य

कुष्ठ सारयेत्स्वभुभयतो बाहू इति कर्मनास्ति स्वत्रपर ९/१ १/१ अथ स्व अल | निवप्रवदित्यादित्यादिकार्यम्

एवं त्र्यस्रद्वये जाते उपरि त्र्यस्रे लंबः न्यासः ९ मु | एतत्त्र्यस्रमपदक्षेत्रं यदोनमु

- लं ९/१
- १/१
- १/१ +

त्वं ५ इष्टावलंबेन १/५ गुणितं १ अवनिघ्नं १/२ पनहृद्दनं इष्टावलंबेतेनेन्यासः

भूमत्र्यवयोगः भूतं· १/५ अर्धं· लंबेन १/५ हत मितिभूतं यद्यावुपरिच्चार्धेभू
मुत्र्यवयोगार्धं लंबेन १/२ अथरम्याश्चे भूमत्र्यवयोगार्धं १/४ लंबगुणं १/४ ऊदणयनस
मत्वात्फलं भूतम् अपरः प्रश्नः। ऊनपेतैलसंपूर्णोस्म स्याद्विद्रमथो भवत्
तेनहृत्तरनितैलसमान | २ १ + ५ः | योयोजनत्रयं नेतव्या भाटकेतस्य प्रथमे योजने दशाकमपणः परयोर्द्वयो
नाः पणाः किं क्रोशभाट के स्नेहपात्रे तैलेन पूर्णे तद्धस्तात्स्रुतं संस्रविंशजातं तेनतैलं शनैः स्रवं।
तिसच ऊतपायोजनत्रये प्रापयितव्यः तस्य चतत्प्रापकस्य प्रथमे योजने दश पणाः भाटकं द्वितीयो
र्द्धेतृतीये षट् इति तस्य क्रोशभाटकं किम् अयंभावः यस्याः प्रथमपदं दश द्वितीयतृतीये ययोर्नरेस्र
नेचतुर्थो भागः पदं स्याच्छ्रेढीसमयमपदसमासेन किंफलास्यादिति न्यासः आ १ | उ ३ | प्र १/४ | पदं १/४ | वोकमि

क· तिरूपं सवर्णितं ३/४ । नपततीति विपरीतमष्टद्याव्ययराशिः ऋणं ३/४ + अस्यार्थे ३/८ + चयः २ गुणितः ऋणमृणयो

श्री· नयोर्घातो धनमृणयोरिति ऋणात्मकं सहनात्मकं जायते ३/४ । आदिना ९ युतं ४३/४ । पतत्पदेन ३/४ ।

१०८ संगुणितं ४३/१६ अतो लब्धपणौ द्वौ २ शेषं ११/१६ पणाभावात्काकिणी लाभार्थं चतुर्गुणितं ४४/१६ अतो ल

ब्धं काकिन्यौ २ काकिनीभागाश्च ३/४ । सर्ववदत्रापि दिनं रचना पदमेकं तल्लब्धः १ चयस्यास्य २+ दलेन

१+ हीनं सत्त्वं १० शोध्यं यदा धनमृणं ऋणं धनात्मकं तदा देयमिति जातं ॥ एषा यथा यथैव चयेन २+

सहिता धनयोर्धनमृणमृणयोर्धनर्णयोरन्तरमिति जातं ४ एतद्विकं रूपलब्धे देदत्तं वचनेन्यासः ॥

४ मु
ल १
मू· ११

इष्टं लम्बके दत्तं दर्शनेयथा परया ११ कृतं सत्त्वं ४ अधिकमूनादिति वचनाद्ययराशिः

ऋणं २+ इष्टं लम्बकेन ३/४ । गुणितं ३/२ । + अवलि ११ युतमिति धनर्णयोरन्तरमिति जातं

२१/२ एतद्विकं न्यासः

३/२ मु
ल ३/४
मू· ११

अत्र मूलवदनसमासः ४३/२ । अर्धं ४३/४ लम्बेन ३/४ गुणितं ४३/१६

अतोलब्धंपणौ २ काकिन्यौ २ काकिनीभागाश्च ३ इदंचऊनपैतैलसंपूर्णेऽइत्यादि··· करणसूत्रमार्या
पूर्वार्धं ॥ आदिः पदहृतगणितं निरेकगच्छघ्नचयदलेनोनं गणितं एवं सूत्रोक्तमार्गतरप्रकृतिकं श्रेणीसं
बद्धंसंकलितार्थं तत्पदेनगच्छेनहृतंभक्तं निरेकेनगच्छेनपदेन हतस्यचयसादलेनार्धेनोनं हीनमव
वशिष्टमादिः प्रथमपदं भवति इदंचपूर्वसूत्रोक्तकर्मविपरीतात्मकं तथाहिव्येकपदार्धघ्नचयः सादिः
पदसंगुणो भवेद्गणितमितिगणितं यत्पदसंगुणितदिहपदहृतमुक्तं आदेरेवज्ञेयत्वात्सादिरित्यतस्य
विपरीतंकर्मनास्ति एवचायमादिस्तत्रव्येकपदार्धघ्नचयः प्रतिसमहृतनिरेकगच्छघ्नचयदलेनोनमिति
विपरीतकर्मैत्याभिप्रायात्पृथक्पृथकविशेषादानीतः ननुचतत्रपदार्धेनहतोव्येपदेतपउक्तः इहतुपद
चयार्धेनविशुद्धिरुक्तेतिकथंयुज्यतेउच्यते नैषदोषः तद्दर्धेनवाघातः तद्घातस्वबाधीकरणमित्युपाय
भेदमात्रमेतत् नफलभेदः अथेदंव्याकृत इदंयदिपूर्वसूत्रोक्तकर्मवैपरीत्यालब्धं एवंसूत्रोक्तंकर्मसत्त्व

क॰ त्रिकमिति उच्यते इहतत्संकलिते प्रथमपदस्थनं तावत्यात्येकं समस्तेषु पदेषु परिसमाप्यते तत्तत्स्यादसंख्या
श्री॰ गुणं भवति उत्तरं त्वहिती यमपदादि द्वैकादिगुणं भवति यावद्येकपदस्य गुणनमत्स्य जायते प्रथमपदस्य
१.५ नेसमितेचयनं तत्रौपनीतिकं तत्सहितमंत्यधनं भवति यदाहुः पदमेकहीनमुत्तरगुणं संयुक्तमादिना।
त्यधनमिति मध्यापदस्य त्वेतत्पदापद्यमानोत्तरधनार्थमादिष्टं तेयनं भवति तथा चादिष्टं तान्त्यधनार्थम
१०९ ध्यधनमाहुः भवतान्तें तत्पदापद्यमानमुत्तरधनार्थमादिष्टकमुक्तं यदादिधनविहीनस्यादलेनादिधन
युतेन साम्यमेति नत्र संवादवादवाक्यार्थेन कश्चित्समानः पंथाः गंतव्यस्तु समानमेव कथं चादिधन।
वियुतं तान्त्यधनार्थं यत्तु नरादिधनसंयोजनं क्रियते तेन त्वलु समध्यान्त्यधनेधीक्रियमाणेन तदंतर्गतमा
दिधनमप्यधीकारितं तद्धि युक्तांत्यधनमंतःपदापद्यमानोत्तरधनमेवावशिष्टं तस्मात्तत्रादिष्टकं मध्यधनं
भवतीति दलनामाद्यागादिः एयक्तक्रियते तेन संचप्रदिश्यते तान्येतानि त्रीणि कर्माणि वियोजनं दलनं

संयोजनमिति संवादवाक्यं चसत्त्वं सत्त्वकारास्त्रसत्त्वतः कर्मतस्त्वलाद्येवमर्थयतीति कर्मद्वयेन संवा
द्वाक्यसत्त्वमर्थमासादयेत् तथाहि अंत्यायनेत्वनर्थितेयिभूय आदियनं प्रक्षिप्य यदधीकरणं तेनादि
यनेदलनाद्द्वित्वं भवति द्विगुणो हि तत्र जातमेतत्स्यतिपारंत आरथी भवेत् एकगुणमर्थीकृतं तत्तुल्य
मेवास्ति तस्मादनेनापि प्रकारेण मध्ययनमानीयते शक्तिज्ञाते मध्ययनेतत्पदसंख्यागुणितं संकलितं भवति
कथमिति चेत् उच्यते मध्ययनात्सर्वीत्रयपदयनानि कस्यात्क्रमेण हृष्टः क्रमेणाभिश्रीक्रियमाणानि च
मध्ययनाद्द्विगुणानि भवंति तानि लघूकरणार्थं प्रत्येकं समतया परिकल्प्यमानानि मध्ययनतुल्यान्येव
भवति ततश्च तानि पदसंख्यागुणितानि संकलितस्वरूपमासादयंतीति तदाह मध्ययने पदगुणग
णितमिति इहचाचार्येणैकपदेत्र्यंथने मध्यपदेच्ययस्यापन्निसत्त्वयतिनोत्तयनेसाथय न्निसंकलितान
यनात् अन्यथा तच्चयत्रादिस्थितं प्रक्षिप्येत किंतु तस्मिन्नर्थीकृते आदिप्रक्षेपे मध्ययनतुल्योराशिर्जाय

क॰ तेनन्कृतं अर्थश्चचयः सादिरिति यद्यप्यर्थीकृतस्य चयेनावगुणनमुक्तं तथापि चयगुणितदलीकृतन्तुल्यमेव
श्री॰ दितिनास्ति कश्चिद्विशेषः पदगुणितमिति च स्पष्टमेवेति संकलितानयनसूत्रोक्तकर्मणीयं युक्तिः तद्धि
११॰ परीतकर्मणा चेहाद्यानयनमुक्तमेव अथोदाहरणन्यासः आदिर्नेत्रायते

आ	पदं	चयं
२	५	४

यथ॰ पदेन
110 पंचभिः ५ अमीभिः हृतं जातं ८ पतन्नकृदूस्यास्य ५ निरेकस्य ४ चयेनानेन ३ गुणितस्य
१२ दलेनानेन ६ ऊनमितिलब्धमादिः २ द्वितीयोदाहरणन्यासः आदिर्नेत्रायते चयः २ गच्छः १/२ । सं।
कलितं । ५/८ । गणितं ५/२ । पदनानेन । १/२ हृतं ५/४ । पतन्नकृच्छेन १/२ । निरेकेन १/२+ । हतस्य चयस्यास्य २ जातस्य
१/२ । दलेनानेन १/४ । ऊनमितित्ययनर्णछेन्नेनयुक्तं जातं २ अयमादिः तृतीयोदाहरणन्यासः आदिर्नेत्रायते
५/१+ ३ । ५ । ग १/५ । संकलितं॰ कर्म गणितं॰ पदेनानेन हृतमिति मूल्यमेव॰ पतन्नकृच्छेन ५/१ । निरेकेन । ५/४+
हतस्य चयस्यास्य ५ जातस्य ४+ । दलेन ऊनमिति युक्तं पने जातं लब्धमादिः २ चतुर्थोदाहरणन्यासः
२+

आदिर्नज्ञायते उत्त २ प ३ | गणितं ५१ | पदनामदेनानेन ३ | लब्धं ५४ गच्छेनानेन ३ निरेकेन २ हृतं ८

सचयस्यास्य २४ जातस्य धनस्यर्णयोश्चोनमिति धनात्मकस्य ३ | दलेन १ | ऊनं जातं १० आदिमादिः ॥

अथादिपदधने ज्ञाते प्रचयज्ञानेन दानयनार्थं करणसूत्रं मार्यापूर्वार्धमाह पदेहृतफलमुखो

नं निरेकपददलहृतं प्रचयः ॥ फलं से फो दि ते ज्ञ द्वं गणितं पदेन गच्छेन हृतं भक्तं मुखेनादिनोनं रहितं सपद

स्य निरेकस्य रूपोनकस्य दलेनार्धेन हृतं भक्तं प्रचय उत्तरो भवति अथ वैयुक्तिः पदहृतफलमिति मध्यधना

न्वेषणं मुखोनमिति तत्र च यद्धनापत्निपर्येषणा निरेकपददलमिति मध्य संख्याविरूपाज्ञनिमा उत्तरं हि शति

पदमेकोनतत्संख्यागुणः प्रचयो वर्तत इति तत्स्तयाविरूपया मध्यपदसंख्यया मध्यपदापद्यमानः प्रच

यसंख्याभक्तः प्रचयो भवतीति अथ पूर्वोक्तप्रथमोदाहरणे उत्तरे ज्ञाते न्यासः आ २ उत्तरो न ज्ञायते पदं

५ संकलितं ४० कर्मफलं ४० पदेन ५ हृतं ८ पदतन्मुखविनानेन २ ऊनं ६ पदतदस्यास्य ५ निरेकस्य

क॰
श्री॰
१११

४ दलेन २ हृतमितिलब्धमुत्तरप्रमाणं २ अथद्वितीयोदाहरणेउत्तरे ३ ज्ञातेन्यासः आदिः २ उत्तरेणानज्ञा
यतेगच्छः ३ संकलितं ५ पतस्पदहृतं ५ मुखेन २ ऊनं ३ निरेकगच्छस्य २ दलेन ३ हृतमुत्तर
णहृतमरणयतमितिचलब्धमुत्तरप्रमाणं २ अथतृतीयो दादरणेउत्तरेप्रज्ञातेन्यासः आदिः २ च
येनज्ञायतेगच्छः ३ संकलितं० पदहृतंफलंशून्यमेव मुखेन २ ऊनमिति २ पतस्यदस्य ३ निरे
कस्य ४ दलेन २ हृतमितिलब्धमुत्तरप्रमाणं ५ अथचतुर्थोदाहरणेउत्तरे ज्ञातेन्यासः आ दि १०
उत्तरेणानज्ञायते गच्छः ४ फलं ४२ पदहृतफलं ४२ मुखेन १० ऊनं ३ निरेकस्यपदस्य ३ दलेन ३
हृतेभक्तम्रणेनपतम्रणमिति ऋणात्मके लब्धमुत्तरप्रमाणम् ॥ अथादिप्रचयसंकलिते
षु ज्ञातेषुपदेचाज्ञातेतदानयनार्थंकरणसूत्रमार्यामाह अथेत्तरहृतफलतो द्विगुणादिप्रचयविवर
हृतियुतात् मूलंद्विगुणमुखोनंसचयंद्विचयोद्धृतंगच्छः फलात्छेदसंकलितात् अष्टाभिस्तयो

न्तरेण प्रचयेन तद्युतिर्न वा गुणितान् द्विगुणितस्यादेः प्रचयस्य वा गुणितस्यैव यद्विवर्गान्तरं तस्य याकृति

वर्गसंयुक्तात् यन्मूलं वर्गमूलेन तद्द्विगुणेन प्रथमेनादिना ऊनं चयेन सहितं द्विगुणचयेनोद्धृतं भक्तं गच्छो

भवतीति कथमुपपत्तिरिति चेत् उच्यते सर्वाण्येतानि करणसूत्राणि अव्यक्तबीजमूलानि अव्यक्तमूलं यथा

संकलितं दर्शितं वर्गादिमूलानि बीजमूलानि तथा १ एवमेव संकलितमूलानयनं २ द्विपदं तज्ज्ञायतेऽव्य

क्तस्य व्यक्तमिति संज्ञायते यत्र दीर्घप्रमाणस्य यानि यत्तावद्यावत्तावदिति व्यवहारः गणितकर्मण्य

पि यावत्तावद्व्यवहारेण येनानेनास्योपलक्षणं भवति अज्ञातप्रमाणस्यापि वास्य समुदायरूपत्वात्स

मुदायगतेनैव संख्याविशेषेण योगो भवति यथा एको यावत्तावानिति न्यासः या १ द्वाविति न्यासः या २

त्रय इति न्यासः या ३ एवमन्यत् यदा च समुदायान्तरे प्रथमोद्दिष्टाव्यक्तराशिविलक्षणावयवसंख्यो

जायते तदा तस्य यावत्तावत्प्रमाणत्वेऽपि पूर्वस्माद्व्यक्तराशेर्वैलक्षण्यसूचनार्थं पूर्वाचार्यैः कालकं

15

क॰ नीलकपीतश्वेतहरितादिविशेषवाचिशब्दान्तत्तमसंज्ञाप्रवर्तिता गणितेनेकवर्णेष्वपि संज्ञाशब्दाद्यत्तत्वेनोप
श्री॰ लक्षणं कृतं अज्ञातप्रमाणस्यापि चेत्यादि भागवत् न्यासः का १ का २ का ३ अत्रोपर्यध्वनेताव्यक्तराशिस
११२ मुपजन्मविशेषसंज्ञात्पत्तप्रयोजना शेषं प्राग्वत् पृथक्पृथक्संज्ञाकरणं च भिन्नानामव्यक्तानां योगवियो
गोक्तकर्मपरिव्यवहाराभावात् यदा हि यावत्तावत्ति कालकोनीलकोपीतको वा व्यक्तो वा केपि रूपराशिः प्र
क्षिप्यते तदा समीपपदस्थोपलक्षणवाचीवर्णो व स्थाप्यते ततः परस्परमेकयोगः क्रियते तौ च राशी
बहवो वा एकराशिवद्भवंति स च राशिर्व्यक्तराशीनां भेदराशिवद्यो भावितैकसंज्ञः कार्यः तदर्थमा
पि संज्ञाभेदप्रवर्तने अन्यान्यान्यपि संति प्रयोजनानि प्रासंगिकत्वान्नेहोच्यंते एवं गतेपदस्मिहया १
अत्र संकलितमानीयते यथा न्यासः या २ ३ ३ गया १ कर्मपदेया १ शेषकमिति व्यक्ताव्यक्तयोरङ्का
ङ्कव्ययः राशिस्थोपलक्षणार्थमरणपदमिति न्यासः या १ रू १+ एतौ च राशी एकराशिवत् तेनायं

112

क्रियमाणेऽन्त्ये कृते तो ज्ञायते ३/२ । रू २+ चयेन २+ द्वयोरपि यावत्तावत् या ३/२ । ३/२ । आदिनाऽनेन योगे
रूपेणैव रूपाणि युज्यंत इति यत्र राशिशेषेण रू २ पदेन यावत्तावत्ता द्वयोरपि गुणने प्रथमस्थाने सह
एव याहर्गव्यपदेशः तथाचोक्तं सदृशद्विगतादिवदिति द्वितीयस्थाने ऽपि गुणेन प्रथमस्थाने सह
एव याहर्गव्यपदेशः अव्यक्तेन व्यक्तवदाद्यक्तभावः तदप्युक्तं ताभ्यां व्यक्तगुणो हन्त इति लब्धं सबीजकं सं
कलितं वर्ग ३/२ । या । १/२ एतच्चत्वारिंशतास्समामितिपक्षयोः न्यासः प्रथमपक्षः व २ छे २ या २ छे २ रू ने : प्र
थमपक्षः व २ या २ रू ० अत्रसमर्थीत्त्ववर्णे द्वितीयः पक्षः व ० छे ० या ० ३५ छे १ वर्गाव्यक्त
विशोध्यते द्वितीयः पक्षः वर्ग ० या ० ७ रूपाणि च व्यक्तैः कार्ये पक्षयोस्त्वापवर्त्तने अत्र पक्षे चतुर्वर्ग
हते व्यक्तहतौ युते मूलं व्यक्तमयोर्येत्तं प्रमाणं वर्गभाजिते तत्र प्रथमं तावत्पक्षशोध्यते क्रियते कथं
यतो वर्गाव्यक्तानि शोध्यंते तेन तत्पक्षस्थानि रूपाणि तत्पक्षवर्तैर्भ्योरूपेभ्यः शोध्यंत इति तेने द्वितीयप

क॰ लगनो वर्गराशिः शून्यात्मकः अव्यक्तराशिश्च प्रथमपक्षस्याद्वर्गराशेरव्यक्तराशिश्च विशोधितः प्रथम
श्री॰ पक्षे शेषः वर्गः १ या १ प्रथमपक्षस्यापि तद्रूपराशिः शून्यात्मकः द्वितीयपक्षस्याद्रूपराशेर्विशो
११३ धितः द्वितीयपक्षस्याव्यक्तशेषः ५८ चतुर्हते २३२ वर्गसंख्यया हते ५९ अव्यक्तस्य १ कृतो १
113 युते ५९८ अस्मान्मूलं २१ अव्यक्तराशि १ विरहिते २० अर्धीनं १५ वर्गसंख्यया २ भाजिते ५ एतद
व्यक्तबीजस्य प्रमाणमिति लब्धं गच्छप्रमाणं रू ५ । एतदेव कर्मक्षेत्रेण कृतं तथाहि प्रथमपक्षयो
र्वर्गात्मकक्षेत्रः स्थितः स च्छेदः साध्यते तस्याभ्यचतुरस्रिंशतागुणा चेतः अंतरं चतुर्हतमिति चत्वारो
ऽपि वर्गहताश्चेति वर्गसंख्यावयोपि तत्र द्विकचतुष्कयोर्गुणयोर्यातयकोष्ठः कृतोष्टौ वर्गसंख्यापि
त्रिकपञ्चरसममेवेदसेकलिता भवतीति तदाख्यायैवगुणकउक्तः यत्र अव्यक्तकृतौ युतश्चेतितत्र
कृतेद्विघ्नादिप्रचयविवरहतिर्युक्तादितिकथंद्विघ्नः आदिः ४ प्रचयः २ अनयोर्विवरं रूपं १ ।।

तदेवेष्टाव्यक्तप्रमाणं भवति इति अनयोस्तुल्यैव मूले चोभयोरपि तुल्यमेव द्विगुणमुखोन संचयमिति
छिन्नं यदिदं व्यक्तमिति तत्कथं द्विगुणं मुखं ४ चयेन यद्हृतं छिन्नं प्रथमाद्यचयेन योजितं तत्सम्यगर्थतो रूपेण
वियोजितं भवति अव्यक्तं चेह रूपप्रमाणमेव अर्धोनं प्रमाणं वर्गभाजितमिति यत्तदिदं कृतं द्विचयो
द्धृतं गच्छः द्वाभ्यामुद्धरणमर्धीकरणं च तत्तुल्यार्थं चयेनोद्धरणं वर्गेण भजनं चेति एतस्माद्बीजानय
नकर्मक्रमप्राप्तगुणभागयोर्व्यत्ययेपायवसंकलितनियतभाविना रूपेण लाघवार्थं निबद्धा गणितया
टीकाद्भिरित्युपपत्तिः अथ प्रथमोदाहरणे पदेज्ञाते न्यासः आ २ उ ३ गच्छाज्ञानतायेन संकलितं ४०
कर्म फलतः ४० अष्टहतात् ३२० उत्तरेण हतात् ९६० आदेः २ द्विघ्नस्य ४ प्रचयस्य चास्य ३ विव
रं १ अस्य कृतिः १ अनया युक्तात् ९६१ मूलं ३१ मुखेन २ द्विगुणेन ४ ऊनं २७ चयेन ३ सहितं
३० द्व्युद्धृतं १५ चयेन ३ उद्धृतं ५ एष गच्छः अथ द्वितीयोदाहरणे ऽज्ञातपदे न्यासः आ २ उ ३ गच्छा

क॰ श्री॰ ११५ 114

नत्तायने संकलितं ५ ८ फलतः ५ ८ अष्टहतनात् ५ उत्तरेण ३ हतात् ५ उत्तरेण ३ हतात् १५ आदेः २ द्विघ्नस्य
४ प्रचयस्यचास्य ३ विवरं १ अस्यकृता युक्तात् १९ मूलं ४ मुखं २ द्विगुणं ४ कृतं स्कृतं॰ चयेन ३ स
हितं ३ व्यक्ष्यतं ३ ३ चयेन ३ उद्धृतं पदे प्रमाणं २ अथतृतीयोदाहरणे पदे ज्ञाते न्यासः आ २ उ ५ गच्छन
त्तायनेसंकलितम्॰ कर्म अष्टोत्तरफलहतफलात्॰ आदेः २ द्विघ्नस्य ४ प्रचयस्य ५ विवरं १ अस्यकृ
ता १ युक्तात् १ मूलं १ मुखेन २ द्विगुणेन ४ कृतं ३+ चयेनसहितं २ द्वाभ्यामुद्धृतं १ चयेन ५ उद्धृ
तं १ ५ पदगच्छः अथचतुर्थोदाहरणे पदे ८ ज्ञाते न्यासः आ १॰ उ ३+ गच्छानत्तायनेसंकलितं ४ ३ २ ८
कर्मफलात् ४ ३ २ ८ अष्टहतनात् ४ ३ २ उत्तरेणाच २+ हतात् ४ ३+ आदेः १॰ द्विघ्नस्य २॰ प्रचयस्यचो॰
स्य २+ विवरं २२ अस्यकृत्या ४ ८ ४ युक्तात् ४ ४ १ मूलं २१ मुखेन १॰ द्विगुणेन २॰ कृतं १ सचयं
१ हृतं १ चयेन २ उद्धृतं ८ पदगच्छः अस्यचतुर्थोदाहरणस्य आदिः पदस्य तगणितमित्यतः

मभ्यस्तदाहरणे त्रुटीकाकृता त्रयाणामुदाहरणानामाद्यायामानयनप्रकारे दर्शितेऽन्ययोरानयनप्रकारो
न दर्शित इति वृत्तिग्रन्थे मूलग्रन्थे चासोदाहरणस्पष्टत्वादस्माभिर्लिखितो नावसरप्रवृत्तत्वादानयनप्रकारो द
र्शित इत्यलं ॥ अथास्मिन् बीजगणितपरिपाट्यामुपयोगि धनर्णपरिकर्म श्रीश्रीधराचार्यवर्यैराचार्याभि
र्निबध्नाति धनयोर्धनमृणमृणयोर्धनर्णयोरन्तरं समैक्यं खं खर्णैक्यमृणं धनमून्त्वयोर्धनं मून्त्वयोः मृणं
द्वयोर्धनराश्योर्योगं धनं भवति ऋणराश्योर्योगमृणं भवति धनराशिऋणराश्योर्योगे कर्तव्ये अन्तरं कार्यं
समैक्यमिति समयोर्धनराशिऋणराश्योरैक्ये कर्तव्ये खं शून्यं जायते तथा शून्यस्य ऋणस्य च योगे ऋ
णं स्यात् धनस्य शून्यस्य च योगे धनं द्वयोः शून्ययोर्योगः शून्यं ॥ इति संकलितं ॥ व्यवकलिते आर्यार्द्धं
यम् ऊनमधिकाद्विशोध्यं धनं धनाद्दणमृणादधिकमूनात् व्यस्तं तदन्तरं स्याद्वा ऋणं धनं धनमृणं भवति
शून्यविहीनमृणमृणं धनं भवति शून्यमाकाशात् शोध्यं यदा धनमृणं ऋणं धनाद्धानं तदा शेषं ऊनो धन

क·
श्री·
११५
115

राशिरधिकाद्धनराशेः सकाशाद्धि शोध्यो भवति एवमूनऋणराशिनाधिकादृणराशेः शोध्यं तथाधि
कोनराशिरूनाद्धनराशेः शोध्यस्तदेतद्धनमृणं स्यात् अधिकऋणराशिरूनादृणराशेः शोध्यः तदेतद्ध
नं स्यात् यदि धनादृणराशिः शोध्यस्तदा स धनात्मकः स्यात् तथा तस्मादेव धनाद्यदा धनराशिः ।
शोध्यस्तदा स ऋणात्मकः स्यात् यदि ऋणराशिः धनेन हीनः क्रियते तदा स ऋणात्मक एव स्यात्
यदि धनराशिः धनेन हीनः क्रियते तदा स धनमेव स्यात् अथ यदि धनं धनाद्धीनी क्रियते तदा तस्मिन्
धनराशौ धनं शेष्यमेव तथा यदा धनमृणाच्छोध्यमानं तदा ऋणराशौ धनराशिः क्षेप्यः यदा
वा ऋणराशिर्धनराशेः शोध्यः स्यात् तदा तस्मिन् धनराशौ ऋणराशिः क्षेप्य एवेति व्यपकलि
तम् अथ धनर्णगुणने आर्या॥ ऋणमृणधनयोर्घाते धनमृणयोर्धनवधो धनं भवति धनर्णयोः ख
धनयोः खधनर्णयोर्वा वधः धनं ऋणराशिधनराश्योर्घातो ऋणात्मकः स्यात् द्वयोर्ऋणराश्यो

वीतो धनं स्यात् तयाः शून्यऋणयोर्वधः तथा शून्यशून्ययोश्च शून्यं स्यात् समासः स्पष्टत्वात् अथ भाग
हरणे आर्यासार्धा ॥ धनभक्ते धनमृणाप्तमृणं धनं खं खभक्तं खं भक्तमृणेन धनमृणं धनेन हृतमृणमृणं
भवति खोद्धृतमृणं धनं वा तच्छेदं खमृणं धनं विभक्तं खम् धनराशौ धनराशिना हृते फलं धनं स्यात्
एवमृणराशौ ऋणराशिना हृते फलं धनमेव स्यात् शून्ये शून्येन विभक्ते शून्यं फलं शून्यं स्यात् ऋणराशि
ना धनराशौ भक्ते फलमृणं स्यात् धनराशिना ऋणराशौ हृते फलं ऋणमेव स्यात् ऋणराशौ धनरा
शौ वा शून्येन क्रियमाणे तयोः ऋणधनराश्योश्छेदः शून्यमेव न किंचित्फलमित्यर्थः शून्यराशौ ऋ
णराशिना धनराशिना वा भक्ते फलं शून्यमेवेति भागहारः अथ वर्गे आर्यापरार्धं ॥ धनमृणं धनयो
र्वर्गः खं खस्य पदे कृतिर्यत्तत् ॥ ऋणराशेर्धनराशेश्च वर्गो धनात्मकः स्यात् शून्यस्य मूलं कृतिर्वर्गः
यत्तदित्यनेन वर्गे च मूले खं शून्यमेव स्यादिति ॥ ॥ अथ यत्र पदसंकलिते ज्ञायते तेनादिर्न्नत्वं न

क॰ वादिरूपं रं चेष्टतोऽव्यवस्थापितं मदिनगानयनमाद्यानयनसूत्रेणैवाशक्यमाद्यंतरमिश्रदर्शनपारं तं आनत्रतय
श्री॰ गानयनार्थं करणसूत्रमार्यामाह विपदपदं वर्गदलाहतमिश्रधनात् फलमपास्य परिशिष्टं व्येकपदार्धेन
११८ भजेद्व्येकेन पदाहतेनादिः पदफलयोर्विशेषपरकारणभावाश्रयेण युक्तराउतिरेवम् तस्मान्मिश्रध
नाद्विपदस्य संकलितगच्छविरहितस्य पदवर्गस्य संकलितगच्छहतेर्दलेनार्धेन हतात् गुणितात् फलं सं
116 कलितमपास्य विशेषं परिशिष्टं भजेद्विभजेत् केनेत्युच्यते व्येकस्य रूपोनस्य पदस्य संकलितगच्छस्या
र्धेन व्येकेन पदाहतेनैव भागहारः पतनादमादिः अर्थान्मितिपादितं भवति यदत्र आदिरुपक्रमिश्र
प्रचयश्रुति रदमपि सूत्रं बीजोपजीवनेन लिखितं तथा चेहादेरज्ञातत्वाद्यावत्तावत्संज्ञात्वं तेन तस्य स्थापने
आद्या १ उत्तरस्यापि ज्ञातत्वं यदि न स्यात् तदनियमाभावादव्यक्तात् तत्वे कालकादिवर्णैः तत्त्वे शेषे मिश्रा
दिविशुद्धं मिश्रशेषम् एवं यावत्तावत्कमिश्ररूपं तत्स्थाप्यते यथा उ का ५ या १५ गच्छोज्ञायते ५ संक

लिते ४ एवं स्थिते अव्यक्तराशीएव व्यक्तवत्प्रकल्प्य ततोलानयनं क्रियते तेनाव्यक्तसंकलितयनेनव्यक्तं च
त्वारिंशात्परिमाणं रूपात्मकत्वाद्व्यक्तं संकलिते सार्धयित्वा समीकरणाख्येन प्रथमबीजेनादिरानीयते तत
स्मादयं तत्र द्विगुणं हृतमुत्तरप्रमाणं लभ्यत इति अव्यक्तपदे संकलितानयनार्थो न्यासः आया १ उ ५ या १+
गच्छः ५ संकलितं न ज्ञायते अत्र कर्मव्येकस्य पदस्यार्धं २ चयेन उ ५ या ५+ एतच्चत्वारिंशत्तासममिति प
या उ ४
द्वितीयः प
क्षः +
क्षयोर्न्यासः या ५+ ३५ एकः पदः + पक्षावपवर्त्य स्थापनं या २+ उ १० एवं जाते संशोध्याव्यक्तमेकस्मात् ।
उ ४ स्पत्ताद्रूपाणि चान्यतः रूपशिष्टप्रमाणं साछिन्नाव्यक्तत्वेन फलमिति एतस्मोधनं तावत्क्रियते तद्यथा
प्रथमपक्षस्थिताद्रूपदशकाद्विशोध्यते तेन तत्र रूपद्वयं शेषं जायते ततश्चोभयपक्षयोर्न्यासः अशे उ १ द्विशेया
१ अत्राव्यक्तशेषेण भक्तं रूपशेषमादेः प्रमाणं इदानीं यावत्तावदात्मकत्वं निवृत्तं रूपात्मकत्वं जातं ज्ञातमेतत्
यथा आदिः २ एतस्मिन्निश्चात्यंचभ्यो विशुद्धे शेषं त्रयं इति ज्ञातं उ ३ कथमेतदपि सूत्रेणानिबद्धमित्युच्यते

क॰ अथवाद्युत्तरचयेनैतत्फलसंकलितानयने यावत्तावदिदं हृतं विपदप्पदवर्गदलाहतमिश्रोचयनादिति राशिद्वयमु
श्री॰ त्पद्यते तत्रचयनगतानि पंचरूपाणि पंचाशद्विपदप्पदवर्गदलाहतमिश्रचयने भवति तस्मात्फलमपास्येतितत्
११८ स्मात्फलमपास्येति इदं तत्पदवर्गगतं रूपाणि चान्यतः संशोध्येति ततश्चरूपविशिष्टप्रमाणेसाद्धित्वाद्यकस्तुतं
फलमिति यत्तदिदं निवर्हं द्व्येकपदार्थेन भजेद्व्येकेन पदाद्धतेनेति येहितत्राद्यकचयतेऽस्मरणगतायाव
त्तावत्काः पंचतेपदशोधने क्रमाद्योपत्तोत्तरस्य यत्रूपात्मकयावत्तावद्राशेः शोध्यमानायत्तात्मकतामा
सायद्रूपशेषस्य भागहारो जायते इयांस्तु विशेषः बैजिकेन पथ्यादिप्रमाणानयने गौरवप्रसंगादिति
अथोदाहरणं अत्र पूर्वोक्तप्रथमोदाहरणस्याद्युत्तरयोर्विभागाज्ञाने मिश्रेज्ञाते पदसंकलितयोश्चज्ञात
योर्न्यासः आ॰ ३ - मिश्रे ५ गच्छः ५ संकलिते ४॰ अत्र कर्मपदस्य ५ वर्गः २५ विपदः २॰ अर्धं १०
मिश्रेण ५ गुणितं ५॰ संकलितेन ४॰ हीनं १॰ द्व्येकस्य पदस्यार्थेन २ द्व्येकेन। पदघ्नितेन ५ भ

जेदितिलब्धमादिः २ एतद्धि शुद्धप्रमाणः भवयउत्तरः अथ राशिगतपुनोश्चायुत्तरपदेष्वज्ञातेषु संक
लितानयनार्थं करणसूत्रमार्यामाह ॥ निर्विकल्पदश्चयस्मादिरनष्टो भ्रवोन्वितो विचयः निर्विकल्पद
वहतो विकल्पनानष्टयुग्मगणितं संकलितक्रमेण क्षेत्रफलक्रमेण च श्रेढ्याश्रितमेवगतमिति पुनः
प्रारंभसामर्थ्याज्ज्ञापितमेतदिति विज्ञायते तत्रापि विकल्पदस्तेत्रराशिगणितयोरभेदाद्विकलाश्रयमेव सूत्र
मारभ्यते। एवमुत्तरस्तेत्रेष्वपि वाच्यं रूपभागमस्य विकलसंज्ञा सकलता रूपस्य तत्र विकलमेव वा पदं स्याद्विक
लान्वितमेव वा विकलमपरे रूपस्यान्ते पूर्णं कल्प्यं सविकलाप्तमर्थं विकलपदाश्रयेणैव सूत्रस्य कृतत्वा
त् तथा च निर्विकल्पे विकलविहीने कृते यत्पदं तेन गुणितो यच्चय स्तदादिना सहितो हीनो येस्यान्ते स्थाप्यः
स चानष्टसंज्ञ उत्तरकर्मार्थः यत्तत्पदस्य मुखेनान्वितः चयेन रहितो निर्विकल्पदस्यार्धेन हतो विकलहतेन ना
नष्टसंज्ञकेन राशिना युक्तो राशियुते गणिते संकलितं भवति ॥ उदाहरणं ॥ एकोल्लभतेजीणिद्विरूपवृद्धान

क॰ तोयरेषुरूपाः इत्यर्थपंचमनराः किंयल्लभंते समाचक्ष्व केचित्पंचपुरुषाः कस्यचित्कार्यार्थिनः भृत्या
श्री॰ कर्मणि प्रवृत्ताः येषां मेकस्त्रीणि रूपाणि लभते द्वितीयस्तस्ताधिकं सामर्थ्यं पंचलभते तृतीयोपि प्रथमा
११८ द्द्वितीयश्च द्वितीयाधिकसामर्थ्यः सप्त लभते एवमुक्तयोरंतराधिकसामर्थ्यात्ते द्वि द्वि रूप वृद्ध्या भृतिं
लभंते यावच्चत्वारः पंचमस्तु यावत्त्रायमश्रुतिद्दलाभागी तावत एव सामर्थ्यादित्यर्थः संख्यायते यदि
वा सोपि चतुर्थीमहदधिकसामर्थ्य एव नियमित कालार्थकर्मकरणात्संख्यायते एवंस्थिते तेषामेवा
र्थं पंचमानां नराणां भृति संकलितं किं भवतीति न्यासः आ ३ । च २ । गच्छः ४/१ संकलिते नज्ञायते अ
त्र कर्म॰ पदं ४/१ विकल्पेन १ विहीनं ४ प्रजेन चयः २ गुणितः ८ आदिना ३ सहितः ११ एषो
ऽ नष्टसंज्ञो किंतस्य क ल्पः यथा न्यासः अनष्टः ११ सन्तमुखेन ३ मुनितः १४ चयेन २ विरा
हितः १२ निर्विकल्पपदस्य ४ अर्धेन २ हतः २४ विकल्पेन १ गुणितो नष्टसंज्ञको राशिः ॥ जातः ४/१

पते संयुतः ५९ पतद्गुणितमिति तथाच तदेणीतावत्कथमेकपदं ३ अंशं [३ / १] चयेन २ हतं ३ आदिः ८
पदेन ४ गुणितं तं ३२ पंचमस्य सकलस्य यतं ॥ तथाच पदं ५ एकहीनं [४] ४ उत्तरगुणितं संयुक्त
मादिना ॥ एतदंत्यस्य पंचमस्य यतं तदर्धं [११ / २] एतदेवानष्टसंज्ञकस्य राशेः विकलहतस्य प्रमाणं भ
वति एतेन युक्तं च तदेणीसंकलितं २४ इदंभ वति ५९। अनेन सूत्रेण निर्विकलपदज्ञ चयः सादि
धनष्ट इति विकलज्ञानेष्टेति अंत्यधनमानीयतदर्धं भागियतं साधितं शेषेण सूत्रेण च तदेणीसंकलि
तं तत्कथमिति चेदुच्यते अंत्यधनानयने तावत्पदमेकहीनमिति कर्तव्ये निर्विकलपदेहते उत्तर
गुणितमिति तत्त्वं चयइति संयुक्तमादिनेति च सादिरिति च तदभिन्नार्थे एवमेतदंत्यधनमानीयत्व
लं युवान्वितो विचयइति चतदेणीसंकलितमुपक्रांतं पंचमधनादेकादशभ्यो हि एकगुणमादिहीनं
चतर्थसधनेभवतीत्यस्य विचयइति कृतम् निर्विकलपदार्धेन गुणविषमाणस्य च तथेइत्यनेनोक्त

क॰ धनार्थमध्यधनंपदगुणोगणितमितिनिवेदितं इदानीमत्रसंकलितेपंचयनमनुपात्यनिर्विकल्पज्ञानमष्यु
श्री॰ गणितमिति॥ अथद्वितीयोदाहरणं॥ मासिप्रथमेपंथंत्रिभागद्वयमानतो मासेषु यदिकर्मकरो लभतेत
११९ त्किंमासत्रयः सार्धः योभृतकः प्रथमेमासिसार्धंरूपंलभतेद्वितीयादिमासेषुरूपत्रिभागद्वयसंकस्य
चिन्मासत्रयंपदत्तमेकंचकर्मकृत्वाप्रथममासात्प्रभृतिसंकलितानिभृतिरूपाणिकियंतिलभतेइतिन्या
सः आ १ २ | उ ३ २ | ग ३ १ २ | संकलितेनज्ञायते तदर्थंकर्मपदं ३ १ २ | निर्विकल्पं २ चयेन २ ३ | हतं ४ आदिना ३ २ |
सहितं ५ २ | एषोनष्टः पदमुखान्वितः ध विच | यः ५ २ निर्विकल्प | ह्रार्थे धा ३ २ हतं
११ २ विक | ल्पज्ञानष्टोजातः ५ ४ | एतेनयुतः २३ ४ | लब्धंसंकलितं अथात्रैवराशिगतेउत्तरपदेसंकलिते
भक्तेतेषुआदेर्ज्ञानस्यानयनार्थंकरणसूत्रमार्यामाह निर्विकल्पपदाद्येकाहतंसविकल्पंचयेनसंगु
णयेत् विकल्पविहीनपदेनच उद्धृतंपदलब्धंप्रभवः॥ पदाद्विकल्पहीनाद्विरूपात् अर्धविकल्पसहितं

चयेन तथा निर्विकल्पपदेन च गुणयेत् तद्धनात् पास्यशेषं पदेन भक्तं सद्यादिर्भवति इहापि निर्विकल्पपदा
द्व्येकाद्दलं सविकल्पं चयेन संगुणयेत् विकल्पविहीनपदेन चेत्यनेन प्राचयिकथनसंकलनाकृतानया
द्वितीयपदात्प्रभृति चयः प्रवृत्तश्शनिव्येकादिकृतं चयेन संगुणितस्यार्धीकरणेन तुल्यमर्धीकृतस्य चयेन
गुणनमित्याथार्धीकरणं सविकल्पमिति विकल्पे च भागग्रास्यार्थं विकल्पविहीनपदोनमित्युक्तमतद्धना।
यनमित्यनेनार्थपंचमे पदे प्रत्येकं पदिसमामसमादिं संकलितमवशेषयति पदत्वात्तमित्यनेनादिलाभः
आदावज्ञाते पूर्वोक्तप्रथमोदाहरणोन्यासः आ० ३२ गच्छः |५ २| फलं २५ |[illegible] २| प्रत्रकर्मपदात् ५ निर्विक
ल्पात् व्येकात् २ दलं |३ २| सविकल्पं २ चयेन २ संगुणयेत् ५ |[illegible] २| तथा |[illegible] २| निर्विकल्पपदेन च |[illegible]| ५ गुण
येत् १९ तद्धनं |[illegible] २| पदेनहृतं २ पचयादिः अथ द्वितीयोदाहरणन्यासः आ० ३ |[illegible] २| सं २७ निर्विकल
पदात् २ व्ये० |[illegible] २| कात् २ दलं सविकल्पं |३ २| चयेन संगुणयेत् |३ २| विकल्पवि हीन ५ पदेन च।

क॰ संगुणयेत् २१ । तद्दलं घनं २१ पदखंतं ३ पदमादिः अथाद्विपदसंकलितेपृक्तेनेष्टत्तरस्याज्जातस्यानयनार्थं कर
श्री॰ णसूत्रमार्ययाह मुखपदवधेनहीनं भजेद्रूपरहितगच्छस्य संकलितस्यैवैकादिचयेनावाप्यते वृद्धिः मुखस्य
१२० पदस्य च वधेनहीनं संकलितं भजेत् केनेति भाजकं साधयति गच्छस्य रूपरहितस्य पदत्वेन स्थापितस्यैकाद्युत्तरे
णयत्संकलितं सोस्य भागहारः ततो भागहारादाप्तं फलं प्रचयो भवति पूर्वोक्तप्रश्नोदाहरणे उत्तरे ज्ञाते न्या
120 सः आ २ ३ ० ५ ६ । संक ५९ मुखस्य २ पदस्य च ६ वधः १२ एतेन घनं हीनं १९ अस्य भागहारः तद्यथा
रूपरहितो गच्छः ५ अस्मात्पदत्वेन स्थापितादेकादिचयेन संकलितार्थं न्यासः आ १ उ १ गच्छः ५ । संकलितं
तज्जायते तत्र कर्मपदं ५ निर्विकल्पं २ चय १ गुणं २ आदिना १ युतं ३ पदोनवसंज्ञः मुखान्वितः ५ विच
यः ३ निर्विकल्पपदार्धेन २ हतः ६ विकल्पज्ञातवेन २ युतः ८ एतत्संकलितं एष भागहारस्तेन षोडशानां
ततो लब्धं तेपद उत्तरः द्वि २ तीयोदाहरणे न्यासः आ ३ । उत्तरोत ज्ञायते गच्छः ५ संकलितं २१ । कर्म

मुखपदवधः २/४ पत्तेयत्नं २०/४ हीनं ३ असाभागहारोयं तद्यथा आ १ उ १ रूपरहितोगच्छः ५/२ संकलितेन
त्वाप्येनतदर्थैकमेपदं ५ ति विकल्पे २ चयघ्नं २ सादि ३ अनष्टाख्येः मुखोत्विनः धविचयः २ निर्विकल
पदार्थेन १ हतः ३ विकल्पज्ञानष्टे ३ न युतः ५/२ पतज्ञागादात्तप्रचयः १/३ अथवासता मुखपदवधेनहीनंथ
नमित्यनेनप्रचयसंकलितं एयक्तएयक्रल्पं प्रथमपदंवर्जयित्वा द्वितीयपदात्प्रभृतिचयः प्रवर्तित
इतिरूपरहितंपदंकृतं तदेकाद्युत्तरेणसंकलितं उत्तरः प्रचयसंकलितायावत्स्थानः पततित्तसंमितेनेहो
त्तरेणभाव्यमितिलाघवार्थंभाज्यभाजकत्वमाश्रितः ॥ अथमुखप्रचयसंकलितेषु अज्ञातानयनार्थंकरण
सूत्रमार्याद्वयं द्विचयघ्नपथनाद्यचयदलरहितादेः कृतियुतात्समासन्नं मूलंप्राङ्मूलोनंचयहृतमविकल
मनष्टाख्यं व्येकचयार्धगुणितेसमुखमनष्टहृत्तस्योगणिते तदनष्टघ्नेचयान्वितमुखभक्तमनष्टगच्छः
द्वाभ्यांचयेनचगुणितात्द्वनाद्यस्यसदलेनरहितोयआदिस्तद्वर्गेणसंयुतात्समासन्नवर्गमूलंचयदलरहि

क॰ गादिविवर्द्धितेनचयेनप्राप्तंविकलेनरहितमनष्टसंज्ञे रूपोनेचयस्यार्धेनगुणितमादिसहितमनष्टसंज्ञकेनराशि
श्री॰ नागुणितंतेनचयोनंगणितंतदनष्टसंज्ञकेनराशिनागुणितंतेनचयोनंगणितंतदनष्टसंज्ञकराशिगुणितोनरोपेतमु
१२१ लितमष्टसहितंपदंभवति उदाहरणं॥ सर्वोक्तप्रथमोदाहरणेसंख्याज्ञातेगच्छन्यासः आ २ उ २ ग॰ संकलि
नयनं ५९/२ | पनात् ५९/२ द्विघ्नात् ५९/१२२ | समासन्नंवर्गमूलं ११ सर्वस्मात्कृतेः ४ मूलं २ एतेनोनं ९/२ चयहृते ९/२ वि
कलं खच्छेद लेन १/२ रहितं ४ इदमनष्टसंज्ञं इदं ४ चयेके त्र्चयार्धं १ गुणिते २
मादि ९ अनष्टसंज्ञकेनराशिना ४ गुणिते २४ तयोगगणिते ५५/२ जाते ११/२ एतदनष्टघ्नचयेन ८ अन्वितस
मुत्थस्य ११ भाज्यमेतोलब्धं १/२ अनष्टेन ४ युतं ५/२ | सवर्णितं जातं ९/२ | एषगच्छः। द्वितीयोदाहरणे
न्यासः आ ३/२ उ १/२ ग॰ सं २७/४ पनात् २७/४ द्विघ्ना त् २७/२ चयघ्नात् ९/२ चयदलेन १ रहितस्यादेः
३/२ | जातस्य ५/२ | कृता २५/४ | युता ११३/१८ | समासन्नंमूलं ५/२ प्राङ्मूलेन ५/२ ९ ऊनं २ चय

स्तिते ७ अवि ११/३ कलं २ अनष्टैकेकं २ चयार्धं ६ गुणितं ३ समस्त्वे ११ अनष्टाहतं ११ तद्योगगणिते ५४ पतदन।
ष्टघ्नचयेन १ अन्वितमुखस्य ५ भाज्यलवं अनष्टयुक् ३ सवर्णितंजातं ३ पतत्पदं अथात्रकरणाभिप्रा
यउच्यते रूपसकलेपदे क्षेत्रगतराशिगतयोर्भेदोनास्ति ३/३ सविकले तस्मात्सुपपादितं तेनत्रयस्मिन्सविक
लेपदेराशिगतेसंकलितंयद्भवतितस्मिन्नेवपदेक्षेत्रगतंततोऽन्यूनंभवतिधनोत्तरेत्वधिकं तद्यथा शेषाः ३ उ २ ग
६ राशिगतेधने ५९ क्षेत्रगतेत्वकरणपदं।। ६ व्येकं ३। अर्धं ५/२ चयघ्नं ३ सादि १५/२ पदघ्नं ११० पतज्ज्ञगुणितं
राशिगतान्यूनतिस्ते वर्णितं ११८ चतुर्भागाधिकं चैतत् पतद्धनोत्तरे ऋणोत्तरेन्यासः आ ३ ५ उ २+ग ६
अत्रराशिगतेकर्मपदं ६ निर्विकलं ४ चयघ्नऋणंधनर्णयोर्योगोऽन्तरंइति ८+ सादिऋणेयोज्यमानेधनेंतरं१
मितियथाङ्कः तयोर्योगेवियोगःस्यादिति ततोजातं ५+ अनष्टसंज्ञंचैतत् भवोन्वितेप्राग्वद्दत्तशेषः २+
विचयःऋणयनेणात्पसयिकीभवति यथाङ्कः वियोगेसतिसंगमइतिततोजातं ५+ निर्विकलपदार्थहतं

कु॰ करणयुतव्यक्तमिति ८+ विकलज्ञाने ९ : ५/४ + | एतेन युते पदघ्नगणितेन तेन गतेन तु कर्म । व्येकपदं ५/४ । द
श्री॰ लितं ५/४ । चयघ्नं ३+ सादि ५/४ पदसंगुणं ५/४ अनेन समवर्णितं प्राच्यं ४५/४ | अयस्त्रिंशता चतुर्भागो ह्रनमेतत् एवं गते
१२२ यदायनोत्तरं तदा सविकलपदेनापि गतसंकलितं तेन गतक्रमेणैव नावमदानयनेकार्यं तच्च बीजमूलमेव।
त्ति दर्शितं तथा चेदमपि करणं तद्देवमत्र बीजक्रियया तावत् यु २ ३२ गच्छानं ज्ञायते तदा यावत्तावत् संज्ञायो
122 गया २ कर्म व्येकपदं या १ रू १ दलितं या १/२ रू १/२ + | चयघ्नं या १ रू १ + सादि या १ रू ३ + पदसंगुणं वर्ग १ या २
एतत् क्षिप्तमनेन गणितेन ५/४ सममिति न्यासः व १ या २ रू ० व ० या ० रू ५४/४ | एतौ समवर्णच्छेदराशि
न्यासः व २ या ४ रू ० अथ समपदे ५९ चतुर्हते २३९ वर्गहते ४७२ अव्यक्तकृत्या १९ युते ४८८ मूलमिति
यो० रू ५४ अंतर्भूतसंकलितमूलानयनाय अत्र त्वात्र न्यायसिद्धमासन्नमूलं ग्रहणेन तच्चास्य २२ अव्यक्तराशि
ना ४ रहिते १८ अर्धीते ९ वर्गभाजिते ९/४ एतत् पदप्रमाणं एतदीयस्तेन गतसंकलितमत्रांतर्वर्तते निर्विकल।

पदगुणितं चतत्त्वं मुभयत्रापीति पतस्मात्तदाद्दिकलमपास्यास्यापि जात ४ संकलितं यथाद्येकं पदं ३ अ
यं ३ चयघ्नं ३ स्यादिद ८ पदसंगुणं २४ पतदुभयतत्त्वं संकलितं राशिगतादपास्तं शेषं ६ इदं धनं विकलस्य
मैकमिति पंचमसंवेधि नानावदनेन भवितव्यमिति पंचमसधनमानीयते पदमेकहीनं ४ उत्तरगुणितं ८
संयुक्तमादिना ११ पतदंत्यपंचमसधनं तदेतेन प्रमाणेन पकादशाद्दिभागाद्यर्थं साधनमिति लभ्यतेऽर्थः।
तेन युक्तास्त्वत्वारः पदमितराशिगततपभिराद्युत्तरसंकलितैर्जीयतइति मध्यमाहरणाद्विबीजकर्मणोत
सारेणोदाहीं सूत्रक्रियाव्यज्यते यद्दिकृतं प्रमाणं वर्गभाजितमित्यंतं बैजिकं कर्मं तदिदं चहतमित्यंतं कर्म।
ततः सविकलात्पदाल्लब्धात् गुणितसंवादोस्तीति यतसंवादत्तद्दिकलविहीनं पदं कृत्वा तदीयं धनमानी
तं विकलानुसारणार्थं तच्च निर्विकलमित्यादिना नष्टहृतमित्यंते न च योगगुणितश्चेति विकलधनं त्वामायतदन
ष्टघ्नचयान्वितमाद्यविभक्तमिति विकललाभः अनष्टयुगमाध्य इति विवदितं सविकलपदलाभाय तथाच

कृ॰ यावत्तावद्वर्गसंकलिततवर्गो व्यक्तानि योगतो विछिन्नानि जायंते पक्षस्य वर्णेनैकपक्षेतन छेदेनास्य पक्षद्वयराशिर्गु
श्री॰ णयितव्य इति तदुक्तं हि यावान्हृतादिति पक्षयोरनेंचात्र नास्ति अवं पदे वर्गादनः वर्गहृतश्च तस्मात्स्वकारोत
१२३ रेणावीजानयनकरणं यदस्ति विनाव्यक्तं दत्तेवर्गे व्यक्तस्य कृतिनोयुतं मूलं तेनोनमव्यक्तं प्रमाणं वर्गभाजित
मिति नेनहृतवर्ग इति यत्कृतं व्यक्तं तदिदं कृतेचयन्न्ययनादिति वर्गराशिर्हृतस्समाणपव भवतीति तथाप्यस्य।
व्यक्तस्यकृतमिति यत्तदिदं चयदलवद्धितादेः कृतियुतादिति यावत्तावद्वर्गसंकलितप्रक्रमे द्वित्र्येकं पद
मिति क्रियमाणे यद्रूपं पक्षयोर्वक्ष्यमाणत्वमव्यक्तमर्धमिति चदलीकृतं प्राग्हि छेदनास्य पक्षस्य वर्णेनाव
देवनिष्टेवततः ‥ द्वय इति च यद्रूपतायोसत्त्वात्साम्यं तावच यंयद्गुणेनसादिदिति रहितादियहृणेन तयोर्योगे
वियोगः स्यादिति न्यायेन तत्तत्स्वपदसंगुणित इति यावत्तावद्गुणनादव्यक्तीभाव ‥ वा कृतिमिति यत्तदिदं कृ
तियुतादिति मूलमिति यत्तत्समासत्त्वंमूलं तेनाव्यक्तेनोनमिति यत्तत्साऽङ्मूलोनं वर्गभाजितमिति यत्तत्स्वरू

1.23

ते उक्ताभिप्रायात् निर्विकल्पमिति विकल्पस्य तात्त्विकत्वात्त्यागः लब्धमविकल्पपदं नष्टस्थसंख्यायास्था
पितमुत्तरकर्मार्थं प्रत्यानयनार्थं च तात्त्विकविकल्पमात्रैरेव बहिष्ठयोजयिषितं स च विकल्पं विकल्पयनात्स
कल्पयनं चैव एकमित्यादिना व्येकपदार्थैस्तत्त्ववादिनान ष्टहृतमित्युक्तेन लंबितं तयोगाणिन इति सविसकल
पनोद्धापितं शेषं विकल्पयनं तत्संचयनो शानां नष्टनष्टानां मूलनमिति तिनदानयनं नष्टनष्टश्चचयार्थैनन्तस्वैरा
शिकं कृतं भक्तमिति लब्धस्तात्त्विको विकल्पः अनष्टश्चेति सविकल्पपदलाभः नष्टमंकं गच्छ इति ॥
करणसूत्रमार्या विषमे पदे ऽन्ते एकेन गुणं समीधीकृते तत्कृतिं न्यस्य क्रमशो रूपे सात्क्रमशो गुणकृतिफलमा
दिना गुणयेत् कृतेनान्तरमनेन प्रदर्श्यते नत्वपदं विषमं वा स्यात्समं वा यदा विषमं तदा तन्निरेककार्यं
गुणसाध्यः गुणशाब्दायतं ग्रशोध्यो निसनीयः एवं कृते शेषमर्धीकृतं तत्र कृतिसाध्यः कृतिसाध्याय त
दं कृसाध्यो न्यसनीयः एवमपि कृते विषमात्मकादिशेषस्तदा तन्निरेकीकार्यं गुणसाध्य इति प्राग्वत् प

क· श्री· १२५ वं तावत्कुर्याद्यावदुक्तमवशिष्यते तदनु रूपं क्रमतस्त्रिगुणाद्युपलक्षणान्तरमालिकायास्तिर्यग्वीथ्याधर्येणाव
व्यवस्थापितायाः अंगे नेयास्ते ततस्तस्य रूपस्य समीपवर्त्यन्तरगुणोपलक्षणं चैतत् ततस्तद्रूपपश्चस्थितेन गुणेनाग्र
देशगुणयेत् वर्गोपलक्षणं चैतत् ततस्तदात्तद्रूपं वर्गणीयं एवं यथाप्राप्तैकान्तरकर्मणि कृते तदुपलक्षणान्तरं ति
वारयेत् तदनन्तरं च यदुपलक्षणान्तरं कृतं कर्मणो रूपस्य समीपमापद्यते तत्स्वगुणोपलक्षणं ततस्तत्रस्थ
124 स्थितेनेष्टादिवर्गोपलक्षणं चोदितं यद्यपि उपलक्षणान्तरलोपं तं कर्म प्राग्वत् एवं यावत्संभवं कृत्वायत्ताय
तेनान्त्यश्लोकेनादिना गुणयेत् तद्गुणो नरसंकलितं भवतीति उदाहरणम् रूपत्रयं गृहीत्वा लाभार्थं निर्गतो व
णिक्कश्चित् प्रतिमासं द्विगुणाधनं तस्याभवेत्किं त्रिभिर्वर्षैः कश्चिद्वणिग्रूपत्रयं मूलधनं गृहीत्वा पण्यवीथि
कां निर्गतः तेन मूलधनेन व्यवहरतो मे लाभोस्त्विति एवं तस्य वर्धयितुकामस्य तन्मूलधनं प्रतिदिवसव्यव
हारात् प्रथममासान्ते द्विगुणं भवेत् मूलधनसमो लाभः स्यात् येन त्रीणि रूपाणि षड् भवेयुरिति संभाव्यते हि

तीयेच मासे तत् रूपषट्कं मूलधनं कृत्वा तथैव व्यवहरतस्तस्य प्रमासांते द्विगुणं भवेद्यथा द्वादश रूपधनः सञ्जा
यते श्येवं यदि वर्षत्रयं स व्यवहारे क्रियतां तदा कियद्धनः स्यादिति न्यासः आ २ प्र २ गच्छः मासाः ३६ द्विगु
णिना यामासावधिकत्वाद्दैर्घ्यां मासीकृत्वा स्थापितानि ग्रन्थः कर्मपदं ३६ विषमत्वाभावान्निरेकीकरणं
संप्रति तावन्नास्ति समसमित्यर्धीक्रियते १८ लब्धमुपलक्षणार्थं वकारः पुनरपि समसमित्यतोऽर्धीक्रियते ९
लब्धमुपलक्षणार्थं वकारः इदानीं विषमत्वान्निरेकीक्रियते ८ लब्धमुपलक्षणान्तरं गुणकारः पुनः स
मत्वादर्धीक्रियते ४ लब्धं वकारः पुनरपि समत्वादर्धीक्रियते २ लब्धे वकारः पुनरपि समत्वादर्धीक्रियते
१ लब्धे वकारः विषमत्वान्निरेकीक्रियते शून्यमवशिष्यते लब्धं गुणकारः एवं जातेसर्वोत्ति रूपन्यासः न
रेवं लब्धं व व गु व व व गु १ अथास्य रूपस लब्धादारभ्य सारोक्तं कर्म रूपं १ गुण २ एतेन गुणनात् २

क॰ गुणाद्धलोपः वर्गणात् ४ वकारलोपः वर्गणात् १९ वकारलोपः वर्गणात् २ २५९ वकारलोपः गुणना
श्री॰ त् ५ १२ गकारलोपः वर्गणात् २९२९४४ वकारलोपः वर्गणात् २०८१५८४२०ं ९८०५१४४०१९० यतद्रूप
१२५ स्योक्तमगुणहतिफलम् आदिना २ गुणयेत् २०८१५८४३०२० तल्लब्धं संकलितं ३८सहस्रपदसंमितावि
125 ञ्मूलेयनं गुणोत्तरेणावेधिप्रवितिलाघवार्थं तथापि हि सिध्यत्येतत् तथा च प्रथमादिमासेषु द्विगुणं द्विगुणं
मूलयनं प्रतिमासं यथा गच्छति तथा लिख्यते ९। १२।२४। ४८। ९६। १९२। ३८४। ७६८। १५३६। ३०७२।
६१४४। १२२८८। २४५७६। ४९१५२। ९८३०४। १९६६०८। ३९३२१६। ७८६४३२। १५७२८६४। ३१४५७२
८। ६२९१४५६। १२५८२९१२। २५१६५८२४। ५०३३१६४८। १००६६३२९६। २०१३२६५९२। ४०२६५३१८४। ८०५३०६
३६८। १६१०६१२७३६। ३२२१२२५४७२। ६४४२४५०९४४। १२८८४९०१८८८। २५७६९८०३७७६०

३७७९।५।५३५९०।७०।५५१२।१०३०८।२१४।१०।४३०९।५८४३०२०८॥ करणसूत्रमार्या पूर्वार्धम्॥ प्राग्वत्फ

लमाद्यूनं निरेकगुणभाजितं भवेद्गुणितं पूर्वसूत्रोक्तवद्विषमे पदे निरेके गुणं समेऽर्धीकृते कृतिं न्यसेत्।

त्यादि वर्यत्फलं तत्र प्रोक्तेनादिना प्रभवेण विरहितं रूपेण गुणोत्तरेण हृतं संकलितं स्यात् उदाहरणम्

प्रकोलभते त्रीणि द्विगुणं द्विगुणं ततो परे पुरुषाः पंचैवं लप्सते कियद्धनं कथितमाशु इदमास्तु कथ्यतां

पंचपुरुषाः परस्परं वैतनेयकर्मणि प्रवृत्तास्तेषां कर्मनिष्पादनविशेषादेकः पुरुषस्त्रीणि रूपाणि लभ

ते द्वितीयः षट् तृतीयो द्वादश चतुर्थश्चतुर्विंशतिं पंचमोऽष्टचत्वारिंशतं तदीयलाभधनपिंडसंख्या किय

तीति आद्युत्तरपदेषु न्यस्तेषु ज्ञातसंकलितानयनार्थं न्यासः आ ३ उ २ गच्छः ५ संकलितं न ज्ञायते कर्म

प्राग्वदित्यतिदेशाद्विषमेपदेनिरेके ४ लब्धोगुणः समेधीकृते २ लब्धोवः ७नः समेधीकृते १ लब्धावः
विषमेपदेनिरेके॰ लब्धोगुणः अंतेरूपं पर्वलब्धकस्यापतं ७ व व ग १ अथ्यासाद्रूपसलब्धादराशुः
सारोक्तंकर्म तू १ गुणः २ वर्गः ४ वर्गः १८ गुणः ३२ आदिनागुणनं ९८ इदमातिदेशिकंकर्म अ
तोजातंप्राग्वत्फलं ९९ अयूनं ९३ निरेकेनगुणेन १ भाजितं ९३ लब्धंसंकलितं एवंस्मिन्गणितेमध्य
मपदप्रवटृद्विपट्टतिः अस्मिंस्तुद्वितीयपादात्प्रभृतीतिगणितविशेषारंभः तत्लेषपिगुदोत
रपदेषुदेत्रगतराशिगतवत् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ यत्राद्यन्तपदानि ज्ञायन्ते तत्र संकलितानयनार्थं करणसूत्रमार्यापूर्वार्धमाह ॥ आद्यन्तवलययनयु
ति दलेन वलयाहतिर्मूल्यम् । सीमन्तिनीभुजलतालंकरणवलयावलीनियमनपवपरिपाट्या विपुलतृ
ष्णोत्तरवलया भवन्तीति वलयोपादानं प्रकृतानुपुत्तरिकानुवृत्तिसूचनार्थम् । एवमादिविषयेष्वाद्यन्तो
त्त्यजनयोगार्धं पदघ्नं संकलितं भवति । यथोक्तमादिघ्नोत्त्यजनार्धमध्यधनं पदघ्नं गणितमिति । यद्य
पि चोत्त्यजनाद्यमपास्य व्येकेन पदेनाप्तं प्रचयमुपलभ्य प्रागुक्तेनैव व्येकपदघ्नादिना सूत्रेण संक
लितावाप्तिरस्ति तथापि लघुकरणार्थं वचनारम्भः । उक्तं च यत्नत्रापि प्राचयिकमाद्यसंबन्धि चयनमस्य
यनाद्यपास्य दलेन मध्यधनं तानीत्वा पदघ्नं विधायायुक्तया संकलितं साधितमिति वचनं तस्मादन्त्यधनादानी
तेनोत्तरेण त्यागद्भिरेव संकलितानुसरणाय कार्येति किमयत्नलब्धस्य यत्नेन । उदाहरणम् । अष्टाभि
र्मेखवलयेऽपणैस्त्रयोदशाभिरन्त्यवलयेन वलयानि चतुर्विंशतिरेषां किं मूल्यमाचक्ष्व मुग्धवलयं स्तना

क॰ वलयं यत्कुजाग्रवर्त्ति सहि प्रदेशः सूक्ष्मो भवति अंत्यवलयं स्थूलयं यत्कुजपूर्वभागवर्त्ति सहि प्रदेशः स्थूलो भव
श्री॰ ति मध्यमानि तु वलयानि स्थूलसूक्ष्माणि तेषां प्रमाणवत्क्रमोपचयिमूल्यत्वाडुपलब्ध्यादिवलयांत्यवलये
१२७ यत्नवडुपचयस्य मूल्यत्वम् यत्र चतुर्विंशतिश्च वलयेभ्यस्तु वलयमपरोभिः प्राप्यते अंत्यवलयं तु त्रयोदश
भिस्तत्र तेषां सर्वेषां मूल्यपिंडसंख्याकियतीति साध्यताम् न्यासः आ ८ अं १२ ग २४ कर्म आदिवलयधनं
८ अंत्यवलयधनं १२ अनयोर्युतिः २१ दलं २१/२ वलयसंख्यया २४ गुणं २५२ लब्धं संकलितं सकलवलयाव
लीमूल्यं पृथक्पृथङ्मूल्यज्ञानं तु यदि वलयांतराणामिष्यते तदोत्तरधनमानीयेष्टवलयमंतं प्रविकल्प्यांत्य
धनानयनमेव तद्धनानयनं कार्यम् अथाद्यंधनं तु ज्ञायते तदा यावत्तावत्परिकल्प्यानीतं गणितेन तत्तानगणि
तं स्पर्श्यते तत्र आदिरशस्तद्रूपं व्यक्तं भवतीति इत्थं च कर्म आया १ अंत्य १२ गच्छः २४ आद्यंत्यवलयधनयुतिः या
१ रु १२ दलं या १/२ रु १२/२ वलयैः २४ हतं या १२ रु १५८ एतदव्यक्तसंकलितं व्यक्तेन संकलितेनामुना २५२

समभितिन्यासः या १२ रू १५९ । एतयोरपवर्तनं द्वादशभिर्विधाय न्यासः या १ रू १ । संशोध्याव्य
क्तमित्यादिना ऽ या ० रू २५२ । व्यक्तप्रमाणं रू ८ एतदादिधनं अथांतरं या ० २१ । नेन ज्ञायते
तदा यायावत्तावत्परिकल्पनया नीतगणिते न व्यक्तं गणितं समर्थये नैतेनोत्थापने रूपं व्यक्तं भवतीति इत्थं च
कर्मश्या ८ अंतरया १८ ग २४ आद्यंतबलयथनयुतिः या १ रू ८ दल या (१/२) रू ४ बलये: २४ आहतं या
१२ रू ९६ एतद्व्यक्तसंकलितं व्यक्तेनामुना २५२ सममितिन्यासः या १ रू ८ संशोध्याव्यक्तमित्यादि
नालब्धमव्यक्तप्रमाणं १३ एतदंतरायनम् अथ पदं न ज्ञायते अव्यक्तसंकलितानयनं यथा रू ८ अ १३ ग
या १ आद्यंतबलयथनयुतिः रू २१ दलं (२१/२) बलयैरिति गच्छेनया १ आहते (२१/२) एतद्व्यक्तसंकलि
तं व्यक्तेनामुना २५२ सममिति समच्छेदीकृत्य छेदगमे न्यासः या २१ रू ० या ० रू ५०४ एतयोरेकविंश
त्यापवर्तने संशोध्याव्यक्तमित्यादिनालब्धमव्यक्तप्रमाणं रू २४ एतत्पदं अथाद्यंतधनयुतिर्ज्ञायते न तु

का० श्री० १२८ 128

नोष्टव्यमितितज्ज्ञानेयथाआद्या १२ क्रु २२ या+ ग २६ आद्यंतवलययनयुतिः क्रु २१ दलं क्रु २१ २१ वल
यैराहतं क्रु २५ एतद्व्यक्तसंकलितमिति व्यक्ताव्यक्तपक्षयोः साम्याद्याद्दृष्टिकोवीजराशिः नष्ट
द्वेमिश्रराशिरिति ॥ द्विविधमिह संकलितं नियतमनियतंच नियतमपि द्विविधं श्रेढ्याद्यात्मकमा
दिप्रचयात्मकंच तत्रानेनतयोः पदपरिच्छेदेनभाव्यं यदाचैतयोः पदसाम्यंयत्नसाम्यंचेष्यते श्रेढ्य
न्तरसाम्यसमस्ताने आदिप्रचयस्यचाद्युत्तरयोर्ज्ञातयोस्तदानन्तलाभायकरणसूत्रमार्यामाह नियतगते।
स्यन्याविशेषं द्वाभ्यां समाहितं विभजेत् दृष्ट्या अमेकसहितं तुल्यगतौ जायते कालः कालइहपादस्यो
पलक्षणंगतिः संकलितस्यतुल्यगतात्वियत्रनियतगतेरियत्रप्रत्येकपदद्वयंतं उभयोरप्यनियतयोः
संकलितयोर्नियतत्वेपरस्परापेक्षयाश्रेढ्यन्तरः सततं नियतत्वानियतो न्यस्तु नियतइति वापीहतयोप
पत्तौ नदयमर्थः अनियतगतिभाविनमादिं नियतगतेरपास्यशेषं द्विगुणंयानियतगतिभाविनोत्तरे

ण विभज्य लब्धमेकाधिकं कुर्याज्जायते तुल्यपदस्थान लाभः तुल्यायनलाभश्च उक्तसूत्रस्य करणत एव पूर्व
त्र उदाहरणं॥ आद्येकोनरुद्ध्यायापेकः प्रतिदिनं नरस्तन्तः दशयोजनानि कियता कालेन तयोर्गति
स्तुल्या एकस्मिन्नेव दिने तुल्यप्रमाणमध्वानं तुल्यकालप्राप्तये द्वौ पथिकौ प्रपन्नौ ययोरेकः प्रथमदिने
त्रीणि योजनानि गच्छति ततः परदिने ध्येकैकं योजनमधिकीकरोति अन्यस्तु प्रतिदिनं दशैव योजनानि याति
तयोरिदानीं कियता तुल्येन कालेन तुल्यं गन्तव्यप्राप्तिर्भविष्यतीति न्यासः आ ३ उ १ एकपथिकगतिः आ १०
उ० द्वितीयपथिकगतिः अत्र नियता गतिर्यो नियतगतिसंबंधिनि १० अतो आदिं ३ त्यक्त्वा ७ शेषं ७ द्वा १
भ्यां २ समाहृतं १४ इदमनियतगतिसंबंधिनो चयेन १ भक्तं १४ रूपसहितं १५ पञ्चदशदिनात्मकः तुल्यः का
लः तथाच नियतगतिर्नियता दिनैः १५ दिनैः सपंचाशतं शतं योजनानि गच्छति तस्यां येष्वेकेनाह्ना दशयोज
नानि याति तस्यैव दशाभिः कियतीति लभ्यते एतत् त्रैराशिकेन अनियतगतेरपि तुल्यम् तथा च आ

क० २३।१ ग १५ व्येकं पदं १४ अर्धं ७ चयेन १ हते ७ सादि १० गच्छेन १५ संगुणितं १५० अथवा आ २३।१
श्री० ग० से १५० अष्टोत्तरहतफलतः १२० द्विघ्नसादेः ९ प्रचयस्य च १ विवरं ५ कृतिः २५ अनया युतात्
१२९ १२२५ मूलं ३५ द्विगुणप्रचयेन ... उनं २५ सचये २० द्विचयोद्धृते १५ पदगच्छः बीजपदेन आ २३।१ ग
या १ व्येकपदस्य या १ रू पा + अर्धेन | १/२ | रू | १/२ | चय १ हतः या | १/२ | रू | १/२ + | सादिः या | १/२ | रू ५ छे २
गच्छेन संगुणः | १/२ | या ५ छे २ पन देकावर्गकसं कलितं | १/२ | वर्गच्छेद
गुणिता या नियत गत्यानया २० सममिति इष्टपक्षे दीकार्यच्छेदगशेषन्यासः व १ या ५ इति प्रथमः
पक्षः व० या २ पष द्वितीयपक्षः शोधनं व | १/२ | या १५ + शेषं रू० द्विशेषपक्षे चतुर्वर्गहते रू० अव्य
क्तकृतौ २२५ मूलं १५ व्यक्तं २० अर्धीनं १५ | वर्गभाजितं प्रमाणं अथवा पक्षयोर्याव भागेनापवर्त्य
न्यासः | या १ रू ५ / या ० रू २० | अतो लभ्यते १५ इदं च सत्रं युक्तिबलोत्पन्नं नयाहि नियतानियतयोर्धनसाम्येनियत

गतिस्तुल्यत्वेनानि यत्तद्गतेरपि गतिः प्रकल्पनीया उक्तावचनतायास्समीपकरणेन तच्चतस्य मध्ययनं ज्ञातव्यं
तच्च द्विगुणमंत्यधनं आद्यधनविहीनमुत्तरभक्तमेकयुतं पदं भवति यद्वा मध्यधनमादिविघ्नं द्विगुणमा
दिधनविहीनांत्यधनसंमितं जायते तदुत्तरभक्तमेकोनं भवति तदेव सैकं पदमिति स एषोन्यः प्रकारः सूत्र।
कारेण लेखितो लाघवार्थं पूर्वं त्रयं च कर्माणीह चत्वारीति अथ यत्र द्वावपि संकलितराशी प्रवृत्तल्यौ विषमा
त्यादिप्रचयपदानि प्रचययोर्वैषम्यं पकत्र च पदं प्रचययोर्निश्चितो न त्वादिः द्वितीयोपि प्रचयोपि संकलित।
योश्च ज्ञायानीयो भावो निश्चितकालः संकलितयोश्च मध्ये धनसाम्यं द्वयं तेनोक्तानाद्यानयनार्थं करणसूत्र
मार्याद्वयमाह अधिकः प्रथमस्य च उत्तो मुख्यमिष्टं पदमिति द्वितीयस्य इष्टात्प्रथमस्य पदादादिः कल्प्यो द्वि
तीयस्य पदलुप्तफलविश्लेषास्व यहृतं पदयोर्विशेषदलहीनात् चयविवरदलेनहृतादातं दिवसा द्वितीय
युतौ। प्रथमप्रवृत्तस्य पश्चात्प्रवृत्तसंकलितज्ञातप्रचयाद्धिकः प्रचयो मंतव्यः आदिस्तु याहच्छिकः पश्चात्प्रवृ

क्री· तस्यपदपरिमाणेयाहाद्विके अर्थेनपश्चात्प्रहृतेपान्थिके प्रथमप्रहृतेनगतकालपरिमाणंपदंभवति एवंचसतिप्र
श्री· थमप्रहृतस्यादिप्रचयपदानिखातानीतितेभ्यउक्तकरणेनसंकलितेलभ्यतेएव यदेववाच्यद्वितीयपान्थिकेनैवे
१२· ष्टत्वात् सहितप्रथमपथसाम्यानेदेवकालश्च्यतेकिंत्वद्यादिरवशिष्यतेसचतावतैरुत्तरपदसंकलितैरुक्तानयनक
130 रणएवस्फुटीभूतोचप्रथमपथसाम्येसमयिगतेपदाभ्यां एष्य कुपथ्यकफलंविभज्यभागाप्तयोरंतरमाद्यपथ्यका।
याश्चयचगुणितयोः पदयोरंतरस्यार्धेनन्यूनीकृतंचययोर्विश्लेषस्यार्धेनभजेलब्धं द्वितीयपथसाम्यकालःप्रा
क्पदयोस्त्राप्तिन्याजितेप्रवृत्तिकाललाभोद्वयोरपीति ॥ उदाहरणं ॥ षड्दिवसैः पुंसिगतेकेनापिसुखेनतरे
णयातोऽन्यः तेनैवयथाद्विकचयमभूत्कथयमेलकंद्वितयं। कस्मिंश्चित्पान्थिकेकेनाप्यविश्रान्तेनाप्युत्तरक्रमेण
एवंयातेदिवसषट्कक्कृतप्रस्थानेपश्चादन्यःपान्थिकःकेनापिसुखेनद्वाभ्यामुत्तरेणयातः तयोरेवंप्रवृत्तयोरे
वंगच्छतोःद्वयोर्नितैः संगमोहृष्टःसकथंस्यात्केनाप्युत्तरपदनियमेनेतिन्यासः आ· ८· ग· उत्ती ८

तद्दिनानि ८ सं १ आ० ८२ ग० अतीतदि० सं १ अत्र प्रथमस्य द्वितीयादधिकस्त्रयः षट् ८९ सुखमिष्टमिति आ १
द्विकः आ १ अथ द्वितीयपदमिष्टं चतुष्कं ग ४ अर्थात्प्रथमस्य जातं पदं दश इदानीं फलमानीयते आ १८९
ग १० पदस्य १० व्येकस्य ९ अर्धेन $\frac{९}{२}$ चयः ८ गुणितः २७ सादिः २८ गच्छेन १० गुणितः २८० एतदेव द्वितीय
स्येति उभयपदसंकलितैक्ये ज्ञाते ७ अज्ञातस्यादेरानयनार्थो न्यासः आ० ८२ ग ४ सं २८० गणिते २८० गच्छे
न ४ हृते ग० गच्छातिरेकः ३ चयेन २ घ्नः ६ दलेन ३ ऊने ९० एष द्वितीयस्यादिः अनेनचानीतेन फलं प्रथम
सममेवेति तत्प्रदर्शनार्थो न्यासः आ ९० ८२ ग ४ पदस्य ४ व्येकस्य ३ अर्धेन $\frac{३}{२}$ चयो २ घ्नः ३ सादिः ७० प
देन सं गुणितः २८० एतद्गणितं कथितायना इयताच कालेन वेगच्छतोरेकोमे लकोजातः यस्तु द्वितीये
पीष्यते नचाद्युनरौद्वयोरपि पलयोरानीतावेव कालविशेषात्मकं त्वधिकं पदं द्वे येन तन एव च संकलितविशे
षो लभ्यते इति तदर्थं कर्म प्रथमपक्षस्थेन पदेन १० हृतफलं २८ तथा द्वितीयपक्षस्थेन पदेन ४ हृतं

व॰ श्री॰ १३। 131

फलं ७० अनयोरंतरं ५२ तथाप्रथमपक्षस्थेनचयेन ९ रूपदं १० हतं ९० तथाद्वितीयपक्षस्थेनचयेन २ रूपदं ४
हतं ८ अनयोर्विश्लेषस्य ५२ दलेन २९ हीनात् दययोर्विवरस्य दले २६ तात् लब्धं ८ द्वितीययुतिकालः पत
त्वाक्रादयोः संयोज्यधनमानीयतेप्रथमस्यानावत् आ १३ ९ ग ४० पदस्य १८ व्येकस्य १७ अर्धेन १७/२ । चयः
९ गुणित ५१ सादिः ५२ पदसंगुणः ९३९ द्वितीयस्यावल्पपि आ ९७८२ पदं १२ पदस्य १२ व्येकस्य ११ अर्धे
न ११/२ चयः २ गुणितः ११ सादिः ७८ पदसंगुणः ९३६ एतदनयो द्वितीयधनसाम्यं अथप्रथमयुतिका
लादनंतरं धनसाम्यप्रदर्श्यते तत्रप्रथमस्यानावदेकादशोदिवसेधनंसाम्यंप्रदर्श्यते तत्रप्रथमस्या
वदेकादशोदिवसेऽस्मिन्साध्यतेन चोत्संप्रकल्प्य पदं ११ एकहीनं १० उत्तरेण ९ गुणितं ९० आदिनासंयुक्तं
९१ एतदेकादशोदिवसेधनंआदिरुत्तरस्यधनस्यैतेनानयन्यासः आ ९१ ६९ ग ८ पदस्य ८ व्येकस्य ७/२ । चयः ९
गुणितः ३१ सादिः ९२ गच्छेन ८ गुणितः ९५९ द्वितीयस्यावल्पपि तस्यचपंचमेदिवसेधनंसाध्यते ।

पदं ५ व्येकं ४ उत्तरेण २ गुणितं ८ आदिना ९० संयुक्तं ७५ एषहाद्दिरिति न्यासः आ ७५ ८ २ गतपदस्य ८ व्ये
कस्य ७ अर्धेन ७/२ चयः २ गुणितः ७ सादिः ८२५ पदसंगुणः ९५९ एतत्सर्वधनेन संयोज्य जायते तदेव ९३९
इत्तोनंतरं तच्चयोधिको वर्तते यथाप्येवं धनमानयेति पदमाद्य ९ द्विगुणं २० व्येकेनांत्येन ७ संयुक्तं २७ चयार्ध २
गुणितं ५ युक्तमादिना ८२ अंत्याहतं ९५९ धनं अथवा पदं १८ क्षुद्रपदे १० न्यस्तं २८ उत्तरेणाहतं १६८ युतं द्वि
घ्नादिना १७० उत्तरोनं १५४ पदांतरस्य दलेन ४ आहतं ९५९ तथा पदं १२ क्षुद्रपदे ४ न्यस्तं १९ उत्तरेणाहतं
३२ द्विघ्नादिना १३४ युतं १६९ उत्तरेणोनं १५४ पदांतरस्य ८ दलेन ४ आहतं ९५९ अथवेयं द्वितीययु
तिकालः तद्यथा प्रथमप्रस्थितस्य प्रथमयुतिदिनानंतरं एकादशदिने एकषष्टियंते भवति तद्द्वितीययुतेनादिध
नं उत्तरस्य षडेव तत्र पदं ज्ञायते इति यावत्तावत् धनमानीयते न्यासः आ ९१ उ ९ ग या १ पदस्य या १ व्येकस्य ७
५+ अर्धेन या $\frac{1}{2}$ | ७ $\frac{1}{2}$+ | चय ९ घ्नः या ९ ७ २ सादिया ३ ७ ५८ पदसंगुणः व ३ या ५८ एतत्प्राक्प्रस्थित

वा॰ सयनेपक्षात्प्रस्थितस्याल्पत्वापि तस्य च द्वितीयप्रभृत्यादिदिनेष्वादिनः पंचमेयनं भवति पंच सप्ततिरादिस्थिने चात्र नडत्तर
ग्री॰ लङ्घावेवनचपदं न ज्ञायते इति यावन्तावतायनमानीयते न्यासः आ ७५ ७ २ गया १५ दस्या १ चैकसय्या १८।१
१३२ अर्थेन २।८।२। चयः २ अन्त्यः या १८।१ साद्यैः या १८।७४ एतत्पक्षात्प्रस्थितस्यायने इदानीमेते अव्यक्तपरिमाण
ज्ञानाय समीक्रियते तदर्थं स्थानयोः पक्षयोरव्यक्ताभागेनापवर्तितयोर्न्यासः या २।८।५८ संशोध्याव्यक्त
मित्यादिनालब्धमव्यक्तप्रमाणं ८ एतत्पदे द्वितीयप्रतिकालः द्वितीयमेला या १।८।७५ | ५ यतश्चेष्येवानी
यते उत्तरस्त्रानीतफलानुसारेण तद्यथा आक्रमस्थितस्यैकपदे आक्यपदे १० अन्त्यपदे ८ तत्राक्यदेसेकवि
हीने ९ रूपादिचयेन तत्फले ४५ पश्चाच्छ्रेढिः पूर्वपदसेवफलेसर्वपदेन्त्यस्य १८ आक्यपदमेकविहीनमि
ति १० फलं ५५ हीनादिव्यत्या १०८ द्विगुणितया २१९ ऊनं ३८+ चयेन ८ हतं ३०८+ आदिगुणयोः पदयोः १०
।८ अन्तरेण उतत्तयोर्योगे वियोगः स्यादिति ३०९ संख्यात्तयाप्ति काचेद्भवति जयोहीनगच्छस्पतिलब्धायने

प्रथममेलापयनाद्द्वितीयमेलापयनमियतातिरिच्यते तस्मात्तद्द्वयमभ्यधिकं अतस्तच्चेदं चेद्रूपयनेभव
तीति १५९ इदं चतस्त्रोभयमेलापयने भवति ६३८ अनुप्रस्थितस्यावलंबपिद्देशाकपदं ४ हीनपदं चैतत् अत्र
पदे ८ अधिकपदं चैतत् तत्रशाकपदं ४ एकविहीनं ३ रूपादिचयेन तत्फलं ९ पश्चाद्वृद्धिः सर्वपदस्यैव फ
लं सर्वपदैक्यस्य प्रभवे रूपे प्रचयेनं गच्छानां ८ फलं ९ पश्चाद्वृद्धिः सर्वपदस्यैव फलं पदैक्यस्य हीनमि
ति रूपादिचयेन तत्फलं ८९ हीनपदहृत्या ९ द्विगुणितया १२ ऊने ४४ चयेन २ हृतं १०८ आदिगुणयोः
पदयोः २९८।५३९ अंतरेणयुतं ३०९ अभ्यधिकपदस्यैवं विजये संख्याप्रजायते पुंसः इति द्वितीयमेला
पनपदमिहाभ्यधिकपदम् अतोलवम् ८॥ शाकपदमेकविहीनं रूपादिचयेन तत्फलं वृद्धिः सर्वपदैक्य
प्रभवे रूपे प्रचयेन गच्छानाम् सर्वपदस्यैव फलं सर्वपदैक्यस्य हीनपदहृत्या द्विगुणितयोनचयहतमा
दिगुणपदांतरेणयुतम् अभ्यधिकपदस्यैवं विजये संख्याप्रजायते पुंसः संख्यातयात्मिकाचेद्भवतिजये।

कं· हीनगच्छस्य ॥ आद्यो गच्छो विरूपः कार्यः ततस्तत्पदे नैकाद्युत्तरचयेन याद्यसंकलितं भवति साशुद्धिहीनपद
श्री· दृष्टैतच्चयवद्भारे उपयुज्यते तथा मेषां द्वितीयादीनां पदानां निजनिजापेक्षया यानि पूर्वाणि पूर्वाणि पदानि
१३३ यथासंभवमेकं द्वे बहूनि वा तेषामैकं समाहृत्य रस्तस्मिन्नाये दृष्टे उत्तरे यत्संकलितं स्यात्तस्य यथास्व द्धिः
133 उपयोगः स्यात् एवं सर्वपदानां द्धिस्थानीनां सर्वपदवत्सर्वपदे कयात्फलमानेतव्यं यथैवोक्तं प्राक्य
दमेकविहीनं रूपादिचयेन तत्फलमिति तत्र ब्रत्तेषां पदानां मध्ये हीनं स्तनसंख्याकं यत्पदं तस्याद्वृद्धिरानीता
पूर्वपदेको यमवर्तिकर्मणा तया तत्सर्वपदैक्यफलं द्धिगुणितयाऽनेकार्यं ततश्चयेन प्राप्भिके नप्रचयेन
हन्यात् तदनंतरमादिनागुणितानां पदानामंततैरा योजयेत् एवं कृते पतस्य फलस्य द्वेगती संभवतः धना
त्मकता वा ऋणात्मकता वा तत्र धनात्मकताया मध्यधिकपदस्य विजयो भवति तावत्संख्यं धनमसौ जयतीति
ऋणात्मकतायां तु हीनपदस्य विजयो विज्ञेयः तावत्परिमाणं धनमसौ जयतीति दृष्टव्यं कष्टयकस्य कलितेभ्यो

नवैविज्ञायभवत्यपिजयपराजयनिर्णयः किंतुलाघवार्थमिदं अथोदाहरणं॥ नवकादिषट्कद्व
द्याघातास्त्रिंशद्धाथशतमष्टौद्यूते विजितान्द्वाभ्यांपरस्परं कथयस्यजयः द्वौपुमांसौ देवितुप्रवृत्तौय
त्रप्रथमः पातैर्नवभिः रूपैर्द्वितीयः पंचदशभिस्तृतीयः पातएकविंशतेस्मेवमादिषु त्रर् क्रमेणपाता
नीयंते एवंव्यवस्थायांप्रथमतस्तावदेकेन त्रिंशत्पाताजिताः अनंतरं द्वितीयेन दशपुनः प्रथमेन शतंपुन
द्वितीयेनाष्टौ तत्रनष्टा पतेनतयोः कोजयीकियस्त्वयंतेजयतीतिन्यासः आ ९ उ ८ ग ३० ग १० ग १०० ग ८
अत्रप्रथमपुरुषस्यपदसमाहारः १३० द्वितीयस्य १८ आद्योधिकपदः इतरोहीनपदः तत्रप्राक्पदे
३० एकविहीनं २९ रूपादिचयेनतत्फलं तद्यथान्यासः आ १ उ १ ग २९ पदस्य २९ व्येकस्य २८ अर्धेन
चयः १ घ्नः १४ मादिः १५ पदसंगुणः ४३५ एतत्फलमत्रवृद्धिः एवंपदैक्येप्रभवे रूपेणचयेनगच्छा
नामितिद्वितीयगच्छस्य हृद्यर्थोन्यासः तत्रयदा एवंमेकमेवभवति तदातदैक्यमत यथा आ २० उ १ ग १०

क॰ पदस्य १० व्येकस्य ९ अर्धेन ९/२ चयः १ घ्नः ९/२ सादि ११/२ पदेन १० संगुणः ५५ पश्चाद्वृद्धिः अथ तृतीयगच्छा
श्री॰ र्थो न्यासः ग १०० पूर्वपदैक्यं ५० पश्चादिः तेन आदिः ५० उ १ ग १०० अतः पदस्य १०० व्येकस्य ९९
१३४ अर्धेन ९९/२ चयोघ्नः ९९/२ सादिः १०१/२ पदसंगुणः ५०५० पश्चाद्वृद्धिः पूर्वपदैक्यं ५० उ १ ग १८ व्येकप
देत्यादि नापफलम् ११५८ अत्र सर्वपदैक्यं १५८ तस्य पूर्वपदवत्फलं यथोक्तप्रकारेणैकवि
134 हीनमित्यादिना तेन सर्वपदैक्येनैकविहीनेन न्यासः आ १ उ १ ग १५७ अतः पदस्य १५७ व्येकस्य १५६ अर्धे
न ७८ चयः घ्नः ७८ सादिः ७९ पदेन १५७ संगुणः १२४०३ एतद्धीनपदवृद्ध्या १२४९३ द्विगुणतया २४९८६
कृते २८४१२ चयेन ९ हृते ४७२५२ प्रथमपुरुषपदे १२० आदिना ९ गुणिते ११७० द्वितीयपुरुषपदे
१८ आदिगुणे १६२ अनयोरन्तरं १००८ एतेन युक्तं ४८३६ लब्धमभ्यधिकपदजयसंख्या तथा च प्र
थमतस्तावद्दनेन त्रिंशत्यानानवकादिषट्कवृद्ध्या जिताः तत्र जित धनसंख्यानामर्थो न्यासः आ ९ उ ८ ग ७३

चैकपदेत्यादिनागणितं २८८· अतऊर्द्ध्वं षट्पाता द्वितीयेन जिताः तस्य जितधनसंख्याज्ञानार्थं न्यासः
आ १ उ ८ आगा ३· अंत्यगा १· पदमाद्यं ३· द्विगुणितं ६· अंत्येन ६ चैकेन ४ युतं १४ चयार्धेन २ गुणितं
२८ आदिघ्नं २१८ अंत्याहतं २१८· पतनप्रथमजितात्पतंति पातितेषु शेषषट्स्वायं ७२· अतऊर्द्ध्वं शेषास्ते पाताः
प्रथमेनैव जिताः तस्य जितधनसंख्याज्ञानार्थं न्यासः तत्र पूर्वपदैक्यमाद्यपदं यथा आ ४ उ ८ आगा ४·
अंगा १०· आद्यपदं ४· द्विगुणितं ८· अंत्येन १०· चैकेन १९ संयुतं १८ चयार्धेन २ गुणिते ५३० युक्क्र
मादिना ५४८ अंत्याहतं ५४८०· पतनप्रथमनेन युते ५५३२· प्रथमपुरुषः पदवजयति अतऊर्द्ध्वं शेषे पाता द्वि
तीयपुरुषेण जिताः तस्य जितधनसंख्याज्ञानार्थं न्यासः आ १ उ ८ आद्यपदं १४· अंत्यपदं ८ आद्यपदं
१४· द्विगुणितं २८· चैकेनांत्येन सहितं २८७ चयार्धगुणितं ५७१ युक्क्रमादिना ८७· अंत्याहते ६९६८· पतद
पि प्रथमजितात्पतंति शिष्टं चैतत् ४८३८· अथ तृतीयपदजयोदाहरणम्॥ सप्तत्रिनवद्वादश पाताः पूर्वो

क॰ क्रमशस्त्वेच्चयो यत्रतत्र भवेत्कस्तद्योगगणयित्वा कथय यदि वेत्सि यत्रैकेनन्यूनकेन रूपेण समपाता जिताः द्विती
श्री॰ येनतृतीयाद्यथः उनः प्रथमेनतनवद्वितीयेनापि उनद्वीदपानाभ्यामेवनवषट्काभ्यामाद्युत्तराभ्यांतत्रकोजयी
१३५ कियद्धयनेजयतीतिन्यासः आ ९३९ पानाः ७।३।४।१२ अत्रपाकदं ७ पकाविहीनं ९ रूपादिचयेनतत्फ
लं २१ वृद्धिः सर्वपदैक्ये ७ प्रभवेद्रूपे १ प्रचयेद्वितीयगच्छस्य ३ फलं २४ वृद्धिः सर्वपदैक्ये १ प्रभवेद्रूपे १
135 प्रचयेतृतीयगच्छस्य ४ फलं १२९ वृद्धिः सर्वपदैक्ये १९ प्रभवेद्रूपे १ प्रचयेचतुर्थगच्छस्य १२ फलं
१२९ वृद्धिः सर्वपदैक्ये १९ प्रभवेद्रूपे १ प्रचयेचतुर्थगच्छस्य १२ फलं २९४ वृद्धिः अत्रहीनपदवृद्धिः ३१८
अत्रसर्वपदैक्यं ३१ प्रथमपदस्येवास्यफलं ४८५ हीनपदवृद्ध्याद्विगुणितया ९३८ ऊनेनयततीतिवि
पर्श्नेनप्तोयनेविधायनातेत्ररणंजाते ७७।+ चयहते ९२५+ पदांतरेण १ आदिगुणेन ४ अतस्तयोर्योगेवि
योगः स्यादितिजाते ९।७७+ रूपपदैवैषम्येपि आद्युत्तरयोः साम्यात्क्रमेलाघवार्थं रूपत्वेन कल्पनया रू१

पादिचयेनेत्यादिकृत्वाचयहृतमादिद्विगुणपदांतरेतिकृतं सर्वपदैक्यं येनेज्जितपनसंख्यानछ्यासंख्योच
नच्छल्पास्तीतिहीनपदहृष्ट्याद्विगुणेन योनीकरणं येहिद्वाभ्यांतच्छल्पाः पाताजिताःस्तपरस्परंनिवार्या
१ इति सर्वेवले पाठेनाथ्यते प्राक्पदेहृष्टिः साधिता २। साधियुता संकलितं भवति रूपादिचयेन २८ व
स्तुनस्तुसाष ड्गुणसतीहृष्टिः यदर्थचयहृतेनेति करिष्यते १२९ सादिश्चेषा संकलितमिति वत्तनवके
न ४ समहृतेन ९३ योगाज्ञवति १८९ यदर्थमादिद्विगुणेनत्यादिकरिष्यते तथाच सोष्टेनपद्यापदे १ व्येके ८ अ
तोर्थं ३ चयेन ९ घ्नं १८ सादि २० पदसंगुणं १८९ एवं सर्वमुत्रेयं अथैकस्य राषेः संकलितवर्गोच्यते ॥ ॥
अथ हितीयंहीनपदज्ञेयादाहरणं॥ रूपादिद्विकवृद्ध्यापाता वेदास्त्रयो यमोदस्ते। चूतेविजिताद्धाभ्यां परस्प
रंकथयकस्यजयः यत्र प्रथमः पातो रूपेण हितीयस्त्रिभिस्तृतीयः पंचभिरित्येवमादिद्विवृद्ध्यापाताः
जीयंतेत्त्र प्रथमेनचत्वारः पाताजिताद्वितीयेनतदनंतरं त्रयः तदनु प्रथमेनैव द्वौ पुनस्तद्वितीयेनद्वौ ते

क· ऽनन्तायतेनतयोः कोजयीकियश्चयनंजयतीतिन्यासः आद्यापि कपदः शतवोहीनप
श्री· दः तत्रशाक्यदे ४ एकहीनं २ रूपादिचयेनतत्फलं ९ हृद्धिः सर्वपदैक्य ४ प्रभवेद्रू

आ	३	ग	ग	ग	ग
१	२	४	३	२	२

१३८ पे १ प्रचयेद्वितीयगच्छस्य २ फलं १५ हृद्धिः सर्वपदैक्य ० प्रभवेद्रूपे १ प्रचयेत्तृतीयगच्छस्य २ फलं १५ हृद्धिः
सर्वपदैक्य ४ प्रभवेद्रूपेप्रचये चतुर्थगच्छस्य २ फलं १४ हृद्धिः अत्रहीनपदहृद्धिः ३४ अत्रसर्वपदैक्यं ॥
136 सर्वपदस्येवास्यफलं यथाशाक्यदं ॥ एकविहीनं ९ रूपादिचयेनतत्फलं ५५ हीनपदहृद्धा ३४ द्विगुणि
तया ९८ ऊनं १३१ चयेन २ हृतं २९+ पदांतरेण १ आदिगुणेन १ युतंजातं २५ तथाचप्रथमस्यजित
धनसंख्या १९ द्वितीयस्य ३३ प्रथमस्य ३२ द्वितीयस्य ५० योगो ५८।७३ अंतरं २५ हीनपदधनजय
तीति ॥ संयुताजितासंतेतस्य पृथक् पृथक् करणस्त्रैस्तान्यानीय मिश्रीकृत्यचतांव शाक्यय यथापित
यापिलाचवार्थकिंचिन्त्करनमार्यामाह द्विगुणितमेकपदघ्नेसैकपदंपदलाहतंभवति संकलितद्ध

तिमैनैक्यं ॥ यस्य राशेः संकलितवर्गघनयोगो जिज्ञासितस्तं द्विगुणयेत्तावत् ततो रूपाधिकं कुर्वीत अस्य

तस्य सपदराशिः सपदैकोदयः ततस्तस्याः कृतेर्घनौ मिश्रौ हन्यात् अनंतरं तस्यैव मूलराशेरर्धेन गुणये

त् लभ्यते यत्तत्संकलितकृतिघनैक्यं भवेत् उदाहरणं संकलितकृतिघनैक्यं पंचानां किं भवेत्समाचक्ष्व

न्यासः ५ तत्कर्म द्विघ्नपदं ५।५।५ एकत्र द्विगुणितं सैकं अन्यत्र सैकं इतरत् दलितं यथा ११।६।५ | एषां वधः

१९५ एतत्संकलितकृतिघनैक्यं पंचानां यतः संकलितं १५ कृतिः २५ घनः १२५ योगस्तु एव कर्मला

घवेऽप्युक्तस्तेषां पदं ५ सैकमिति अस्य संयोज्य रज्जुनीताव वत्स्थापने ५।१ एकराशौ वक्ष्यमाणरज्जुराशिरिष्यते यथाहं

रज्जुस्ताचैकराशिवदिति एवं सति पदेनाद्यास्त्वमिति गुणतरो पलक्षितेपदेस्थाने यथापदे १५ अथ पतत्सं

कलितं वर्गस्तु ५ घ ५ इतः ५ घनः सहस्राद्विराशिवधः वर्गः सहस्राद्विराशिवधः संकलितं समूलवर्गा

त् यतः स्वेत्रिः पदं यस्य गुणं घन क्रियाभिप्रायेण तथाहि द्विगुणितसैकपदं सैकपदमित्येतावतावत्समा

क॰ णपदवधनिष्पद्यमानस्वरूपस्यघनस्यांऽकरीभावः मूलफलहतोहिवर्गः सचसैकस्यपदस्यपदेनघाताडपां
श्री॰ शुनिष्पन्नः सैकपदपदवधाद्धिवर्गस्समूलोजायते अनेनरंश्चनिष्पद्यमानवर्गस्यांऽकरोङ्कमायंयदेनयाभंग्या
१३७ वर्गेपरितन्मूलजन्मयदाहिसमूलवर्गराशिर्भूयोपिमूलेनताड्यतेतदावर्गोघनीभवतिसमूलवर्गः ३० प
योपिपंचगुणोघनवर्गयोगत्तांनापद्यते १५० घनोद्विपंचानामयम् १२५ वर्गश्च २५ यथादर्शितंचानयो॰
137
र्योगः तथासैकपदघ्नपदमितिकर्मणाजायमानोवर्गोमूलान्वितोघनवर्गयोरंऽकरयोबोद्धव्यः सैकेनतद्।
यद्गुणनेनसंकलितांऽकरणाय पदेद्विसमूलोवर्गः सैकमूलाधिकोभवति ३० अत्रतांऽकरः २५ वर्ग
मूलः ५ संकलितमितिः ९ सैकपदेति संकलितकर्मप्रक्रमात् पदंप्राप्तेपदहतमितिकर्मणाव
र्गोघनतो मूलेवर्गतोसैकंपदंद्विगुणितसंकलितोप्राप्तेतत्रतमस्त्विसैकपदाहतयदद्दलमितिसंक
लितेतसंपद्यमानेसहकर्मणाघनवर्गराशयोरनिष्टदलनापन्नेरितिप्रागेवपदस्याद्विगुणनम् समेनगुणोभ

तस्यरूपमेवावतिष्ठतेइतिअगुणेनैसेकपदेपदद्दलाहतमिनीयतिकर्मणिफलस्यात् ९· यत्रसमग्रंसं
लितं १५ वर्गोवरी २५ घनार्थम् १२५ सर्वेषांचसंयोगः ९· अदलेनतुसेकपदघ्नेसेकपदेपदाहत
मिनीयतिकर्मणिफलेस्यात् १८· येत्रसमग्रवर्गः २५ समग्रेघनः १२५ संकलितंतुद्विगुणे २· सर्वे
षांचयोगः १८ अदलनेतुद्विगुणेनचतुर्थफलेस्यात् ३९· यत्रद्विगुणोवर्गः ५· द्विगुणोघनः २५· चतुर्गु
णंसंकलितं ९· सर्वेषांचयोगः ३९ तस्मादिष्टफलसिद्धयेयथाकरणमेवसाधीयः ननुचेदमत्रप्रतिपाद्यं
यदुक्तंतेक्रियमाणेदलनेसर्वमनिष्टास्यतिवर्गघनयोरनिष्टापत्तिनिवृत्तयेप्रागेवद्विगुणेनक्रियतेतत्तुस
र्वादौक्रियमाणेनद्विगुणेनवर्गघनाविवसंकलितप्रकृतिरपिव्याप्येतयेनचतुर्गुणंनस्यात् तावतिस
मयेस्वतोद्विगुणात्मकत्वेपनद्विगुणेनतथाभावात् ततश्चसंकलितसंसिद्धयेचत्वारोभाजयितव्याः उ
नरपिवर्गघनौदलीकृतावेवस्थानामितिप्रागेवचतुर्भिर्गुणयितव्यंसंकलितमितिप्रकृतिमितिस्पष्ट

क॰ उणो भवन्त्यष्टाभिर्विभज्य इत्यादियुगशानेपि न कर्मसिद्ध्यम् उच्यते द्विगुणितं पदमिति भवितास्तावद्द्विगुणम्
श्री॰ लद्विगुणे १० सैकपदघ्नमितिपदेन ताडयिष्यमाणं रूपं देयः वर्गस्य मूलतो प्रतिपत्स्यमानमपि द्विगुणी
१३८ कृतेनापि द्विगुणेन राशेर्योजनाद्द्विगुणीकृतं यस्मादस्य संक्षेपस्य राशेः पदस्य च सैकस्य वधविधीयमा
नेस्थानविभागश्चमस्त्रे नतावदिदं भवति यत्र न्यासः १०।१ एकराशिः ५।१ द्वितीयः यथोक्तकरणेरी
138 त्याफलं ५।१०।१५।१ किं तु द्विगुणेन पदेन पदवधो यत्र न द्विगुणो यत्र रूपवर्गद्विगुणो यत्र रूपेण वध संकलिता
येति नात्र कश्चिद्दोषः रूपवधजातो ह्यत्र राशौ पंचकसंकलितसिद्ध्ये भविष्यतीति ॥ अथैकाद्युत्तरेण या
वतो राशीनां वर्गसंयोगो लघुकर्मणा ज्ञातुमिष्यते तत्संख्यापदमालेख्य गणितार्थमार्यां त्र्यपदमाह
तत्रिघ्ने तं वर्गसंकलितं तदित्यनेनानन्तरं सूत्रसिद्धं संकलितं कृतिघ्नेनैकेन परामृष्यते तत्रिभिर्भक्तं
वर्गसंकलितं भवति ॥ उदाहरणं एकादिचयपदानां कृतिसंकलितं च यदि वेत्सि अथ सर्वं प्रश्नात

पंचानामित्यपेक्ष्यते एकस्यादेर्याहृयाणां चतुर्णां पंचानां च पृथक् पृथग्वर्गाः १।४।९।१६।२५ एत
स्यापि एषां युतिः ५५ लघुकर्मेदं तत्संकलितकृतिघनैक्यं १६५ त्रिभिर्हृतं ५५ इदं तत् अथ तत्रैव
घनयोगार्थमार्यापूर्वार्धमाह सपदपदवर्गतोऽर्धं घनसंकलितं स्वसंगुणं भवति पदवर्गस्य पदेन
युतस्यार्धस्य संगुणं घनसंकलितं भवति सपदग्रहणस्पष्टाद्धिः दैर्घ्ये पदवर्गीकरणेन तरकालेन
त्रयोगो द्विगुणपदेत्यकरणात् ॥ उदाहरणम् एकादिचयपदानां घनसंकलितं सखे कियद्भव
ति आशु दशानां प्रकथय एकादिचयेन दशानां राशीनां पृथक् पृथग्घनाः १।८।२७।६४।१२५।
२१६।३४३।५१२।७२९।१००० एषां युतिः ३०२५ एतस्य लघुकर्मेदम् पदस्य १० वर्गः १०० सपदः ११० १०
अतोऽर्धं ५५ एकादिचयेन श्रेढीफलमित्यर्थः अस्य वर्गः ३०२५ अथैकादिचयेन तावतां पदानां यानि यथा
स्वं पृथक् पृथक् संकलितानि तेषां लघुकर्मणा संयोगं ज्ञापयितुमार्यापरार्धमाह द्वियुतपदेनवगुणितं

क॰ श्री॰ १३९

139

त्रिहृते संकलितसंकलिते सपदस्पदवर्गतोर्धमिश्रं तमयेद्दृष्टते इष्टगुणपसाको त्तत्वात् सर्वं प्रक्रान्तार्थविशे
षयोत नासजातीयस्य गुणवाचनात् तेनायमर्थः एकादिचयेन यच्छ्रेढीफलं तद्द्वियुतेन पदेन गुणितं त्रिभि
र्भक्तं संकलितसंकलितं भवति उदाहरणं॥ तथैव संकलितसंकलितं एकादिचयेन दशानां पदानां प्र
त्येकसंकलितसंयोगं प्रकथय तत्र संकलितानां पृथक्पृथङ्न्यासः १।३।६।१०।१५।२१।२८।३६।४५।५५
एषां युतिः २२० एतत्सालघुकर्मेदं एकादिचयेन श्रेढीफलं दशानां ५५ एतद्द्वियुतपदेन १२ गुणितं ६६०
त्रिहृतं २२० एतत्तत् करणसूत्रं॥ सैकपदवर्गताडितपदं द्विकोपेतपदघ्नं भवति संकलितकृतिघना
नां संकलितैक्यं चतुष्कहृतं त्रिघ्नपदं स्यात् एकत्र सैकवर्गाहतं अन्यत्र मुद्दमेव पदं त्र द्विकोपे
तम् तत्तत्तेषां घातश्चतुर्भिर्भक्तव्यः तेन संकलितसंकलितस्य वर्गसंकलितस्य घनसंकलितस्य च सं
योगो भवति कर्मलाघवेन उदाहरणं संकलितकृतिघनानां संकलितसमासमेकयय वसां

सखेपदानांगणयित्वायदिविजानासि एषांसंकलितसंकलितस्यवर्गसंकलितस्यचयस्यसमासंत्वंकथय
पदं ६ सैकं ७ वर्गः ४९ ताडितंपदं २९४ द्विकोपेतेनपदेनगुणितं २३५२ चतुष्कहृतंपनत ॥ एकाद्ये
कोत्तरेणपदानांवर्गयोगादिकमुक्तमेकाद्युत्तरेणतत्रविनियादृयितमार्यामाह द्विगुणितचयेनगुणितेमु
खसंगुणितंनिरेकगच्छस्य हतिसंकलितेनचयगुणेनचयहतिगुणितेनवर्गयुतिः इष्टाद्यादिष्टादिनेष्ट
नोत्तरेणद्विगुणेनश्रेढीफलेसाधयेत् तस्वतन्मुखेनसंगुणितंसदिष्टपदस्यविरूपस्यसंबंधिनावर्गसंक
लितेनोत्तरवर्गगुणितेनसंयोजयेत् एवमिष्टाद्युत्तरगच्छेवर्गसंकलितंभवति उदाहरणं ॥ द्विकादित्रि
हीनांपदानांकृतयःक्रमात् एषांगणितविन्नासांसमासोसांममकथ्यताम् ॥ आद्यपदंद्वौ २ द्वितीयम
ष्टौ ८ चतुर्थमेकादश ११ पंचमे १४ षष्टसप्तादश १७ एषांद्विकादित्रिकवृद्ध्यास्थितानांएषांपदाना
मिमास्तावत्क्रमात्पृथक्पृथक्कृतयोभवंति ४।२५।६४।१२१।१९६।२८९ आसांयुतिः ६९९ एत

क॰ स्यालयकर्मेदम् द्विगुणितचयेनन्यासः

आ	उ	ग
२	९	९

व्येकपदेसादिनागणिते १०२ मुखवसङ्गुणिते २०४
ग्री॰ अथास्यैव गच्छस्य ५ कृतिसंकलितेनत्न त्रिहृतेन वर्गसंकलितमितिसिद्धेन ५५ चयहता ९ गु
१४० णिते ४९५ युतं ६९९ पद्यासा॥ इदानीमिष्टाद्युत्तरेण संकलितायां यो माह॥ इष्टाद्युत्तरगच्छैः पूर्ववदानी
यवर्गसंकलितं श्रेढीगणितेनयुतेदलितंसंकलितसंकलितं॥ द्विगुणितचयेनेष्टादिना वर्गसंकलि
140 तमानयेत् तदनु इष्टाद्युत्तरगच्छैः श्रेढीफलमानीय योजयेत् साद्युतिर्दलिता सती इदं संकलितसंक
लितं भवति उदाहरणं॥ आदिपंचकवृद्धीनां पदानां गणको मम यानि संकलितानि स्युः षण्णां तद्या
गउच्यताम् आद्यंपदंत्रयः ३ द्वितीयमष्टौ ८। तृतीयंत्रयोदश १३ चतुर्थमष्टादश १८ पंचमंत्रयोविं
शतिः २३ षष्ठमष्टाविंशतिः २८ पद्यः॥ आदिपंचकवृद्धस्थितानां पदानां पृथक् पृथक् संकलिता।
नीमानि ६।३६।९१।१७१।२७६।४०६ पद्योयुतिः ९८६ अस्यालापकर्मेदं पूर्ववद्वर्गसंकलितानयना

र्थं द्विगुणेन चयेन न्यासः। | आ २ | उ १ | ग ८ | अत्र द्विगुणितचयेनेष्टादिवर्गसंकलितं १८०९ एतच्छ्रेढीग-
णितेनेष्टाद्युत्तरचयभवेन। एवं युतं १९०२ दलितं ९५१ एतत्तत्र इष्टादिचयेन जातानां पदा-
नां च नयोगास्तेषां योगानयनार्थमाह॥ श्रेढीफलस्य वर्गे प्रचयहते चयविहीनवदनगुणं मुखफलवधं इति
इष्टादिष्टादिचयेन च नयोगः॥ इष्टाद्युत्तरगच्छैः श्रेढीफलमानीय वर्गयित्वा ताडयित्वोत्तरेण चयही-
नमुखगुणमादिफलयोर्वधं न च योजयेत् एवमिष्टादिचयेन स्थितानां पदानां घनानां तेषां योगो भव-
ति। उदाहरणं॥ पंचादिद्विकवृद्धीनां पदानां येऽङ्कमाह्वयाः चतुर्णां तत्समासेन गणयित्वा निगद्यतां आ-
द्यं पदं पंच ५ द्वितीयं सप्त ७ तृतीयं नव ९ चतुर्थमेकादश ११ पदानां पंचादिद्विकवृद्धीनां पदानां पृथक्
पृथगिमे घनाः १२५।३४३।७२९।१३३१ एषां युतिः २५२८ एतत्सालघुकर्मेदं तदर्थे न्यासः। आ ३ ग
अत्र श्रेढीफलं ३२ अस्य वर्गः १०२४ प्रचयेन २ हतं २०४८ मुख ५ फल ३२ वधः १६०। चय २ | ५ २ ४ |

क॰ विहीनवदन २ गुणः ४८॰ यतेनयुतिः २५२८ पदमतः अनेनद्विगुणितचयेनेत्यादिनेष्टाद्युत्तरविषयेनवर्ग
स्री॰ योगाद्यानयनार्थे प्रकरणेरूपाद्युत्तरमपितदानेनैतच्छक्यतइतितस्यतन्निहतंवर्गसंकलितमित्यादिकर्म
१४१ लघुकरणार्थमिति॥ ॥ व्याख्यातःश्रेढीव्यवहारोद्वितीयः २॥ ॥ अथक्षेत्रव्यवहारोव्याख्याय
ते॥ अष्टावधिकोदेशैकदेशः क्षेत्रंतदाश्रयोव्यवहारोर्थक्रियासाधनीयेष्टा तत्रेष्टेनपरिच्छेदेननियम्य
141 मानदेशैकदेशोअष्टचत्वरश्चायंचाष्टवृत्तयतुरादिभेदात्सतत्वतार्थसदृपसन्निवेशवशात्प्रादुर्भवंति
तथातथाचव्यपदेशंलभंते यथायत्रःसन्निवेशंक्षेत्रंयत्रःकार्मुकंचापमित्यादिव्यपदिश्यते एवंक
विदंतादिष्वबोध्यम् इत्येतस्मिन्क्षेत्रेनंतप्रभेदमतिभेदविधानानातेजोतिमात्रमाश्रित्यलक्षणंप्रवर्त्यम्
तत्रदशक्षेत्रजातयोभवंति समत्रिभुजं द्विसमत्रिभुजम् विषमत्रिभुजम् समचतुरस्रम् त्रिसमचतुरस्रं
द्विसमचतुरस्रम् विषमचतुरस्रम् द्विद्विसमचतुरस्रम् आयतचतुरस्रंचवृत्तमिति एषामेवगणितेन

सम्यक्फलोपलब्धिस्तानेवोद्दिश्यपलक्षयितव्यानितेनत्राणि तत्तत्कल्पनयातेषांतेषांतत्करणेनफला
नुसरणं कल्पनात्समस्तस्यैवसमस्तस्येन यथागजदंताकृतेस्त्रिभुजेन अवयववशेनवायथाबालेन्दो॰
स्त्रिभुजद्वयेन तदेवंमुख्यामुख्यकल्पनीयेषु क्षेत्रेषुतावंतिवस्तूनिव्यवहारांगभूयोजयति यथाक्षेत्रफ
लं भुजः भूमिः मुखं। कोटिः कर्णः लंबः अवधिः हृदयम् परिधिः व्यासः ज्या शिरः चापमि
त्यादि तत्रत्र्यश्रादिक्षेत्रम् तस्यसर्वांगीनमंगुलहस्ताद्यमानंफलंक्षेत्रफलं त्र्यश्रचतुरश्रादिसन्निवे
शजननानिसूत्राणिभुजाः यत्रलंबपातः सभूमिः यस्माल्लंबपातस्तन्मुखं भुजपार्श्वोच्छ्रितः कोटिः तत्स्व
लाग्रिमस्तिर्यगवस्थितोभुजपार्श्वतदासपार्श्वभुजः कोटरयाश्चभुजाग्रप्रसक्तंसूत्रंतत्करणः तत्रचतु
रश्रेकोणात्कोणगतंसूत्रंकर्णः सत्यास्तित्र्यश्रवृत्तचापेषु उपरिष्टात्स्थानावलंबितगुरुद्रव्यसूत्रपातभूमि
संपातोलंबः लंबविनिपातविभक्तायाभुवोभागावबधी विषमचतुरश्रपंचाश्रादेः कोणस्पर्शवृत्तव्या

का॰ सार्धहृदयम् समग्रबाहीरपविवेष्टनं परिधिः वृत्तवलयानिमग्नरः वृत्तस्यपरिधिमध्यमानं व्यासोघन
श्री॰ ना यनुरा हृतौ क्षेत्रचतुष्कादृष्टरूपस्य भुजस्य प्रांतद्वयस्य कृमत्वं तद्दा कृतियोगमूला एवं धनुः प्रोक्तं यथा
१४२ लोकं एषां चान्योन्यायनेभ्युपायमावश्यति॥ इदानीमेवं विधेस्मिन् क्षेत्रव्यवहारे क्षेत्रे संभवासंभाग क्षेत्र
142 वस्तुलाभालाभं चोपलक्षयितुं कल्पनीयक्षेत्राणि च विभं तुं स्थूलं सूक्ष्मं फलं चाह सोदाहरणं प्रदर्श।
यितुमार्यासप्तकमाह एकस्माद्भुजतोपरबाहुयुतिर्नो समानहीनावा ऋजुगतितेवक्रगतिर्यस्माद्
वीनतुल्यावा पार्श्वभुजांतरसंयुतिवर्धतोमुखहीनभूकृतिर्येषां क्षेत्राणामभ्यधिकातेषां लंबावधा
व्याप्तिः आयतसमचतुरस्रे द्वित्रिसमभुजे विषमचतुरस्रम् समविषमद्विसमभुजत्र्यस्राण्यथ वृत्त
चापे च क्षेत्राणि दशैतानि विक्षिफलमेषां साधयेत्सकरणेन एतस्य विकल्पनयान्येषां गजदंतनेमिपूर्वा
णाम्॥ स्थूलफलं त्रिचतुर्भुजे बाहुप्रतिबाहुयोगदलघातः अवलंबपार्श्वभुजयोर्यस्मात्तरमल्पकं

तस्य अन्येषां क्षेत्राणां दूरभ्रष्टं यथात्रयोदशके अपत्रस्य भुजह्रितये त्रिगुणोऽर्हभुवः फलं स्थूलं षडङ्गतम।
प्पर्यशतं स्थूलं षष्टिः प्रजायते यस्मात् सूक्ष्मफलं सैवाहं साधनं करणानि वदामि॥ अन्येत्रयाणां भुजा
नां च चतुरस्रे चत्वार्णां मध्यायं एको भुजस्तस्मादन्यभुजयोगास्त्से एकस्य भुजस्य समनो भवति ऊनपवनत्रत
स्माहनः साम्यमात्रकेणैव क्षेत्रासंभवः यथा दशहस्तस्य सूत्रस्य संभूय दशहस्ताभ्यां सूत्राभ्यां सह
संयोगे निरंतरालो भवति तथा क्षेत्र प्रदर्शितप्रकार भुजपरीणा तेन च क्षेत्रेण भवितव्यं गम्भीकृते क्षे
त्रेण च भुजपरिगमेन अन्यथा तत्सूत्रमात्रं तत् यदि भुजांतरयोगादधिकस्य भुजो भवति तदा तस्य।
कौटिल्यं विना न क्षेत्रसंभवः न च भुजः कुटिलश्चास्ते जाडिक्षेत्रे स्थितिवस्तुस्थितिरिति सैव न दत्तु सर
णा समर्थानां शरुणा प्रदर्श्यते तथाहि यद्येवं दृष्ट्वा यथा विंशतिरष्टौ द्वादशहस्ताश्च समभ्रिवाहुनि
स॰ १ भुजाः विंशतिरष्टौ दश वा क्षेत्रफलं तत्र किं कथयेति तदा स एवं विधक्षेत्रासंभवे नैवान्तरयितव्यः

क॰ आद्यप्रश्ने एकस्य भुजस्येतरभुजयोगसाम्याद्धेपिकत्वात् गणितमध्येवमेवाहं तथा हि प्रथमे तावत्क्षेत्रे भुजाः | २॰ पू १२ ८ |
श्री॰ २०।८।१२ पक्षांयुतिः ४० अस्यादलं २० चतुर्धा २०।२०।२०।२० भुजहीनं ०।१२।८।१ ″हतः अतः पदम् ।०। पत | २॰ पू १० ८ |
१४३ ङ्गणितं फलस्य शून्यत्वे क्षेत्रासंभवं विभावयति संभवतः क्षेत्रस्य निष्परिमाणत्वाभावात्सपरिमाणमेव क्षेत्रं
क्षेत्रफलमेव हि क्षेत्रं परिकरस्त्वेषः द्वितीये क्षेत्रे त्वल्पापि भुजाः २०।८।१० पक्षांयुतिः ३८ अस्यादले १९
143 चतुर्धा १९।१९।१९।१९ भुजहीनं १+।११।९।१९। तद्धतः १८८+ अतः पदमिति नैतत्पदयोग्यमवर्गराशि
त्वात् धनस्य तावद्वर्गो धनं । ऋणस्यापि ऋणमेव ऋणस्य वर्गो धनतामियादिति न्यायमूलाद्वचनात्तत्रऋ
णो वर्गस्य ऋणात्मकस्य संभवः अथोच्यते ॥ धनात्मकतैकस्वभावोपि वर्गराशिः ऋणात्मकेन न रूपेण गुणि
तः स्यादेव ऋणात्मक इति भवत्यनन्तवर्गराशिः । वर्गो हि वर्गगुणितो वर्गत्वाद्दपहीयते नच वर्गो गुण
नेन वर्गतां जातुमिच्छति कश्चिद्वर्गयोर्जातः स एव तद्वर्गयोर्वर्गराशितामायाति वर्गो वर्गवद्वस्तुन अ

थाप्युच्यते रूपस्य वर्गराशित्वाभावेन वर्गत्वेन विहितेति चेन्न रूपस्य ऋणात्मकत्ववर्गत्वासिद्धेः तस्यापि
तद्वाद्धयान सम्भवमिति चेत् सर्ववस्तुपर्यनुयोगः अथाप्युच्यते वर्गराशितेवाप्यतः प्रतिपद्यमानऋण
तां व्रजेदिति भवत्येवं पतितो वर्गराशिः स तत्पतितत्वान्निहतार्थो विनष्ट इति तस्यानात्मनः ऊतोऽऋणत्व
धनत्वं वा नन्वेयोगपाद्धीजादिवत्क्रमेणैतावता तच्छेषाप्यमप्यशेष्यमविनाशिं निरात्मकं चेष्यते सत्यमिष्यते
न तं तस्य न यावियसैवं दृष्टेषु गुणभागवर्गतन्मूलादिकर्माणि संभवेति तयोरायव्ययवाद्योरेकवद्भा
वस्यन्यायलब्धस्योक्तत्वात् अव्यक्तकरणीनां च रज्जुस्यैकराशिवदिति अपि च ऋणात्मकवर्गस्य
कीदृशेन मूलेन भवितव्यम् न धनेन नतत्स्य यावियवर्गो भवत्यानयनात् पवमृणेन च न च मूलं न च।
मूलद्वयमस्ति यद्येकं धनात्मकमपरमृणात्मकं तयोरभ्यासो वर्ग ऋणं च स्यादिति संभवे वानासौ व
र्गः विसदृशयोर्वधात् मूलयोरपि च तयोः परस्परं निरवशेषशुद्धेः शून्यफलतापत्तिः पुनरपि च

क॰ तथा विषमवर्गत्र्यस्रानयनदोषः तेन फलाभावस्य क्षेत्रासंभवसिद्धिः प्रकृत इति संभवतामपि च क्षेत्राणां येषां

श्री॰ मुखेन भूवर्गः पार्श्वभुजयोरंतरघातेनावधायाद्भ्यधिको भवति तेषामेव लंबावधयोरवाधिर्भवतीन क्षेत्रा

१४४ णां इति तामेव कल्पनां प्रतिपादयति षड्विंशतिस्त्रिभागास्त्रिपादाः विंशतिर्भुजौ यस्य त्रिभुजस्य दश

धरित्री तस्याबाधे समा च त्वेति प्रश्ने संभवति तावन्तिवत्त्वं येनात्र महान्भुजो महाद्भाकः इत्र स्वभुजाभ्यांतेऽष्टादशि

कायाङ्कनपव अवधासंक्षेपस्त्वन्विष्यते यथा पार्श्वभुजयोः २९/३ | २८/२ | कृती ७०९/९ | ७८४/४ | अनयोर्विवरं १२

भूतलं ९ भूमेरुद्धरणायनं ५५/५ | ५६/५ | अनयोर्हले २२/५ | २८/५ | पतेत्र वक्ष्याभ्यां लंबो

यथात्रवयवेवर्गेण ५८४/२५ | भुजवर्गोनं ९०९/९ | कृतात् | १२५४४/२२५ | अत्रेतमूलं ११२/१५ | पष लंबः लंबवेधा

नवाप्तिर्यथात्रि भूमिकेच त्रिषष्ठं च भुजे अप्येतया चपार्श्वभुजयोः धाप

कृत्वा १९।१५ विवरं ५ भूम्या २ लते २ भूमेरुद्धरणायनं ॰ १९ तद्दलं ॰ ३ पते अवधयेन चोपपद्यते न हि स्थूलत्वं

भूमेराबाधाभवन्ति भूखंडद्वयात्मकत्वात्तयोः प्रायेण भुजकोटिकर्णा भवन्ति दैवेन भुजकोट्योरन्यतरद्भूमि
त्वेवथालंबानवाप्तिः तत्रहि भुजस्य भूमित्वे कोटिरेतस्यालंबः कोटेश्च भुजत्वे ल्पायश्च यस्यातत्त्वलंबः सततत्त्वे।
सैवसंभवति संभवतामपि चतेषां दृशैवस्वकरणानेतव्यफलानि आयतचतुरस्रं यथा द्वादशपंचद्वाद
शपंचभुजायामायतेचतुर्बाहु समचतुरस्रं यथा वेदत्नं पंचधरिशीपंचैवभुजौचतान्दशौयस्येति त्रिंशात्तनवधरिती
शेषभुजाः पंचविंशतिर्यस्येत्यादि यन्निबाध्यं तत्तदेवं त्रिसमचतुरस्रं विषमचतुरस्रं यथा भूमिःषष्टि।
र्वदनं पंचकृतिसाद्विसंख्यैकभुजः त्रिंशत्तनवात्यभुजोयस्येति तद्विषमचतुरस्रं त्रयमपि समं सेम।
द्विसमचतुरस्रं यथा। भूर्वदनेचाष्टमितत्रयोभुजौः सप्तकोपरोयस्येति भुजेत्रयमपि विषमत्रिबाहुक।
विषयं दशस्तयोर्दशभुजावित्यादिद्विसमबाहूनि त्र्यस्रे त्रिभुजानि त्रीण्येवं पंचैव चतुर्भुजानि चेति अष्ट
ष्टमंनवमंतेडं दशमंयत्नः पतयोरभिधाकेवित्तयत्नशेषाष्टनैकखंडत्वान्नैवदेत्राणि समाप्त्रयत्र यथा

क॰ श्री॰ १४५ १५ 145

तेनैतत्तथा न करणावसर एव भविष्यति अपवेत्तु यत्तु षिभ्रम्याख्याते द्विद्विसमभुजमसुष संख्याते वंतः भुस
ख्वेतो भुजप्रतिभुजौ ततः समानि युमेतो यत्र आयतचतुरस्रं अथ पर्युदस्य द्वौ द्वौ भुजौ यस्य समौ तत् द्विसमद्वि
भुजपरिशिष्टमसमद्विभुजात्मकाराणां तत्र मे वेत्ति तत्र आद्यः द्विसमभुजस्यायं भेदो न तेन स्तद्वसमशीर्षिकामर्द्द
नीयस्लयति यद्दनयः कम्बनभुजौ भन्नकल्यानीयोयदिलंबेनार्थः स्यादिति भुविपदि समायाते नत्तद्वेत्रम
नादित्यनुपसंख्येयं आयतचतुरश्रेपितुल्यामितिचेतन्न तस्यावर्गप्रकृत्यर्थं तत्र विशेषतउत्पादनात् दृष्टयक्कु
प्रसिद्ध्याप्रधानत्वात् तथा च वर्गप्रकृतौ तडत्यादनेक्रियते भुजस्य कृतिरिष्टसभक्तो नेष्टेन तद्दलं को।
टिरिष्टाधिका कर्णश्चतुरस्रायतस्यैते उदाहरणं इष्टस्य भुजस्य ३ कृतिः ९ इष्टेन १ भक्ता ९ इ
ष्टेनैव १ ऊना ८ तद्दलं कोटिः ४ इष्टाधिका ५ कर्णः एवमेतैर्भुजकोटिकर्णैः समुदितैश्चतुरश्रदे।
त्रोत्पत्तिः उपयोगश्चास्य यथा उणकेवर्गयोर्मध्ये तत्पदाधोभुजश्रुती केचित्यादुक्तथितेतत्रवज्र

केणाहतीनयोः अंतरस्यकृतिः क्षेपस्तत्कोटिः प्रथमेपदं वज्रहतंतत्तरंज्येष्ठहृपेतत्पेनतेराश्यते उदा
हरणं। कस्यवर्गः पंचपंचाशताशुणितएकेनयुतोमूलदोभवति शु ५५ | क्षे १ | शुणके ५५ अनयोः ३।८ वर्ग
योः ११८४ मध्येनल्पेसतितत्पदयोर्हृताधिकयोः क्रमेण ३।३। ८ केचित्याकृकथितेभुजक्ष
ती ३।५ अयः स्याप्यते ३ | ८ ३ | ५ तत्रवज्रकेणहती १५।२४ तयोरंतरं ९ तस्याकृतिः ८१क्षेपोयं तत्कोटिः
प्रथमेपदं ४ ज्येष्ठहृतो ५।४ अंतरं ३।ज्येष्ठपदं पतेष्वाद्याद्वितीयपदे ४।३। वज्रहत्यंतरे ५
उद्यतेरूपस्यक्षेपस्यपदेभवतः अतुल्यातेतवज्रहतंतत्तत्कृतेभुजक्षेपव एवंचतत्स्ययामिनउपयोगोद
र्शितः अत्यस्योपयोगस्तत्वैवमप्रयसेवाकः एवंदर्शितेतिसिद्धमवधारणं यानिजगजदंतादीनितेषांव
त्यमाणानुसारेणतदस्यतमकल्पनयेनदीर्घैरेवकर्णैः फलानयनं तत्त्वफलानयनंकेचिद्विद्याउर्वं
ति यथा स्थूलफलंत्रिचतुर्भुजेवाहुप्रतिबाहुयोगदलघातः भुजयोगार्धचतुष्टयेभुजनघाता

क॰ त्पदं सूक्ष्ममिति तत्र स्थूलो फलेन नाम तेन न भवितव्यं यत्तात्त्विकफलप्रत्यासन्नम् नतदूरांतरं तवैतत्स्थूलफल
श्री॰ करणेनास्य बहुंतरितफलं दृष्टं ते तत्र विशेषयथात्रयोदशकवाहो चतुर्विंशतिभूमिकस्य त्रिभुजस्य बाहु
१४८ प्रतिबाहुयोगदलं चानात्स्वभुजमध्यर्थशतं १५९ सूक्ष्मं षष्टिः प्रजायते ६० तथा च स्थूलफलकरणं सूक्ष्म
त्रिभुजयति दलं च तुर्याभुजहीनेन तद्घातात्पदं गणितं पकस्ता वद्धद्वप्रतिबाहुयोगः २९ अपरः २९ अनयोर्दले
146 १३।१२ अनयोर्घातः १५६। अथ सूक्ष्मफलकर्म भुजानां २४।१३।१३ योगस्य ५० दलं २५ चतुर्थी २५२५
२५।२५। भुजैः क्रमेणोने १।१२।१२।२५ एषां घातात् ३६०० पदं ६० एतत्सूक्ष्मं यत एवं तस्मात्सूक्ष्मफ
लस्यैवानयनकरणोपपत्तिः अथानयोस्तात्त्विकमुच्यते स्थूलादल्पत्वं असंभवतोपि क्षेत्रस्य स्थूलफलदर्श
नात् विंशतिभूमिकस्य त्रयोदशसप्तकवाहो स्वस्वप्रस्य शतफलाभेः तथा च वाहुप्रतिबाहुयोगो २।१२।
तयोर्दले १।११। तयोर्घातः ९ यत्र च क्षेत्रस्यैव संभवो नास्ति कस्तत्र क्षेत्रफलावगमः असंभवक्षेत्र

स्वपकस्माद्विंशतिकाद्भुजाद्व्यरबाहुयुते: समत्वात् अवधयोस्त्रस्त्रभुजेसमत्वाल्लंबाभावः तथाहि प्रा
र्संभुजयोः १३।८ कृती १६९।४९ अनयोर्विवरं १२० अपरिमाणेन २० हृते ९ अयणयनं भूमौ ४।२९ तद्
ल ११।१ अवधे महती १२ हृत्तद्भुजे ११ परिशिष्टा ० अल्पभुजे आभाधावलंबाभावः अतः अवधावर्गेण १९९ भु
जवर्गात् १९९ ऊनात् ० मूलं ० लंबः॥ यत्र च तत्रे उभयतोपि लंबाभावस्तत्र न तत्र फलस्य सत्त्वस्यावाप्तिः ना
पितत्वेत्रंस्यात् शून्यलंबत्वे स्वभूमिविश्लेषाभावे तत्रत्वाभावात् सूक्ष्मफलं त्ववं विधेक्षेत्राभासेनैवयाति त
थाच भुजाः २०।१३।१।१ एषां युतिः ४१ अतोदलं २१ भुजैर्हीनं १।८।२०।१३ एषां वधः मूलं अतः पदमपि
शून्यमेव तस्मान्नास्तिकमेतत् तदानुमितस्यैव साधनकरणानि सामान्यविशेषापादनेन चापपंचाश्रैवैल
क्षणेनवदंते येत्र स्थूलफलमुक्तं तेषामल्पांतरावलंबपार्श्वभुजेषु संवादगमान्मिथ्यावाप्तिर्जातासेवा
दस्यानंचैषां प्रथमं तावत्समचतुरस्रमेव पंचकवाहुकेतस्मिन् बाहुप्रतिबाहुयोगो १०।१० अनयोर्दले

क॰ ५५ अनयोर्घातः २५ सूक्ष्मफलं चैतदेव यथा भुजयति ४० दलं १० चतुर्धा १०।१०।१०।१० भुजहीने ५।५।५
श्री॰ ।५। तद्वधः ६२५ अतः पदं २५ आपतन्नचतुरस्रमपि पंचकभं वदने त्रिक वाहेन निम्भुजयुतिः १९ दलं ८ चतु
१४७ र्धा ८।८।८।८ भुजहीने ३।५।३।५ उद्धयात् २२५ पदं १५ यत्नसूक्ष्मं स्थूलमपिच बाहुयोगो १०।९ दलं ५।५
147 अनयोर्घातः १५ आसन्नता च यथा समकर्णभुजे पंच कर्णतुल्य भुजे च द्विद्विसमचतुरस्रे तत्र द्विसूक्ष्मफलं भु
जयुतिः २४ दलं १२ चतुर्था १२।१२।१२।१२ भुजहीने ५।७।५।७ तद्वधः ११२५ अतः पदं ३५ स्थूलफलं
तु बाहुप्रतिबाहुयोगौ १२।१२ अनयोर्दलं ६।६ अनयोर्घातः ३६ रूपमात्रान्तरितत्वादत्रासन्नता हृदं
तरता विषयस्तदर्पितपव अथ की दृशी स्याने संवादः अत्यासन्नता स्वल्पेनान्तरता वा अवलंब पार्श्वभुजसा
म्यात्संतर खं डेन तर्व त्रक्रमेण समलंबक चतुरस्रे अंत्र्य द्वैचतायते गणितं भूवदनसमासार्धमथम
लंबेन संगुणितं। समचतुरस्रं द्वित्रिसमभुजं च तुल्य पार्श्व भुजे समलंबकं तेषामेव समभुजं विडंकरणा

दर्घलंबनिपातस्यसमलंबत्वं तस्मिन्समलंबके चतुरस्रे यस्मिन्कस्मिंश्चिद्बाह्वे च भूवदनयोगदलं मध्यमेन
मध्यमेवेन लंबेन गुणितं सम्यक्फलं जायते उदाहरणं॥ समचतुरस्रे क्षेत्रे बाहुसमाव्यक्ता भूमिलंबाः स्युः ते
ध्यर्धहस्तसंख्यायत्रस्यात्कथयतत्रफलं समचतुरस्रेणावष्टब्धभूमिलंबाबाहुसमाः स्युः नात्र लंबपरिच्छेदः
आचार्यपरिचर्यापयुज्यते किं तत्तेयत्र पंचापि सार्धैकहस्तसंख्यास्तत्र संक्षेपमाश्रित्यतत्रलौकिकगणित
याफलं कथयतन्यासः करणे भूः ३/२ वदनं ३/२ अनयोः समासः ३ अस्यदलं ३/२ मध्यमलंबे
न ३/२ संगुणिते ९/४ अं १ तोलव्यो हस्तौ २ अंगुलानि षट् द्वितीयोदाहरणं यत्र येन चतुरस्रे
भूवदने सार्धपंचकरस्ते ऽपि पार्श्वभुजमध्यलंबास्त्रिहस्तकास्तत्र वद गणितं यत्रायचतुर

	३/२ मु	
३/२	३/२ लं	बा ३/२
	३/२ भू	

स्रे भूमिर्मुखं च पंच हस्ता अंगुलानि च द्वादश प्रत्येकं तथा पार्श्वभुजौ लंबश्चेति त्रयोऽपि प्रत्येकं त्रयो हस्तास्त
स्मिन्गणितं वदेति न्यासः॥ करणं भूः ११/२ वदनं ११/२ अनयोस्समासः ११ मध्यमलंबेन ३ संगुणिते ३३/२

	११/२ मुखं	
३ भु	३ लं	३ भु
	११/२ भूः	

का॰ श्री॰ १४८ अतोलंब्यं हस्ताः १९ अंगुलानि द्वादश उभयोरप्युदाहरणवाक्ययोर्भूवदनलंबमात्रोपयोगे पार्श्वभुजोप
दाने समलंबकत्वप्रदर्शनार्थम् अनयोश्च क्षेत्रयोः स्थूलमपि सूक्ष्ममेव फलम् यतो बाहुप्रतिबाहुयोगे २
अनयोर्घातः ४ । लंब्यंतदेव हस्तौ २ अं ···· ९ अनयोर्दलं ९/२ अनयोर्घातः ३/२ । अतो लं ३/२
ब्यंतदेव हस्तः ४ । षोडशांगुलानि द्वादशावयवमानेनापि करणेनास्य संवादः यतः भुजयुतिः ९ अतो
दलं ९ चतुर्था ९।५।३।३। भुजैर्हीनं ३।२ २।२ तद्वधः ···· अतः पदं ५/४ अतो लंब्यं तदेव हस्तौ २ अंगुलानि ष
ट् तथा भुजयुतिः १७ दलं १७/२ चतुर्था १७/२ | १७/२ भुजहीनं ३/१ | ११/२ | ३/१ | ११/२ तद्वधः १०८९/४ । अतः पदं ३३/२
अतोलंब्यंतदेव ह १६ अं १२ उदाहरणं॥ नादेना भूयिकचैत्र द्विहस्तेस्त्र
त्र्योभुजो यत्राप्यग्रे सार्धत्रिकरालंबे द्विहस्तकस्तत्फलं किं स्यात् त्रयो हस्ता अष्टादशांगुलान्येको भुजः
त्रयो हस्ताः षडंगुलानि द्वितीयः त्रयो हस्ता द्वादशांगुल ··· त्रयो हस्ता लंबः एवं वस्तुनि त्र्यश्रे फलं किं

148

२२

स्यात् न्यासः | १५/४ ३ १३/४ ७/२ | कर्मभूः २१/२ । वदनं अनयोः समासः २१/२ । अर्धं ७ । ... लंबेन २ संगुणि
ते २१/४ । अं ६ ... स्थूलफलमपि बाहुप्रतिबाहुयोगौ २१/२ । ७ अनयोर्दले २१/४ ७/४ अनयोर्घा
तः ४९/८ हृ ९ अं २ एकविंशांगुलैरंतरं स्थूलफलेन अत्र हि पा दत्रिपादमा
त्राधिकौ पार्श्वभुजालंबात् अतः स्थूलमपि स्वल्पभागातिरिक्तमुत्पन्नं ॥ अथात्र लंबावधानु
सरणं ॥ पार्श्वभुजयोरंतरं १/२ । संयुतिः ७ । अतोऽधिकाभुवं हीनभूकृतिः ४९/४ तस्मात् स्वल्पत्र लंबा
वधावाप्तिः तत्रावधानयनेतावत् अस्यपार्श्वभुजयोः १५/४ १३/४ कृतिविवरं १४/४ ऊनयुतं १ भक्तं
यत्नेभूमौ ५/२ ९/२ तद्दलं ५/४ ९/४ अवधेमहती हृस्वती हृस्वभुजे लंबः स्वल्पपि अवधायाः ५/४ व
र्गः २५/१६ । अनेन भुजवर्गात् १६९/१६ ऊनात् ९ अतो मूलं ३ पक्षलंबः तथा अवधायाः ९/४ वर्गेण ८१/१६
भुजवर्गात् २२५/१६ ऊनात् ९ मूलं ३ अत्राप्युदाहरणवाक्ये भुजा आपादाने समलंबता प्रतिपादनार्थं म्

कु॰ वक्ष्यमाणकरणेन तेऽत्रस्य फलसंवादः भुजयुतिः ३१/२ दल ३१/४। चतुर्थां ३१/४।३१/४।३१/४।३१/४ भुजहीनैः।

श्री॰ ३/४।३/२।३१/४।१/२। नद्घातपदं ३/४ श्रतोलंबं तद्देवहृ ५ श्रं ९ कथं पुनः स्थूलसूक्ष्मफलकर्मणोः संवादः ए

१४५ यत्क्रमस्थानेऽसिन्कर्मणि बाहुप्रतिबाहुयोगदलघातात्मके हि स्थूलं भुवदनसमासार्धमध्यमलंबवधस्व

149 रूपेण सूक्ष्मम् संवादे च स्थूलसूक्ष्मत्वानुपपत्तिर्व्यंतरे च यः संवादे कश्चित्संवादोऽपि न युज्येत लक्षणयोः

भेदात् नहि संकलितकरणयोः सैकपदेनसपदघ्नपदवर्गेत्रस्य च संवादविसंवादोऽस्तः वर्गघन।

घनरूपेण करणेन विकल्पनावाऽच्यते एयकप्रस्थानेऽपि कर्मणोः संवादो भवति संकलितघ्नवस्य

त्रवर्गघनकरणविकल्पवत् लोकेऽपि च भूमसादाहकत्वस्य च वह्निसंतापनेन चेत् बाहुप्रतिबाहुयोग

स॰ दलयोर्भुवदनसमासार्धलंबयोश्च समायतचतुरस्रे तुल्यत्वात् पार्श्वभुजलंबानां तुल्यत्वे तत्र भुजयोगा

र्धस्य लंबेनाविशेषात् यत्र तु लंबस्य पार्श्वभुजार्धस्य च विशेषस्तत्र संवादो हृदभ्रंशनात्ः संवादस्य लहृर २३

अष्टानांचगतिमावार्यपवस्तुचितवानवलंबपार्श्वभुजेत्यादिवदन् अवलंबपार्श्वभुजयोरल्पांतरत्वेन फ
लांतरत्वचनेहितदंतराभावहरांतरत्वयोश्चफलसंवादहहूत्भ्रंशमावपिगमयति उदाहरणं॥ तत्र त्रिभुजे
भूमिः साप्यीष्टोलंबकः कराः सप्त अष्टोत्तर्यांगुलानित्र्यंशोचकियत्फलंतत्र सर्वैर्भुजैस्तुल्ये त्रिभुजेत
ल्पत्रिभुजं ततस्तल्यास्त्रयोभुजायस्येति एवंहि भूमेः संकीर्तनान्नतुर्भुजाभिः तन्नन्तप्रकृतंक्षेत्रंगणंतरि
नत्वात् । तस्माद्द्वितीयमिदं त्र्यस्रमेवोदाहियत इत्यवंविधेत्र्यस्रे भूमिरष्टौहस्ताद्वादशांगुलापर्ययश्चता
नुजावपितल्यत्वाभिधानात् लंबश्चसप्तहस्ताअष्टावंगुलानिद्वौचांगुलत्रिभागौतत्रकिंक्षेत्रफलम्

△ ८	२

ल ८ ६ २४ २ ३

कर्मस्तुः ७ २ । अनयोः समासः अतोर्ध ७ ४ । मध्यमलंबेन ७ २ २४ २ ३
२९५। सैगुणितम् ४५.५ । अं ८ भा ५ स्थूलेफलंतु
३९। अनयोर्दले १४४ । ७ ४ । ७ २ । ९ । अनयोर्घातः

शाकेदंशमावित्तिसवर्णितेन
बाहुभतिवाहुयोगो ७ २ । ७
२८ ८ । अतोलब्धं ३८

क॰ त्रे २ हरम्रष्टं चैतत् अथावलंबावधानुसारेण पार्श्वभुजांतरे संयुतिः १७ अनयोर्वधः असमान्तुखहीनमू

श्री कृतिः २८९/४ | अपि कैवतस्मादल्पत्वावधालंबनलाभ इति तदानयने पार्श्वभुजयोः १७/२ | १७/२ | कृती २८९/४ |२८९/४|

१५० अनयोर्विवरं मूलं करणमिति खमेव अरण्यनं भूमौ शिरविकृतः खयोजना पतिभव

150 ति १७/२ | १७/२ | नहले १७/४ | १७/४ | पतेअवधे समत्वाद्भुजयोर्महती हृदकुंजे इति नास्ति अवधासाम्यात्त्व अ

थलंबानयने अवधावर्गेण २८९/१६ | भुजवर्गात् २८९/४ | कृतादिति छेदसाम्यं

कृत्वाशोधितात् २६०१/१६ | मूलमिति करणपालब्धो लंबः ८६७/१६ | यत्र प्रश्ने लंबप्रमाणं तत्

प्रत्नेपसिद्धं करणीफलस्य गणितमप्यागात् तृतीयस्य दाहरणं द्विसमत्र्यस्रस्य फलं

पंचकबाहस्तिहस्तलंबस्य कथयाष्टभूमिकस्य च क्षेत्रस्य वितथं यदि विजानासि यस्य द्विसमत्र्यस्रस्य

भूमिरष्टौ हस्ता लंबस्त्रिकरः बाहू पंचकरौ तस्य फलं तदेव व्यवहारगणितज्ञ त्वं कथय न्यासः |५ ३ ५ ८| ||

२५

करणंभूः॰ भूः ८ वदनं॰ अनयोः समासः ८ अर्धं ८ अर्धं ४ मध्यमलंबेन संगुणितं १२ अथ यस्थूलफलं बाहुप्र

तिबाहुयोगौ ८।९ अनयोर्दले ४।५ अनयोर्घातः २० हृतश्रुतिं चैतत् अथावलंबानुसरणं॥ पार्श्वभुजांतरं भूम्यं॰

संयुतिः ९ अनयोर्वधः भूतं॰ अस्मात्तु खहीनभूकृतिः १४ अथ किं वैतस्मिन्लंबावधावाप्तिः अन्योपलव्याप्

वचात्रसंशतिर्लंबः चतुरस्रेत्वाचार्येण प्रतिपदमविधानात् उदाहरणं॥ वदनेसंख्यापाकरंभूमिः संख्यापावक

शवाहू पंचकराश्चतुरस्रे लंबस्त्रिकरः किं यद्गणितं यत्र चतुरस्रेश्रुतिविषमकहस्तसंख्यांगुलानि भूमिर्नवहस्ताश्च

ष्टांगुलानि भुजौ पंचकरौ लंबश्चत्रयोहस्ताः स्त्रैत्रै तैत्र फलं किं यत्स्यात् न्यासः

	५/३	
५	३	५
	२८/३	

कर्णभूः २८/३ फलं तु १२ वंह २९ २॰ संयुतिः

वदनं ५/३ अनयोः समासः ३२/३ अर्धं ३२/६ मध्यमलंबेन ३ गुणिते १६ ह १६ स्थूल

बाहुप्रतिबाहुयोगौ ३२/३ ८ अन योर्दले ३२/६ ५ अनयोर्घातः ८०/३ अतो ल

अंगुलानि १६ हृतश्रुतिं चैतत् तथावलं १६/६ बानुसरणं पार्श्वभुजांतर ५

क॰ वधः अवहीनभूहतिः |५।२९/५| अपि कैव तस्मादस्यावलंबावधावाप्तिः पार्श्वभुजयोः ५।५ कृती २५।२५ अ
श्री॰ नयोर्विवरं कल्पितमिति एवमेवञरणयनेभूमौ राशिरविकृतः एवैयोजनानामगमइतिभवति २८/३ । २८/३ । त
१५१ द्दले ५५/८ । ५५/८ पतेअवधेसममानाङ्कुजयोर्महतीदृहद्भुजे इति नास्ति अवधानासाम्यास्य अभ्यां लंबानयने नै
व भवति अस्य स्ये वाबाधानयनं पूर्वकं लंबानयनात् तथा वतकरणं अस्य स्य पार्श्वभुजयोः कृतिविवर
कल्पितं ञरणयनभूमा तद्दलमवधेमहतीहद्भुजेलंबकतिपाते अवधावर्गोणेनाङ्कुजवर्गान्मूलमिष्यते
लंबइति तस्मादत्रमुखतल्यभूवदनायतं चतुरस्रं एथ्यकारिकल्पपरिशिष्टते अत्र मुखमभ्यां संस्पृष्टी कृताभ्यां
अस्रमुखाग्राबलंबानयनं तत्रमुखतुल्यभूवदनायतं च तत्र अनिकर्षणान्मुखभूतं जातं भूमिस्रमुखोना
भुजौतलतावेव भुजसंपातप्रदेशावलंबीलंबस्य एवं च सतिसमयाश्वेताङ्कमयंमेवावधा तथापि करणं
तत्र न्यासः ॥ ५ |३/८| ५ पार्श्वभुज ५ कृतिः २५।२५ विवरं भूमा ८ हृते अवरणयनभूमौ ८।८ तद्दलम

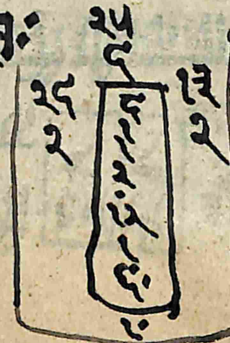
वधे ४।४ अतो लंबः अथवा वर्गेण १९ भुजवर्गात् २५ ऊनात् ९ मूलं ३ एवं लंबः यथा चात्र पृथक्खंडद्वय
क्षेत्रफलानयनेन त्र्यस्राणि इमौ दाहरणे एकात्र द्वय प्रकटयिष्यतीत्यलम् तथा च क्षेत्राणां न्यासः ५ ३ ४ | ३ ५ ४
४ ३ २ ३ ४ ३ तत्र प्रथमे लंबानयनार्थं न्यासः ४ ३ ५ पार्श्वभुजे स्यादि वधे ९/५ | १६/५ | अतो लंबः १२/५ क्षेत्रफ
लं ६ एवं द्वितीयः १२ मध्यचतुर श्रे ४ चैवं १९ ॥ उदाहरणं त्रिगुणा त्रयोदशाथ राः पंचक
निर्यस्य बाहुवदनानि लंबस्तथैषा गुणितास्तस्य फलं किं भवेत्कथय ॥ यस्य समपार्श्वभुजस्य त्रिसमस्य ।
त्र क्षेत्रस्य एको चत्वारिंशाद्धस्ता भूमिः शेषं तत्र भुजत्रयं प्रत्येकं पंचविंशतिर्हस्ता लंबश्चतुर्विंशतिहस्तस्तस्य किं क्षे
त्रफलमिति न्यासः २५ २५ २४ २५ ३९ करणं भूः ३९ वदनं २५ अनयोः समासः ६४ अतोर्धं ३२ मध्यमलंबेन २४ संगुणि
तं ७६८ हस्ताः अथ ३९ भूः स्थूलफलं । बाहुप्रतिबाहुयोगौ ६४।५० अनयोर्दले ३२।२५ अनयोर्घातः ८००
तत्र द्वाविंशता हस्तैरधिकैः सांतरमिति ह्रस्यते अथ अस्य पार्श्वभुजयोः ७।२४ कृती ४९।५७६ विवरं ५२७ भूम्या २५

क॰ रभ्रष्टं वक्ष्यमाणकरणेन भुजश्रुतिः ६४ अंतदल ५० चतुर्णां ५०।५०।५०।५० भुजहीनं १८।३२।३२।३२ पश्चांव।
श्री॰ धः ५८९८२ अतः पदं तदेव ७६८ अत्रापि भ्रमोपलक्ष्यपवलंबः तदनुसरणात्तत्पार्श्वभुजयोरंतरं सेष्टश्रुतिः ५० अ
१५२ नयोर्वधः श्रुतिवन २५ भुवश्रुतिः ६४ अनयोर्दल ३९ हीनायाः ६४ कृतिः २६८ अधिकैव तस्मादस्यत्रलंबा।
152 वावधावाधिः अथ लंबानयने तत्र लंबानयनोपकारिण्यावाबाधे समभुजत्वात्तदेव स्पभूमध्यभूमीपव भवतः
यो मौलंबो श्रुतिमध्याहितं विनः चतुरस्रे द्विश्रुतिस्पर्शसंभवात्तदेकदेशानां बहूनां तत्र भूमेष्टलंबसंभवः यावत्
श्रुतिस्पोभयपार्श्वस्थौ कोणौ श्रुतिपार्श्वभुजसंधिव्यपदेशांतरे श्रुतचभूमिरेकान्नचत्वारिंशात् ततोर्धमेकान्न
विंशतिः सार्धा भवति तच तयाआवाधयालंबानयनमस्ति अग्रस्येवाबाधानयनपूर्वकं लंबानयनकरणात्
तथा च तत्करणं अग्रस्य पार्श्वभुजयोः कृतिविवरं ऊनतम्रणायतं भूमौ तद्दलमवधे महती ह्रस्वे ह्रस्वभुजे लंबकनि
पाते अवधावर्गेणोनाद्भुजवर्गान्मूलमिष्यते लंब इति तस्माच्छुतितलाभूवदनायतच तत्र ग्रंथकथ्यकल्प

पविशिष्टक्षेत्रखंडाभ्यांसंपूर्णीकृताभ्यांत्र अमुंन्यासंवयेत् तच्चेदं २५ २८ २५ १४ मुखेनलम्बेनावदनायतचतुरस्रनिष्क
र्षेणान्मुखस्यमूलंजातं भूमिश्चमुखेनाभ्यूनोनतावेवभुजसंपातमध्ये शावलंबोलंबश्च पंचसप्ततिसमया
संवाद्यमार्थमेवावथाकरणंच अथ असपार्श्वभुजयोः २५।२५ कृती ६२५।६२५ अनयोर्विवरमूलं भूम्या १४ ह
तंमूलमेवभूमौद्विघ्नायां १४।१४ अणायनेनापिरविकृतः एवयोजनापगमश्चेतितथैवस्थितं १४।१४ तयोर्दले
७।७ अथवैवपते अतोलंबः अथवापावर्गेण ४९ भुजवर्गात् ६२५। ऊनात् ५७६ मूलं २४ पक्षलंबः अथवाद्वि
घ्नगेवव्यवस्थितयोः क्षेत्रखंडयोर्भूमिभुजः पार्श्वभुजः अत्रकोटिः स्यादेवेतिलंबः परास्पष्टइष्यतेलंबइति
द्विसर्वमक्रांतं कोट्यानयनभुजस्य ७ कृत्या ४९ कर्णवर्गात् ६२५ हीनात् ५७६ मूलंतदेव २४ पक्षाको
टिः भुजाद्याम्रहेतोलंबइतियावत् एतेनचलंबाः पंचसिद्धाभवंति क्षेत्रखंडयोर्द्वयोरपिपार्श्वभुजसिद्धिः
अंतरायतचतुरस्रपार्श्वभुजद्वयसिद्धिः क्षेत्रखंडसंघटात्मकेअस्मिंल्लंबसिद्धिः अथक्षेत्रखंडत्रयात्फलत्र

क॰ येणसंभूयसकलक्षेत्रफलसंवादसंपादनसंदर्शनं तत्रक्षेत्राणांन्यासः॥ | २५ △ २४ ७ | २४ △ २५ ७ | २४ [२४] २४ २५ २५ |
श्री॰ अत्रत्र्यस्रैवंशिष्यमाणभूभुजस्यलंबावधाभिर्नास्ति यतः पार्श्वभुजां
१५३ तरं १ संयुति ४९ अनयोर्वधः ४९ भुवहीनभू ७ कृतिः ४९ समैवनाधिका अतः पंचविंशतिकाभुवंपरि
153 कल्प्यसमकचतुर्विंशतिकौच भुजौ लंबानयनंक्रियते संभवतिहितदालंबावधाभिः तथाच | २४ △ ७ २५ |
पार्श्वभुजांतरं १७ संयुति ३१ अनयोर्वधः ५२ अस्मान्भुवेनहीनायाभुवः २५ कृतिः ६२५ अधिकै
वेति तत्रावधानीयते अष्टस्यपार्श्वभुजयोः ७।२४ कृती ४९।५५९ विवरे ५२७ भूम्या २५ ह्रते $\frac{५२७}{२५}$ ऋणयते
भूमौ $\frac{९८}{२५}$ | $\frac{११५२}{२५}$ तद्दलं $\frac{४९}{२५}$ | $\frac{५७६}{२५}$ पतेअवधेयन्महतीतद्भुजे स्वल्पभुजे | २४ | ७ | $\frac{५७६}{२५}$ | $\frac{४९}{२५}$ | अव यावर्गोण
त्यादि नाजातो लम्बः $\frac{१६८}{२५}$ अतः क्षेत्रफलानयनम् भूवदनस मासः २५ अतोर्धम्
$\frac{२५}{२}$ मध्यमलंबेन $\frac{१६८}{२५}$ संगुणिते ८४ पवंद्वितीयखंडेपीतियते १६८म यावत्तरखंभूवदनः

समासः ५॰ अर्धं २५ मध्यलंबेन २४ संगुणितं ६॰० स्पष्टं स्पष्टफलयुतोयुतं ७९८ न देवं समं क्षेत्रफलं अथ अत्र अस्य संयु
टस्य फलानयने भूवदनसमासः १४ अतोर्धं ७ मध्यलंबेन २४ संगुणितमिति खंडद्वयफलयुतिसममेव १९८॥
उदाहरणे असमान चतुर्बाहुक्षेत्रे दश हस्ता भूर्मुखं च चत्वारः सप्तवेशाः पार्श्वभुजा नव षट् च यथाक्रमेणैव आश
विहीनार्धयुता मध्यमलंबस्तु षट्कराः सार्धाः अंगुलषष्टियोनाः समलंबेतत्र किं गणितं॥ यस्मिंस्त्रस्त्रे
क्षेत्रे भूमिर्दश हस्ताः मुखं षट् नवपञ्चत्रयोदश हस्ताश्चांगुलानि च चत्वारि पक्वः पार्श्वभुजो नव हस्ता अष्टाभिरंगुलैर्ऊ
नाः द्वितीयो भुजः षड्ढस्ता द्वादशांगुलानि नस्य विषमभुजस्यांगुलषष्टिभागो न द्वादशांगुलसहितषड्ढस्त
समलंबकस्य किं क्षेत्रफलमिति न्यासः
करणं भूवदनसमासः । ८५ । अर्धं ८५/१२
अतोलंबो हस्ताः ४९ अंगुलानि

अत्र प्राक् खंडशो गुणये दिति सवर्णितो लंबः ९३५५/१४४०
मध्यलंबेन ९३५५/१४४० संगुणितं यथा १५५९०२/ २४५५९
किंचित् अंगुलांशाः १२६/१४४

क॰ अथ स्थूलफलानयनं बाहुप्रतिबाहुयोगौ $\frac{८५}{९}$ | $\frac{९१}{९}$ अनयोर्दले $\frac{८५}{१८}$ | $\frac{९१}{१८}$ अनयोर्घातः $\frac{७७३५}{३२४}$ अतो व्यंहृतलाः ५३
स्री॰ अंगुलानि ७ अंगुलभागाः $\frac{६}{९}$ | एतत्स्थूलफलं सम भिर्हृतैः षोडशोभिरंशलैश्चतश्चत्वारिंश
१५४ द्धिकशतभक्तैरेकचत्वारिंशाद्भिरंगुलभागैरधिकत्वाद्धृतोत्तरं वक्ष्यमाणकरणेन भुजयुतिः $\frac{१}{२}$ दलं $\frac{४४}{२}$ चतु
र्धा | $\frac{४४}{२}$ | $\frac{४४}{२}$ | $\frac{४४}{२}$ | $\frac{४४}{२}$ | भुजहीने $\frac{१४}{२}$ | $\frac{९}{१}$ | $\frac{८३}{९}$ | $\frac{४९}{२}$ | पदं ४९ अन्तरंतरं चैतत् एषां चतुर्याणां फलानां कृतमे
स्फुटमेतत् गेव सामः संप्रति तत्फलं बाहुबलेषु ण क्रियते तद्यथा पार्श्व
भुजौ $\frac{२९}{२}$ | $\frac{१३}{२}$ | अनयोरंतरं संयुतिश्च $\frac{१४}{२}$ | $\frac{९१}{९}$ | तद्वधः $\frac{११८३}{१८}$ तस्मात्मुखेन $\frac{२५}{१८}$ भुवः ९ हीनायाः $\frac{२५}{१८}$ कृतिः $\frac{१२२५}{२९}$
श्रुति कैव तस्मात् ... लंबाव धावाप्तिः इदानीमनायत्तेत्राणां गजदंतादीनां करणं दीनांक
रणांत्यनिदेशमार्यामाह त्रिभुजगजदंताकृति ... स्याकारं चतुर्भुजं क्षेत्रं वालेंदौ त्रिभुजे द्वे वृत्तेऽचतुर्भुजहितयं श्रव्येस
मं तत्र ... न्यस्योपजीवनावसरइति अत्र चतुरश्रफलकरणानंतरमेव तद्दत्तिदेशभाजामवसरोदन्तः तदशस्तत्र १५४

फलकरणसमाप्तौ हन्नचापयोर्गजदंतनेमिबालेंदुवज्रैरनुपजीवनात् त्रिभुजचापाभ्यामेव चैतेऽनुपजीव्यन्ते इति तदनंतर-
मेव तयोः लक्षणः प्रणीतः। गजदंताकृतिक्षेत्रफलानयने त्रिभुजफलकरणेन साध्यं नेम्याकारक्षेत्रफलानयनं वा त्रिभु-
जफलकरणेनेति समस्तस्य समस्तकल्पनात्तथैतानि पश्चात्क्रियन्ते बालेंदुसदृशसन्निवेशवति क्षेत्रविष्कंभगतया मध्य-
तो द्विधाकृते त्रिभुजद्वयकल्पनया तत्करणेनेति पूर्ववत् वज्राकृतिसन्निवेशयुक्ते क्षेत्रे चतुर्भुजद्वयकल्पनाया
तत्करणेनेति पूर्ववत् उदाहरणम् गजदंते द्विकरधरे त्रिहस्तलंबे च किं गणितं यस्य भूमिर्द्वौ हस्तौ लंबश्च त्र-
यो हस्तास्तत्र गजदंताकृतिक्षेत्रे किं क्षेत्रफलं भवतीति न्यासः॥ करणं भूः २ वदनं ० समासः २ अर्धं १ म-
ध्यलंबेन ३ संगुणिते लब्धं हस्ताः ३ उदाहरणं॥ नेम्याकृतिनि त्रिकरकभूमुखदशहस्तलंबे च त्रिहस्त-
भूमिके त्रिहस्तवदने द्विहस्तलंबे च नेम्याकृतिनि क्षेत्रे फलं भवतीति न्यासः॥ करणं भूः ३ वदनं ३ स-
मासः ६ अर्धं ३ मध्यलंबेन १० संगुणितं ३० उदाहरणं॥ मध्यायामोऽष्टकारो वा लंबौ मध्यविस्तरस्त्रिकरः

क॰ श्री॰ १५५

155

त्रिभुजद्वयकल्प ... किं ... णितं कथयतत्राशु ॥ यस्यावालेंदुरूपस्य क्षेत्रस्य मध्यायामो दैर्घ्येनो मध्यलंबोष्ट ... ... मध्य

विष्कंभस्त्रिहस्तस्तस्य त्रिभुजकल्पने द्वे कृत्वा पृथक् पृथक् फलसमासः को भवतीति न्यासः ८ ३ करणं अत्र

मध्यविस्तरस्य भूमानत्वेतत्र एव विभज्य क्षेत्रद्वयकरणात् न्यासः ४ ४ २ २ भूः ३ वदने॰ समासः २ अर्धे ३/२ । म

ध्यमलंबेन ४ संगुणितं ६ एतद्विगुणं कृत्वा बालेंदुक्षेत्रफलम् १२ अन्ये मध्यविस्तारस्यार्धं वदने च प्रक

कल्प्य पार्श्वभुजाभ्याम एकाभ्यामायत चतुरस्रात् फलमानयंतीति यथा न्यासः ८ ८ ८ ३ ३/२ लंबेन चात्र पार्श्वभुजतुल्य

न भाव्यं तेन करणं भूः ३/२ । वदनं ३/२ समासः ३ अर्धे ३/२ ... बेन ८ संगुणिते १२ उदाहरणं । वज्रेमध्यायामो

दशहस्तः पंचहस्तके वदने मध्यव्यासो द्विकरः किं यत्फलं तद्द्विचतुरस्रात् वज्राकृतेर्मुखतो द्वयस्यस्य मध्यनो दैर्घ्ये

दशमासाः ... देवदने पंचहस्तविष्कंभस्य द्विकरस्तस्मिंस्त्रचतुरस्रद्वयकल्पनायां पृथक् पृथक् फलसमासः भूः ५ मध्यवा

किय ... नीति मध्ये विभागान्मध्यविष्कंभस्य तेलंबस्यार्धत्वे वदनप्रमाणेन पैवार्थस्थिते चतुरस्रे न्यासः ५

५ ५ १५ कर्णं भूः ५/२ वदनं ५/२ समासः ५ अर्धं ५/२ मध्यलंबेन ५ संगुणितं २५/२ एतद्द्विगुणं वज्रफलं २५ एवं गज
दंतादीनां लब्धानि क्षेत्रफलानि भुजवक्रतया स्थूलानि तद्दंतः परिकल्पितत्र्यस्रचतुरस्रचापगणनया तत्सूक्ष्मा
णि साधयितव्यानि तथा चोदाहृतगजदंतेन तस्य साधनं यातावदत्र भूस्तदर्धमाबाधा सा च भुजः लंबः
कोटिः सार्धा कोटिरियं भुजपार्श्वभुजौ तु कर्णौ तावज्ज्ञातौ अतो भूम्यर्धभुजायाः कृतिः १ कोटिकृतिः ९ युतिः १०
अतो मूलं क १० एतावुभयोरपि पार्श्वयोः कर्णानयन कर्णेनानीतौ भुजाविति सिद्धमेतत्स्यास्तदेत्रं कर्णस्तद्वहि
र्भ्यासे च बहिरुभयतश्चापद्वयं ज्या यत्र ययोस्तौ कर्णौ ज्यास्थाने भवतः तत्र गजदंतभवस्य त्र्यस्रभुजमध्यांतरे
सूत्रशरः तेन चापक्षेत्रफलद्वयं संयुतिमेतत्स्य त्र्यस्रफले संयोज्य स्फुटफलं भवति दिशा चानयान्यदप्यवगंत
व्यम्॥ अवलंबप्रमाणपरिज्ञाने पिच्छत्र्यस्रचतुरस्रक्षेत्रफलानयने करणसूत्रमार्यामाह भुजप्रतिभुजदलेच
तदर्धभुजहीनेन हृयात्पदं गणितं समंपाससमलंबानामसदृशलंबे विषमबाहौ यानि सदृशानि तल्लसक·

क॰ लभुजानित्र्यस्राणिचतुरस्राणिचक्षेत्राणियान्यपिचासदृशासेमेलंबानिभुजत्रयेवर्जेद्विसमभुजानिभूर्वलंबंचत्रि
श्री॰ समभुजानितथान्यानियानिविषमभुजानिचविषमलंबानियद्वा२ समलंबान्यपियावद्विषमबाहूनितेषुस
१५९ मस्तभुजेत्रिभुजेद्वस्तत्स्वगणितं यत्त्रिभुजेत्रयाणांचतुर्भुजेचतुर्णांभुजानांयोगस्यदलंचतुर्षुस्थानेषुन्यस्तंत्रि
156 भुजप्रसक्तावेत्रिभुजैर्यथास्थानंहीनमहीनमेकत्र चतुरस्रप्रसंगेचतुर्षुस्थानेष्वेकैकस्मात्पार्श्वेकैकभुजंत्रि।
भागस्थितस्यापरस्यंदहतंस्वमूलविभक्तमिति॥ उदाहरणं॥ सर्वत्रोदाहृतान्येवक्षेत्राणि ॥ अथयत्रपदयोहोरा
शिरमूलदोभवति नचवर्गप्रकृतिर्गणितंयोचरश्चकरणपंतंगणितंकार्यमिति त्रुटेष्वन्नमंतव्यथासन्नमूलग्रह
णस्यापनार्थमार्यामाह॥ राशेरमूलदस्यादृतस्यवर्गेणकेनचिन्महता मूलंशेषेणविनाविभजेद्गुणवर्ग
मूलेन गृहीतशिष्यातोमूलराशेरमूलदस्यासव्यक्तमासन्नंमूलंग्राह्यम् यथात्रस्वराशेः केनचिन्महताव
र्गेणाहतस्यमूलविधिनामूलेगृहीतामेषंत्यजेत्॥ अथसंख्या२ करणीनांक्रियाकार्यागतेस्वतत्स्वतंगते १५९

क्र· तिवर्गितो "" राशिनैकेन " हता २७ पक्षायुतिः २७ पतत्पंचाश्रिणः क्षेत्रफलं करणंतगणितेनभवती
श्री· तिकरणीतनिहृत्याअस्यासन्नमूलग्रहणार्थं सहस्रवर्गेण अयुतेन १०...... गुणितस्य २७......
१५७ मूलं ५·१९ विभक्तं गुणवर्गमूलेन सहस्रेण १००० अतोलब्धं हस्ताः ५ अंगुलानि ४ अंगुलभागाः
८८ १२५ | षडश्रिणिवेल्वपि अत्रचतारित्रिभुजानिद्विवाहुकान्युत्पद्यंते तेनप्रागवच्चत्वारिक्षप्रफलानिक
३ क ३ क३ क३ प्रागवदेवयुतिः क ४८ अतः प्रागवदेवअस्यासन्नंमूलंग्राह्यं स्थूलसूक्ष्मफल
योस्सहृतांनरत्वेनिरूप्यं। समाश्रिणिमध्यचतुरश्रस्यकर्णान्तयनेनव्याख्यानयनम् तेनचसर्वैसमभुजेक्षेत्रेष्वेव
तिरयुक्तयोः फलमानेयं अपरेसूदयाःकोणशापिभिः सूत्रैस्मत्र्याणुत्पादयंति तथातत्रिसम्मितान्य
वश्राशाणिद्विसमभुजान्येवजायंते कोणहृदयस्पर्शा सर्वेषामपिसूत्राणां समत्वादित्यलमितिविस्तरेण॥ १५७

157

कोटिरूपगीता